

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК
ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

ВІЙСЬКОВО-НАУКОВИЙ ВІСНИК

ВИПУСК № 39

Львів
Національна академія сухопутних військ
2023

УДК 94(477+100)(082)
ББК 63.3(4 УКР)
В 53

Збірник внесений до переліку наукових фахових видань України у галузі історичних наук, категорія «Б» (Наказ Міністерства науки і освіти України від 17.03.2020 року № 409)
Індексується в наукометричних базах
Bielefeld Academic Search Engine (BASE), CrossRef,
Google Scholar, Ulrich's Periodicals Directory (Ulrichsweb),
Erih Plus, WorldCat.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Національної академії сухопутних військ
(протокол від 28.04.2023 року № 10)

Засновник – Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.
Свідчення про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 22391-12291 ПР – видане 24 жовтня 2016 року.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Харук Андрій, доктор історичних наук, професор (головний редактор); Слюсаренко Андрій, доктор історичних наук, доцент (заступник головного редактора); Виздрик Віталій, доктор історичних наук (заступник головного редактора); Ткачук Павло, доктор історичних наук, професор; Куцька Олеся, доктор історичних наук, професор; Кривизюк Леонід, кандидат історичних наук, доцент; Трофимович Лілія, кандидат історичних наук, доцент; Шеглов Андрій, кандидат історичних наук; Бураков Юрій, кандидат історичних наук, доцент; Кравець Наталія, кандидат історичних наук (секретар); Трофимович Володимир, доктор історичних наук, професор; Машталір Вадим, доктор історичних наук, професор; Соляр Ігор, доктор історичних наук, професор; Литвин Микола, доктор історичних наук, професор; Голубко Віктор, доктор історичних наук, професор; Шеломенцев-Терський Святослав, доктор історичних наук, професор; Дем'янюк Олександр, доктор історичних наук, професор; Смирнов Андрій, кандидат історичних наук, доцент; Куромія Гуроакі, доктор історичних наук, професор (США); Йокубаускас Вітаутас, доктор гуманітарних наук, старший науковий співробітник (Литва); Шуміло Мірослав, доктор габілітований, професор (Польща); Крушинські Марцін, доктор габілітований, професор (Польща); Шляхта Богдан, доктор габілітований, професор (Польща); Франц Мацей, доктор габілітований, професор (Польща)

В 53 **Військово-науковий вісник. Випуск № 39.** Львів: НАСВ, 2023. 225 с.

ISSN № 2313-5603

39-й випуск «Військово-наукового вісника» містить статті з історії України та всесвітньої історії, історії сучасної російсько-української війни, історії озброєння та військової техніки, а також наукові огляди та рецензії.

Для науковців, викладачів, студентів, курсантів і всіх, хто цікавиться історією.

ISSN № 2313-5603

© Національна академія сухопутних військ імені гетьмана
Петра Сагайдачного, 2023

УДК 94(477): 929 «1916/1950»

АНТОНЮК Я.М.

<https://orcid.org/0000-0002-9419-5990>

ТРОФИМОВИЧ В.В.

<https://orcid.org/0000-0003-0083-0437>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.39.2023.3-14>

ГОЛОВНИЙ АНАЛІТИК СБ ОУН ІЗ ДОНЕЦЬКА ВАСИЛЬ ШЕВАНЮК («ЗАЛІЗНИЙ», «САТУРН», «202-Г», «263», «667») (1916 – 1950)

Дослідження розкриває життєвий шлях Василя Шеванюка, який у після-воєнний період був головним автором навчальних брошур для співробітників Служби безпеки (далі – СБ) Організації українських націоналістів (далі – ОУН). З'ясовано, що ранній період його життя пройшов на території Вінниччини та Донеччини, а сім'я зазнала переслідувань від радянської влади. Доведено, що Василь Шеванюк приєднався до підпілля ОУН наприкінці березня 1944 р. Досить швидко йому вдалося завоювати авторитет серед керівництва ОУН Станіславщини та Дрогобиччини. Під псевдонімами «Залізний», «Сатурн», а також поштовими адресами «202-Г», «263», «667» він займав високі посади у підпіллі: слідчого з особливо важливих справ при референтурі СБ Крайового проводу «Захід – Карпати» ОУН, референта СБ Дрогобицької округи ОУН, референта СБ Північно-західного крайового проводу «Москва» (Волинська область). Останнє призначення залишилося лише на папері, оскільки Василь Шеванюк не встиг прибути до свого терену: був убитий оперативною групою МДБ.

Ключові слова: ОУН, СБ, Вінницька область, Сталіно, Станіславська область, вишколи, навчальні брошури.

Постановка наукової проблеми та її актуальність. Сьогодні дослідження підпільно-повстанського руху, очолюваного ОУН та УПА, піднялося на такий рівень, при якому на події героїчного та драматичного минулого з'явилася можливість подивитися через призму персоніфікації. Виставляючи оцінку історичним фактам, усе виразнішою окреслюється роль конкретних осіб, діяльність яких тою чи іншою мірою вплинула на розвиток націоналістичного підпілля, невід'ємною складовою якого була Служба

Антонюк Ярослав Миколайович, доктор історичних наук, співробітник Галузевого державного архіву Служби безпеки України, м. Київ.

Трофимович Володимир Васильович, доктор історичних наук, професор кафедри історії ім. проф. М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», м. Острог.

© Антонюк Я.М., Трофимович В.В., 2023

безпеки ОУН. Крім того, усвідомлення взаємозв'язку національно-визвольного руху та нинішньої боротьби за відновлення територіальної цілісності України у міжнародно-визнаних кордонах в умовах повномасштабної війни з російським агресором дасть змогу переосмислити тяглість чимало усталених на державному рівні традицій.

У керівництві Служби безпеки Карпатського краю ОУН були вихідці зі східних областей України. Зокрема, уродженець Опшнjanського р-ну (Полтавщина), референт СБ Чернівецького надрайону ОУН Іван Яценко («Юнак»), уродженець Сквирського повіту (Київщина), старший слідчий СБ Косівського надрайону ОУН Микола Корженівський («Коля»), а також уродженець Лебединського повіту (Сумщина), референт СБ Сторожинецького р-ну ОУН: Панас Сіренко («Степ») (*АУСБУ ЧО: 2–75; ГДА СБУ 2: 113–114; ГДА СБУ 3: 67, 119–126, 171–179*). Однак найвизначнішим серед них був Василь Шеванюк («Залізний»). Його аналітична робота мала вплив на розвиток усієї мережі СБ ОУН на теренах Західної України. Він був автором брошур: «Агентура НКГБ в дії», «Що повинен знати співробітник СБ», «В боротьбі з агентурою органів МГБ», «Окремі питання щодо структури органів МГБ-МВД», «На допомогу слідчим», «Випадок з практики» та інших (*Ільницький, 2009 – 2: 300*). Упродовж післявоєнного періоду вони відіграли ключову роль у підготовці есбістів.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Вперше невеликі довідки про «Залізного» з'явилися у біографічних додатках монографій Дмитра Веденєєва та Геннадія Биструхіна (*Веденєєв, 2006: 368; Веденєєв, 2007: 479*). Зазначену інформацію доповнили публікації Василя Ільницького (*Ільницький, 2009а: 393; Ільницький, 2009б: 300; Ільницький, 2012а: 185–186; Ільницький, 2012б: 68*). Незважаючи на беззаперечну наукову цінність, вони мають прогалини у висвітленні біографії Василя Шеванюка, містять певні неточності та помилки. Наприклад, що він вступив до УПА наприкінці 1943 р. (*Веденєєв, 2007: 479*), займав посаду «вишкільного референта» СБ Центрального проводу ОУН (*Веденєєв, 2006: 368*) тощо. З огляду на це, постає необхідність верифікувати та синтезувати раніше опубліковану інформацію, а також доповнити її багатьма вперше введеними до наукового обігу документами. Зазначене окреслює мету та завдання дослідження.

Василь Шеванюк

Виклад основного матеріалу. Народився Василь 5 травня 1916 р. в сім'ї жителів с. Пилява Тиврівської волості Вінницького повіту Подільської губернії (Російська імперія) Оксентія Даниловича та Євдокії Олексіївни Шеванюків. На той час у них уже була 11-річна донька Глафіра та 6-річний син Іван (*ГДА СБУ 5: 246; ГДА СБУ 9: 9*). Невдовзі у подружжя народилися ще двоє дітей. Для обробітку вони мали 10 гектарів землі, які забезпечували родині прожиття. Восени 1924 р. Василь вступив до 1-го класу семирічної народної школи в рідному селі. Проте у лютому 1930 р. за невиконання норм хлібопоставок Шеванюків «розкуркулили» та переселили в с. Круги. Від злигоднів Василя у серпні того ж року врятувала тітка, яка забрала його до себе в с. Хижинці Вінницького району. Після закінчення у 1932 р. семирічної школи, за допомоги товариша, він сфальшував документи та виїхав на початку вересня до брата. Останній працював диригентом хору в палаці культури м. Сталіно (нині – м. Донецьк) (*ГДА СБУ 1:172–173; ГДА СБУ 6: 244*). Ймовірно, у цей період В. Шеванюк оволодів технікою співу тенором, грою на флейті, а також вивчив чимало українських народних пісень (*ГДА СБУ 7: 41; ГДА СБУ 9: 113*). Паралельно він продовжив здобувати освіту на четвертому курсі вечірнього гірничого робфаку. У 1933 р. Василь цей заклад закінчив і вступив на перший курс гірничого інституту за спеціальністю інженер-теплотехнік. Паралельно упродовж 1935 – 1936 рр. він пройшов спецкурс військових

дисциплін та отримав звання молодшого лейтенанта артилерії. Влітку 1939 р. його направили в м. Кемерово (Кузбас). Не бажаючи туди їхати, випускник інституту переховувався у родичів своєї дружини в м. Ханженкове (нині входить до складу м. Макіївка). Лише 22 жовтня 1941 р. він повернувся до м. Сталіно та став працювати на відбудові шахт. 17 лютого 1942 р. йому вдалося влаштуватись інспектором до складу української допоміжної поліції, яку 1 листопада того ж року реорганізували в кримінальну поліцію. 2 вересня 1943 р. він у складі свого підрозділу залишив Сталіно (*ГДА СБУ 1: 172–173; ГДА СБУ 6: 244*). Місцем їхнього тимчасового осідку було м. Запоріжжя (*Щур, 2018: 89; ГДА СБУ 9: 8*). 1 жовтня 1943 р. В. Шеванюк прибув до Вінниці, де оселився у свого брата в будинку на вулиці Чкалова, 5. Останній працював диригентом хору в місцевому Спасо-Преображенському кафедральному соборі. Через два тижні Василь влаштувався на посаду слідчого міської кримінальної поліції («кріпо»). 2 січня 1944 р. він разом із двома братами й іншими родичами покинув місто. 20 березня того ж року поблизу м. Товсте (Чортківщина) німецьку оборону несподівано прорвав підрозділ Червоної армії. Внаслідок цього Шеванюки змушені були переховуватися. Прихисток їм надали жителі с. Ворвулинці та укривали від радянських військових у скирті соломи. Після того як німці розпочали з Кам'янця-Подільського контрнаступ на Бучач, Василь залишив родичів та пішов у напрямку м. Галич. У с. Галивчак його зупинили оунівці та запропонували приєднатися до підпілля (*ГДА СБУ 1: 172–173; ГДА СБУ 6: 244*).

Недовго роздумуючи, він погодився і під псевдонімом «Залізний» був направлений слідчим до референтури СБ Станіславського окружного проводу ОУН. Зважаючи на минуле, йому певний період не довіряли, підозрюючи у ймовірній співпраці з органами НКВС. Однак високим професіоналізмом та сумлінною працею слідчий швидко заслужив авторитет серед есбістів (*ГДА СБУ 7: 41*). Так, 5 червня 1944 р. він провів розслідування загибелі в лісі біля с. Грабівка Калуського повіту (Станіславщина) заступника Коломийського окружного провідника «Юнацтва» Степана Іванишина («Богуна»), стрільця УПА «Миколи» та учасника мережі «юнацтва» ОУН Василя Маслія. Судячи з протоколу, В. Шеванюк опитав місцевих дівчат, які натрапили у лісі на понівечених тортурами підпільників. Також провів криміналістичну

характеристику місця злочину, проаналізував ушкодження та навіть сфотографував положення тіл загиблих (*АЦДВР: 1*).

Невдовзі «Залізного» перевели на посаду слідчого з особливо важливих справ при референтурі СБ Крайового проводу «Захід–Карпати» (*ГДА СБУ 6: 245*). Його нареченою у цей період була керівниця організаційної референтури Коломийського надрайону ОУН Зиновія Гоянюк («Орися») з родини священника с. Залуччя на Коломийщині (*АСБУ в ІФО: 1–17; Сестри Гоянюк, 2022*).

Зиновія Гоянюк

17 жовтня 1944 р. в Чорному лісі на Станіславщині відбулася нарада ОУН щодо взаємин підпілля з поляками. Одним із доповідачів на ній був «Залізний». Він заявив, що Організація повинна скористатися рішенням про обмін населенням між Польським комітетом національного визволення та урядом Української радянської соціалістичної республіки. Для цього необхідно швидко зібрати якомога більше інформації про реалізацію зазначених домовленостей (*ГДА СБУ 7: 116*).

Зиму 1946 – 1947 рр. В. Шеванюк провів у кривці разом із референтом СБ Карпатського краю ОУН Володимиром Лівим («Митарем») на теренах Калущини. У цей період він проходив таємну перевірку. За її результатами «Митар» писав, що «пізнав його наскрізь». Зазначав: «Думаю, що він надійний, підтримувати зв'язок з більшовиками він не мав можливості (перебував увесь час під моїм безпосереднім контролем). Цей тип доволі скритний,

дуже боїться більшовиків. До самостійної роботи не допускається. Інтелектуально доволі добре розвинений. На агента не схожий. Якби хотів, мав можливість мене видати разом з документами. Не виключено, що міг до 1939 р. працювати сексотом НКВД, але дуже дрібним. Наприклад, знаю, що до мого приходу він не залучався до роботи проти НКВД–НКГБ. Його реферати «У поміч слідчим» та «Випадок з практики» є дуже слабкими. Знає до певної міри слідчу роботу. Його друг «Яр» характеризував мені як «неперевершеного» слідчого» (*ГДА СБУ 1: 157–158*).

Паралельно «Залізний» підготував звіт про своє перебування на Калущині. У ньому відзначив високу національну свідомість місцевого населення. Водночас зауважив, що оточуваний референт СБ Богдан Яцків («Денис») легковажить заходами конспірації. Слідчій справі та оформленню протоколів відводиться другорядна роль. Тому В. Шеванюк вважав за необхідне допомогти «Денису» у налагодженні зазначеної роботи, а також планував провести «вишкіл» для місцевих есбістів (*ГДА СБУ 7: 181–182*).

У квітні 1947 р. «Залізний» із своєю боївкою перебував у с. Новиця Перегінського р-ну Станіславської обл. Там він зустрівся з Євгенією Гуцуляк – дружиною загиблого повстанського командира Василя Адрюсяка («Різуна»). У розмові повідомив, що збирається в квітні йти на Закерзоння для зв'язку з командиром УПА-Захід Василем Сидором («Шелестом»). Підпільниця просила передати останньому, щоб їй допомогли перейти кордон (*ГДА СБУ 9: 113*). Однак через облави військ МДБ В. Шеванюк був змушений відмовитися від переходу на Закерзоння. У травні 1947 р. він провів десятиденний «вишкіл» у лісі біля с. Нижне Синьовидне Сколівського р-ну Дрогобицької обл. На ньому були присутні: технічний референт СБ Карпатського крайового проводу ОУН Степан Костирко («Артем»), референт СБ Стрийської округи ОУН Євген Пришляк («Чорнота»), його заступники – Михайло Хімчак («Влодко») та Олег Король («Бурунда»), слідчий Микола Петерко («Мостовий»), референт СБ Стрийського надрайону ОУН Зиновій Ліщинський («Сайгор»), технічний референт – Йосип Косило («Богдан»), референт СБ Стрийського р-ну ОУН Йосип Борис («Осип») зі своїм заступником Андрієм Креськівим («Беркутом»), референт СБ Сколівського р-ну ОУН Федір Будзь («Модест»), його технічний референт Михайло Будзь («Юрчик»), а також бойовики-охоронці – «Скорий» та «Ахіль». На «вишколі»

Василь Шеванюк розповідав про структуру органів МВС та МДБ, методи їхньої агентурної роботи (оперативні «легенди», комбінації), а також способи протидії (*ГДА СБУ 1: 232–233*).

На п'ятий день «вишколу» його таємно залишив «Артем», який намагався покинути підпілля та виїхати до м. Стрий. Однак втікача схопила та роззброїла міська боївка СБ. Після цього «Артема» передали «Залізному» для проведення розслідування. За його результатами 2 червня 1947 р. в лісі біля с. Орів Дрогобицького р-ну був скликаний «Революційний трибунал». Головував на ньому «Чорнота», «засідателем» був «Бурунда», «обвинувачувачем» – «Скит», а захисником – «Залізний». За вироком «Революційного трибуналу» підсудного понизили терміном на шість місяців до рядового стрільця. Крім того, відібрали годинник, пістолет та автомат ППС (пістолет кулемет системи Судаєва), оскільки його мали право носити лише керівники. Натомість видали гранату та автомат ППШ (пістолет-кулемет системи Шпагіна).

Через тиждень після суду «Залізний» провів біля с. Орів десятиденний «вишкіл» для есбістів Дрогобицького надрайону. Після цього перейшов на Самбірщину, де у червні 1947 р. також організував аналогічний захід. (*ГДА СБУ 4: 107, 134–138*).

Весною 1948 р. Василя Шеванюка призначили референтом СБ Дрогобицької округи ОУН. Його заступниками були Михайло Хімчак («Влодко») та Василь Цап'як («Потап»). Технічну роботу виконували Богдан Зборик («Черник») та Богдан Бондар («Байдак») (*ГДА СБУ 6: 326*). Також у підпорядкуванні «Залізного» була боївка з десяти осіб. До її складу входили: Антон Марусин («Улас»), Роман Кос («Кулька»), Богдан Савчин («Дуб»), Антон Фольтин («Зенко»), Іван Проців («Довбня»), «Вітер», «Грабовий», «Стрик», «Чорний», «Зозуля». Крім безпосередньо охорони вони займалися заготівлею продуктів, доставленням оунівської пошти, виконанням вироків та допомогою у слідчій роботі (*ГДА СБУ 9: 179–182; ГДА СБУ 10: 127–128*). На той період Василь Шеванюк використовував псевдонім «Сатурн», а також шифровані поштові адреси: «667», «263» та «202-Г» (*ГДА СБУ 6: 244; ГДА СБУ 9: 11*).

Наприкінці квітня – початку травня 1948 р. він провів «вишкіл» близько тридцяти есбістів у Болехівському лісі (Станіславщина). 16 серпня того ж року «Сатурну» було присвоєно військове звання «сотник СБ» (*Проданик, Гуменюк, 2016: 452*). У цей період він переховувався зі своєю боївкою в лісі між селами Нижне

Синьовидне Сколівського та Орів Дрогобицького р-нів. Водночас провів дводенний «вишкіл» для референтів СБ цих районів Степана Соколика («Ахіля») та Михайла Будзя («Юрчика»), а також кущового есбіста Петра Кузенка («Берези»).

На початку червня 1949 р. В. Шеванюк із частиною своєї боївки перейшов до лісу південніше с. Сукіль Болахівського р-ну, в серпні базувався біля с. Ямельниця, а з 11 жовтня – неподалік с. Нижнє Синьовидне. При цьому велике значення приділялося конспірації. «Сатурн» заборонив бойовикам розповідати в селах будь-яку інформацію про себе. На місцях базування робили якнайдалі від гірських річок, намагалися уникати шуму. Дрова різали ножами, багаття розводили лише вдень. Табір ретельно маскували, його цілодобово пильнували вартові. Йшли один за одним на відстані 10 метрів. Попереду був «Дуб», який добре знав місцевість, а «Сатурн» завжди йшов передостаннім (ГДА СБУ 9: 182–184).

Василь Шеванюк (на фото зліва)

У протоколах допиту Василя Шеванюка описували наступним чином: високого зросту, худорлявий, продовгувате обличчя покривали веснянки та рубці від віспи (вітрянки). Мав довгу шию з вираженим кадиком, прямий ніс, високий лоб, темного кольору очі та волосся, яке зачісував назад. Одягався у військовий однострій англійського взірця (сукняний френч та галіфе зеленого кольору), а також «петлюрівку» та чорні хромові чоботи. Взимку – додатково

у радянську шинель та шапку-вушанку. Носив портупею зі шкіряною польовою сумкою червоного кольору. На руці мав годинник прямокутної форми зі шкіряним ременем червоного кольору. Особисту зброю «Залізного» складали: автомат ППС з двома запасними дисками, пістолет ТТ (Тулський – Токарев) та польська граната. За характером був вдумливим, малослівним, врівноваженим, спокійним. Часто кури́в. Під час допиту намагався уникати тиску на підслідного. У разі необхідності доручав застосування «фізичних» методів своїм охоронцям. (*Льницький, 2012a: 185; ГДА СБУ 4: 146; ГДА СБУ 9: 8, 113, 178–179*).

У вересні 1949 р. «Сатурна» призначили референтом СБ Північно-західного краю ОУН «Москва», а тому він здав свої справи «Потапу», який очолив СБ Дрогобицького обласного проводу ОУН. Однак у встановлений час кур'єри з Волині не прибули. Тому був змушений перезимувати на Станіславщині (*Льницький, 2009a: 396*). У жовтні 1949 р. він зустрівся з провідником Стрийського р-ну ОУН Петром Угерою («Шрамом»). «Залізний» цікавився можливістю спорудження на зиму криївки. На це останній зазначив, що місце його укриття для цього непридатне, оскільки підтоплюється ґрунтовими водами. Після цього «Залізний» відізвав у сторону провідника Стрийського надрайону ОУН Петра Друля («Бора»). Після довгої бесіди останній погодився забезпечити на зимівлю криївку (*ГДА СБ 6: 291–295*).

19 березня 1950 р. оперативною групою УМДБ Дрогобицької обл. був схоплений «Шрам». На допиті він видав місце перебування «Сатурна» (*ГДА СБУ 8: 4*). Криївка знаходилася в м. Стрий (передмістя «Марцінівка»), у будинку місцевого жителя Дмитра Федорківа за адресою: вулиця Сколівська, 13. 4 квітня того ж року її оточила оперативна група МДБ. У криївці перебував «Сатурн» і провідник Стрийського надрайону ОУН Петро Друль («Бір»). Вони відмовилися здаватися, відкрили вогонь по нападниках та обоє загинули у перестрілці (*ГДА СБУ 5: 198–199; ГДА СБУ 10: 145, 159–160*). З криївки вилучили 2 автомати, 2 гвинтівки, 2 пістолети, набой, а також підпільне листування (*ГДА СБУ 8: 8*).

Зі здобуттям Україною незалежності щорічно у квітні члени Стрийської станиці Братства ОУН і УПА та міської організації Конгресу українських націоналістів (КУН) вшановують загиблих «Залізного» та «Бора» (*Карпенкова, 2013*).

Висновки. Життєвий шлях Василя Шеванюка спростовує радянський стереотип, нібито учасниками підпілля ОУН та УПА були виключно уродженці Західної України. Він демонструє, що навіть серед керівництва СБ – найбільш закритого «бандерівського» органу – були вихідці з Донеччини. Більше того, вони відігравали важливу роль в її розвитку. Також діяльність Василя Шеванюка засвідчує гнучкість та ефективність роботи есбістів. Доводить їхнє вміння швидко пристосовуватися до конкретних умов і впроваджувати нові методики у надзвичайно складних ситуаціях.

Використані посилання

АУСБУ в ІФО – Архів управління Служби безпеки в Івано-Франківській області. – АСБУ в ІФО. Ф. 4. Спр.8138.

АУСБУ ЧО – Архів управління Служби безпеки в Чернівецькій області. – АСБУ ЧО. Ф. 5. Спр. 2089.

АЦДВР – Архів Центру досліджень визвольного руху – АЦДВР. Ф. 9. Т. 12.

Веденєв Д., Биструхін Г. (2006). Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Київ: Генеза, 2006. 405 с.

Веденєв Д., Биструхін Г. (2007). Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945 – 1980-ті роки. Київ: К.І.С., 2007. 568 с.

ГДА СБУ 1 – Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 440.

ГДА СБУ 2 – ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 733.

ГДА СБУ 3 – ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 838.

ГДА СБУ 4 – ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 851.

ГДА СБУ 5 – ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1022.

ГДА СБУ 6 – ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1386.

ГДА СБУ 7 – ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 5.

ГДА СБУ 8 – ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 752.

ГДА СБУ 9 – ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С – 9158. Т. 1.

ГДА СБУ 10 – ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С – 9158. Т. 2.

Льницький В. (2009а). Характеристика кадрового складу підпілля у Дрогобицькій окрузі ОУН (перша половина 1945 р. – початок 1952 р.). *Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії*. Київ: ННДІУВІ, 2009. Т. XXV. С. 386–399.

Льницький В. (2009б). *Дрогобицька округа ОУН: структура і керівний склад (1945–1952)*. Дрогобич: Вимір, 2009. 368 с.

Льницький В. (2012а). Кадрове наповнення Дрогобицького окружного проводу ОУН (1945–1952 рр.). *Український історичний збірник*. Київ, 2012. С. 174–191.

Льницький В. (2012б). Використання репресивно-каральними органами повстанських родин в агентурно-оперативних заходах у Карпатському краї ОУН (1945–1950 рр.). *Українознавство*. 2012. № 2. С. 68–74.

Карпенкова Н. (2013). «Залізний» і «Бор» – останні полегли герої ОУН–УПА (3.05.2013): https://fortuna-gazeta.com.ua/articles_

Проданик Д., Гуменюк В. (2016). *Коломийська округа ОУН: документи і матеріали референтури СБ. 1945–1950*. Київ; Торонто: Літопис УПА, 2016. 565 с.

Сестри Гоянюк (2022). Родинна пам'ять про війну: https://www.warmuseum.kiev.ua/_ua/projects/memory/13.php.

Щур Ю. (2018). *ОУН на території Запорізької області. 1940–1945. Документи і матеріали*. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2018. 645 с.

References

Archive of the Administration of the Security Service of Ukraine in Ivano-Frankivsk region. F. 5. P. 8138.

Archive of the Administration of the Security Service of Ukraine in Chernivtsi region. F. 5. P. 2089.

Archive of the Center for Liberation Movement (hereinafter – ACLM)/ F. 9.T. 2.

Vedenev D., Bystrukhin G. (2006). Intelligence and counterintelligence of the Ukrainian nationalist movement and the UPA (1920–1945). Kyiv: Geneza, 2006. 405 p.

Vedenev D., Bystrukhin G. (2007). Duel without compromise. Confrontation between OUN special forces and Soviet special operations forces. 1945–1980s. Kyiv: K.I.S, 2007. 568 p.

Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine (hereinafter – GDA SBU) 1. F. 2. Desc. 1. P. 440.

GDA SBU 2 – GDA SBU. F. 2. Desc. 1. P. 733.

GDA SBU 3 – GDA SBU. F. 2. Desc. 1. P. 838.

GDA SBU 4 – GDA SBU. F. 2. Desc. 1. P. 851.

GDA SBU 5 – GDA SBU. F. 2. Desc. 1. P. 1022.

GDA SBU 6 – GDA SBU. F. 2. Desc. 1. P. 1386.

GDA SBU 7 – GDA SBU. F. 13. Desc. 1. P. 372. T. 5.

GDA SBU 8 – GDA SBU. F. 16. Desc. 1. P. 752.

GDA SBU 9 – GDA SBU. F. 65. Desc. 1. P. 9158. T. 1.

GDA SBU 10 – GDA SBU. F. 65. Desc. 1. P. 9158. T. 2.

GDA SBU, f. 13.

GDA SBU, f. 16.

GDA SBU, f. 65.

Ilytskyi V. (2009a). Characteristics of the underground staff in the Drohobych district of the OUN (first half of 1945 – early 1952). *Collection of scientific works of the National Research Institute of Ukrainian Studies and World History*. Kyiv: NNDIUUVI, 2009. T. XXV. P. 386–399.

Ilytskyi V. (2009b). Drohobych OUN district: structure and leadership (1945–1952). Drohobych: Vymir, 2009. 368 p.

Ilytskyi V. (2012a). Staff structure of the Drohobych OUN district leadership (1945–1952). *Ukrainian historical collection*. Kyiv, 2012. P. 174–191.

Ilytskyi V. (2012b). Use of repressive and punitive bodies of insurgent families in intelligence and operational activities in the Carpathian region of the OUN (1945–1950). *Ukrainian Studies*. 2012. № 2. P. 68–74.

Karpenkova N. (2013). «Zaliznyi» and «Bor» – the last fallen heroes of the OUN-UPA (May 3, 2013): <https://fortuna-gazeta.com.ua/articles>

Prodanyk D., Gumeniuk V. (2016). Kolomyia district of the OUN: documents and materials of the Security Council reference. 1945–1950. Kyiv; Toronto: Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army, 2016. 565 p.

The Goianiuk Sisters (2022). Family memory of the war: https://www.warmuseum.kiev.ua/_ua/projects/memory/13.php

Shchur Y. (2018). OUN in the Zaporizhzhia region. 1940–1945. Documents and materials. Toronto; Lviv: Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army, 2018. 645 p.

**Antoniuk Ya., Trofymovych V.
CHIEF ANALYST OF THE OUN SB FROM DONETSK: VASYL SHEVANIUK («ZALIZNYI», «SATURN», «202-G», «263», «667») (1916 – 1950)**

The study reveals the life of Vasyl Shevaniuk, who in the postwar period was the main author of training brochures for the Security Service (hereinafter – SB) of the Organization of Ukrainian Nationalists (hereinafter – OUN). It was found that his early life period was spent in Vinnytsia and Donetsk, and his family was persecuted by the Soviet authorities. It was proven that Vasyl Shevaniuk did not serve in the bodies of the People’s Commissariat of Internal Affairs (NKVD), and gained investigative practice in the criminal police under the control of the German invaders. He joined the OUN underground in late March 1944 on the territory of Stanislav region. Vasyl Shevaniuk quickly managed to gain authority among the OUN leadership of Stanislav and Drohobych territories. He held high positions in the underground under the pseudonyms «Zaliznyi», «Saturn», as well as postal addresses «202-G», «263», «667»: the investigator on especially important cases at the reference of the Security Service of the National Command «West-Carpathians» of the OUN, officer of the Security Service of the Drohobych district of the OUN, the officer of the Security Service of the North-Western regional branch «Moskva» (Volyn region). The last appointment remained only on paper, as he did not arrive in place and was killed by the MGB operational group. Vasyl Shevaniuk’s life path rejects the Soviet stereotype that members of the OUN and UPA underground were exclusively natives of Western Ukraine. This testifies that even among the leadership of the SB, the most closed «banderivtsi» body, there were Donetsk region natives. Moreover, they played an important role in its development. Vasyl Shevaniuk’s activity also testifies to the flexibility and efficiency of esbists. It proves their ability to quickly adapt to new conditions and implement new techniques under extremely difficult conditions.

Keywords: OUN, SB, Vinnytsia region, Stalino, Stanislav region, training, educational brochures.

ВОЛИНЬСЬКА ГУБЕРНІЯ У ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОМУ ПРОТИСТОЯННІ ВОРОГАМ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ВЛІТКУ 1919 РОКУ

У статті проаналізовано військово-політичну ситуацію, в якій опинилася територія Волинської губернії влітку 1919 року. Особливість тогорічного літнього періоду для цієї територіально-адміністративної одиниці української державності доби Директорії Української Народної Республіки (УНР) в тому, що тут у військовому протистоянні зішлись військові підрозділи більшовицької армії, Війська польського та Дієвої армії УНР.

З'ясовано відмінності у мотивації сторін військового конфлікту до бойових дій на території Волинської губернії, причини інтенсивності чи млявості їх протікання, підстави для використання території краю військово-політичним керівництвом Директорії УНР заради боротьби за збереження української державності.

Досліджено зміни в структурі територіальної приналежності населених пунктів краю з огляду на активні бойові дії на території Волинської губернії влітку 1919 року.

Ключові слова: Українська революція, Волинська губернія, Директорія Української Народної Республіки, Дієва армія УНР, Військо польське, більшовицьке військо.

Постановка проблеми та її актуальність. Бойові дії та політичне протистояння та території Волинської губернії навесні 1919 року виявили значний брак спроможності української влади відстоювати національну державність. Тому до початку літа значна територія краю перебувала під контролем більшовиків (схід губернії) та поляків (захід губернії).

Інтенсивність бойових дій на території західних повітів Волинської губернії влітку 1919 року визначалася, насамперед, перманентними цілями опонентів. Політичне керівництво Директорії УНР, зважаючи на низку зовнішніх і внутрішніх факторів, намагалося використати територію Волині як плацдарм для збереження української державності й майбутнього повернення втрачених земель. Для цього військові підрозділи Дієвої армії УНР неодноразово реорганізовувалися, передислоковувалися з польського фронту на більшовицький і навпаки.

Дем'янюк Олександр Йосипович, доктор історичних наук, професор, заступник директора з науково-педагогічної діяльності, Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти, м. Луцьк.

© Дем'янюк О.Й., 2023

Керівництво Другої Речі Посполитої частково розглядало територію Волинської губернії (західні повіти) як ареал для реалізації своїх територіальних претензій (пізніше тут утворено Волинське воєводство у складі Другої Речі Посполитої), а частково – буферну зону для спільної з армією Директорії УНР боротьби проти більшовицького режиму, який загрожував не лише українській державності, але й, за певних обставин, польській.

Більшовицьке керівництво, використовуючи популістські гасла й пропагандистську риторичку, намагалося захопити якомога більше української етнічної території. Очевидно, що їхні територіальні претензії не обмежувалися лише Волинською губернією. Послідовна загарбницька політика й бойові дії в найближчі роки, коли більшовицька армія вдерлася на територію Другої Речі Посполитої, яскраве цьому підтвердження.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Аналізуючи джерельну базу й дослідження, присвячені цьому періоду вітчизняної історії (літо 1919 року), схильні вважати, що вивчення територіального значення Волинської губернії для боротьби за збереження української державності все ще потребує комплексного вивчення цієї проблеми. Напрямок такого дослідження має перспективу: нові дослідницькі матеріали, хронологічно пов'язані з цим періодом, іррегулярно з'являються в науковому просторі України. Робота з працями безпосередніх учасників тих подій, аналіз досліджень сучасних вітчизняних науковців дозволяють детальніше прописувати перебіг тогочасних подій. Звертаємо увагу передусім на праці В. Винниченка (аналізує період діяльності Директорії УНР на українських землях, зокрема на теренах Волинської губернії) (1990), Н. Какуріна (залишив відомості про військове планування тієї доби, адже певний час перебував на різних посадах в українській армії) (1990), М. Капустянского, О. Омеляновича-Павленка, О. Удовиченка (українських воєначальників доби Директорії УНР, які брали безпосередню участь у боях влітку 1919 року) (2004, 2019, 1995), Л. Скорич (досліджувала військово-політичне співробітництво УНР і ЗУНР) (2007), В. Савченка (зібрав значний масив інформації про військові дії на території України в добу Української революції) (2016) тощо.

Мета та завдання дослідження. Опираючись на виявлені джерела та праці вітчизняних дослідників, з'ясуємо місце та роль Волинської губернії у протистоянні військового командування

Дієвої армії УНР та керівництва Директорії УНР ворогам української державності влітку 1919 року.

Виклад основного матеріалу дослідження. Початок літа 1919 р. був важким для населення Волинської губернії. Західні повіти краю були насичені польським військом, а населені пункти опановувала польська адміністрація. На захоплених польським військом територіях починає встановлюватися жорстка військово-адміністративна влада. Так, комісар Луцького повіту Лада-Лобаржевський 16 червня попереджав місцеве населення про колективну відповідальність за завдану шкоду державному майну згідно з законами воєнного часу. Робилися перші кроки у перетворенні краю в лояльний до Польської держави адміністративний сегмент, до майбутнього створення тут у 1921 році Волинського воєводства.

Натомість східна й центральна частини Волинської губернії контролювалися більшовицькими військовими й політичними силами. На початку червня 1919 року українсько-російський фронт опанував терен по лінії р. Прип'ять – Цумань – Олика – Млинів – Демидівка – Берестечко – Радивилів – Кременець – Проскурів (*Оксенюк, 1970: 141*). Більшовицькі військові підрозділи й надалі продовжували тиснути українське військо по всьому фронту. У цю пору ними фактично повністю була захоплена територія сучасної Рівненської області.

До цього слід додати, що низка військових поразок Дієвої армії УНР навесні 1919 року привела в травні до реорганізації війська. Було утворено чотири військові групи (Січових Стрільців, командир – полковник Євген Коновалець; Запорізька, командир – полковник Володимир Сальський; Волинська, командир – полковник Всеволод Петрів, Повстанська, командир – отаман Юрій Тютюнник) та 3-тю Залізну дивізію під командуванням полковника Олександра Удовиченка, значна частина яких брала участь у бойових діях на території Волинської губернії. 3-поміж інших тут діяла новоутворена Волинська група (в складі Північної та Холмської дивізій, які було створено із залишків розгромлених поляками однойменних армійських груп) під командуванням полковника В. Петріва (*Шевелєва, 2023*) (з 9 липня 1919 року – військовий міністр УНР).

Зазначимо, що Збройні сили Другої Речі Посполитої (Військо польське) впродовж весни-літа 1919 року також зазнали

кількаразових реорганізацій. Так, декретом Верховного головнокомандувача Юзефа Пілсудського від 30 березня було створено оперативне з'єднання з територіальною назвою – Волинський фронт чисельністю вісімнадцять тисяч офіцерів і жовнірів (група «Хелм» («Chelm»), група «Буг» («Bug»), 3-тя піхотна дивізія Легіонів). Після низки вдалих операцій польського війська в Східній Галичині Волинський фронт і Командування «Схід» («Wschód») 29 травня були об'єднані в Галицько-Волинський фронт з метою застосування військових підрозділів цього з'єднання на території Волині й суміжних з нею територій. Тоді польське військове командування хибно вважало, що опір українців у Галичині успішно подолано.

У цих важких для української державності умовах Головний отаман Симон Петлюра 1 червня 1919 року видав наказ про перехід військ Директорії в загальний наступ проти більшовицького війська фронтом у 140 км (*Дмитрук, 2004: 255*). Тогочас на Волині було послаблено українсько-польський фронт, а особовим складом його бойових підрозділів було посилено Волинську групу та перекинуто на українсько-більшовицький фронт. Станом на 1 червня 1919 року до складу Волинської групи входили: 1-ша Північна дивізія, 4-та Холмська (Сіра) дивізія, Спільна юнацька школа, 1-ша окрема кінна бригада. Більшовицькі війська, зосереджені на волинському терені, змушені були розриватися між поляками, українцями та, успішно маневруючим військом генерал-лейтенанта Антона Денікіна.

Тим часом польська армія, не відчуваючи значного спротиву з боку українського війська, вийшла на лінію Рівне – Здолбунів – Броди, де й зупинилася на деякий час. Через позицію глави Польської держави Ю. Пілсудського, який не бажав остаточного знищення армії Директорії УНР, бойові дії на території Волині мали обмежену інтенсивність. Активність польського війська на території Західної Волині була скерована на встановлення вигідного для Польщі кордону та примушення С. Петлюри до відмови від союзу із ЗУНР (*На бій за волю, 2016: 184*).

Відмітимо, що після весняних операцій бойовий дух українського війська був доволі високим. Сила духу й жертвність вояків Дієвої армії УНР в боротьбі за державність певною мірою посприяли мобілізаційним заходам уряду Директорії УНР. Зміни, які відбулися в армії УНР після її реорганізації, не залишилися

непоміченим ворогом. Комісар з військових справ в Україні М. Подвойський зазначив, що «війська С. Петлюри збільшуються в силі не по днях, а по годинах, в штабах сидять військові спеціалісти, в армії помітна організація і дисципліна» (*ЦДАГО, ф. 57, оп. 2, спр. 273, арк. 37*). На хвилі піднесення українське військо до 6 червня зайняло фронт на лінії Старокостянтинів – Проскурів – Кам'янець (*Полонська-Василенко, 1992: 524*).

Усе це відбувалося на фоні зростання невдоволення місцевого населення більшовицькою владою, військо якої, захопивши значну територію на сході Волинської губернії, відзначилося мародерством, здирництвом, приниженням і грабунками краян. Зловживаючи владою, цим «прославилися», з-поміж інших, чиновники губерньського рівня. 10 червня 1919 року більшовицький Центральний виконавчий комітет скерував губерньському революційному комітету в Житомирі обіжник, де зазначив: «за інформацією, що є в розпорядженні ЦВК в Житомирі совітьська (радянська) влада в особі губерньського революційного комітету не тільки не згуртовує трударів навколо себе, але ще своїми невмілими діями просто дискредитує совітьську владу й позбавляє її довіри всього населення. Президія ЦВК поінформована, нібито голова ревкому т. Кручинський запрошує до себе інтелігенцію міста спеціально для її застрашення, залякування й непотрібних образ» (*ДАЖО, ф. р-1657, оп. 4, спр. 1, арк. 32*).

Втім, в червні 1919 року в українському війську почав відчуватися брак старшин, що спонукало військове керівництво держави до утворення відповідних закладів освіти. На території Волинської губернії таким закладом стала Житомирська юнацька військова школа, набір до якої було оголошено 1 липня 1919 року: «Житомирська піша юнацька школа відчинила прийом козаків з молодих осіб на другий скорочений курс навчання підготовки старшин Укр. Армії» (*Український козак, 1919*). За умовами вступу, до юнацької школи міг бути прийнятим кожен громадянин УНР віком від 18 до 30 років, здоровий, придатний до служби у війську. При цьому було не важливо служив він у війську чи ні. Повний курс навчання (теоретичні і практична підготовка) здійснювався впродовж чотирьох місяців і по закінченні школи юнаки отримували звання хорунжого війська УНР.

Згадуючи тогочасні військові події з позиції головнокомандувача УГА, генерал-хорунжий Михайло Омелянович-Павленко

вказав, що «з огляду на слабку відпорність большевицьких відділів армії Директорії на ковельським та луцьким напрямках – ворог мав на нашій Півночі просторий плацдарм, що сам собою надавався для операцій більшої військової групи проти правого крила У.Г.А.» (*Омельнович-Павленко, 2018: 118*).

Зважаючи на якісні для українців дії на східному фронті та опираючись на вишколені частини армії Галлера, польське військо активізувалося на українсько-польському відтинку фронту в Східній Галичині. На цій лінії українські бойові підрозділи більше місяця протистояли противнику, який мав і чисельну, і фахову перевагу (*Чіхрадзе, 2003: 11*). Про цей період згадував майбутній президент Франції Шарль де Голль, який на той час був інструктором в польській армії: «у цей час кілька дивізій Галлера, які з'явилися у Галичині, без надмірних зусиль просуваються проти українців, з якими не могла дати раду польська армія Пілсудського» (*De Gaulle, 1980: 30*).

До початку липня 1919 року ситуація для уряду ЗУНР стала загрозливою. Польські підрозділи фактично притисли УГА до р. Збруч. За цих обставин диктатор ЗУНР Євген Петрушевич відновив спілкування з Головою Директорії С. Петлюрою. Він висловлював припущення, що незабаром УГА перейде р. Збруч, і пропонував об'єднати обидві армії для боротьби зі спільними ворогами.

Пришвидженню злиття українських армій сприяли анексійні дії румунської армії, яка 24 травня 1919 року вдерлася в Галичину й рухалася назустріч польській армії. Виникла реальна загроза оточення Української галицької армії. Адже на той час у Східній Галичині активно діяли частини Армії Галлера (Блакитна армія), яка, незважаючи на застереження окремих країн Антанти, замість більшовицького фронту опинилася на українсько-польському фронті в Східній Галичині.

Протримавшись ще півтора місяця, 50-тисячна армія ЗУНР 16-17 липня 1919 року перейшла на територію Поділля (*Савченко, 2016: 277*). З озброєння в армії залишилося 20 літаків, 160 гармат і 50 кулеметів (*Савченко, 2016: 277*). За компромісного рішення керівників обох державних утворень її було підпорядковано Штабу Головного отамана об'єднаних армій УНР (Дієва армія) і ЗУНР (Українська галицька армія), начальником якого став генерал-лейтенант Микола Юнаків (*Полонська-Василенко, 1992: 529*).

Реагуючи на критику про нецільове використання в Східній Гадичині армії під командуванням генерал-лейтенанта Юзефа Галлера, Начальний вождь II Речі Посполитої Юзеф Пілсудський змушений був дати вказівки прем'єр-міністру держави Ігнацію Яну Падеревському на перегрупування цього бойового з'єднання й передислокацію його на територію Західної Волині. Він повідомив прем'єр-міністру Франції Жоржу Клемансо, що це зроблено заради уникнення сутичок з українцями і поставлено в резерв з метою майбутнього використання на західному фронті саме для боротьби з більшовицькою Росією (*Нагаєвський, 1993: 239-240*). Однак після перегрупування, доукомплектування та відпочинку частини армії Галлера використовувалась польським командуванням у боях з військом Директорії УНР на Волині.

27 липня 1919 року, після кількох вдалих контратак Української галицької армії (УГА), Верховним головнокомандувачем II Речі Посполитої Волинський фронт було відновлено й скеровано його сили на здобуття військової переваги на волинському напрямку.

У серпні 1919 року армії УНР та ЗУНР розпочали спільний похід проти більшовицьких військ. На Волині, в районі між Проскуровом та Старокостянтиновом, було зосереджено 3-тю, 7-му і 4-ту бригади та всю артилерію II Українського Галицького корпусу (*Бородиєвич, 1921: 20*). Це дозволило українській армії 15 серпня заволодіти Старокостянтиновом, опанувати навколишню територію та продовжити свій наступ у напрямку столиці.

У ніч проти 31 серпня частинами осередньої III армійської групи генерала-чотаря Антіна Кравса було звільнено від більшовиків Київ (*Скорич, 2007: 13*). Однак закріпити та розвинути успіх українському війську не вдалося. Насамперед, через відсутність єдиного командування (розбіжності в наказах) та визначення стратегічних цілей. Вже 31 серпня генерал-чотар А. Кравс без бою відступив із Києва, залишивши його підрозділам російської Добровольчої армії, з командуванням якої (генерал-лейтенант Ніколай Бредов, з 1 вересня військовий губернатор Києва) підписав договір про продовження спільної боротьби проти більшовиків. 19 вересня під натиском більшовицьких 44-ї стрілецької дивізії 12-ї армії з півночі та частин Південної групи з півдня українськими військовими підрозділами було залишено Житомир (*Какурин, 1990: 274*).

З-поміж іншого зауважимо, що влітку 1919 року військово-політичне становище Директорії УНР значно погіршилося, зросли територіальні втрати. Окупація польською армією Володимир-Волинського, Ковельського та Луцького повітів; наступ більшовицьких військ та захоплення ними міст Житомира, Коростеня, Сарн, Новограда-Волинського значно звузили територію Української Народної Республіки (*Дем'янюк, 2007: 113*). Волинські й галицькі землі перетворилися на театр бойових дій кількох європейських армій.

Аналізуючи територіальні втрати влітку 1919 року, відомий політик і перший голова Директорії УНР Володимир Винниченко подав наступний опис території, підконтрольної українській владі: «вся ж Україна під совітською владою, під Директорією тільки два-три повіти вбогої Волині, по якій соваються оті нещасні купки козаків» (*Винниченко, 1990: 294*). Вочевидь, що ця територія, яку ще контролювала Директорія УНР, вже не могла забезпечувати українську армію ні новобранцями, ні амуніцією, ні провіантом.

Попри це, місцева влада намагалася зберігати контроль над ситуацією на підвладній їй території. Так, Волинський губернський комісар Федір Сумневич ще намагався організувати владу на території тих кількох повітів, які залишилися під владою Директорії УНР. У розісланій волинським повітовим комісарам телеграмі він наказував «всім волосним народним управам не допускати ніяких самовчинків на економіях. Винуватих притягати до військового суду» (*ДАТО, ф. р-2803, оп. 1, спр. 3, арк. 1*).

Під час інтенсивних боїв в червні 1919 року чисельність збройних формувань УНР скоротилася до 15 тисяч вояків. Дієва армія УНР на той час мала близько 530 кулеметів і 170 гармат (*Удовиченко, 1995: 61*). За підрахунками генерал-полковника Олександра Удовиченка, кількісний стан армії в липні 1919 року становив до 14-15 тисяч вояків, 350 – 380 кулеметів і до 100 гармат. Разом із запіллям харчового складу Дієва армія УНР нараховувала близько 30 тис. козаків і старшин (*Удовиченко, 1995: 61*).

Польська армія, переважаючи українську в кількості, злагоженості, озброєнні, на початку серпня 1919 року розпочала наступ на території західноволинських повітів. 8 серпня 4-та піхотна дивізія повела наступ з боку Бродів, а 9 серпня захопила Кременець і Дубно. Розвиваючи наступ, 13 серпня поляками було

захоплено Рівне, 18 серпня – Сарни. Швидкому просуванню польського війська допомогли успішні операції Дієвої армії УНР проти більшовиків. Втім, взявши залізничну станцію Рокитне (на території с. Охотникове Овруцького повіту), частини Війська польського зупинилися. Українсько-польський фронт встановився на лінії Острог – Горинь – Тучин – Березне – Клесів – Слuch.

На підконтрольній польській адміністрації території формувався нова вертикаль влади. Так, виконувач обов'язків комісара Луцького повіту П. Галик сповіщав місцеве населення, що «кожна цивільна особа затримана без перепустки, виданої інформаційним відділом Волинського фронту і підписаної начальником штабу Командування Волинського фронту, на військовому автомобілі на шляху до Ковля або Рівного, буде каратися грошовою карою в мірі 500 (п'ятсот) марок, згідно розпорядження Командувача Волинського фронту від 27.08. за № 3537» (ДАВО, ф. 58, оп. 1, спр. 12, арк. 9).

Характеризуючи тодішній стан Дієвої армії УНР, генерал-полковник Микола Капустянський зазначав, що вона «являла собою майже регулярну армію з деякими особливостями, викликаними революцією й національним рухом» (Капустянський, 2004:150). Найбоездатнішими підрозділами української Наддніпрянської армії він вважав корпуси січовиків і запорожців, особовий склад яких виявив військовий вишкіл, високу національну свідомість і відданість українській справі.

Безперечно, що збіг об'єктивних і суб'єктивних обставин влітку 1919 року змусив Голову Директорії УНР С. Петлюру активізувати переговори з представниками Другої Речі Посполитої щодо створення спільного антибільшовицького фронту. Певне зацікавлення виявляли й польські політики, яким необхідно було звітуватися перед керівництвом країн Антанти з приводу цільового використання ними Армії Галлера. Вочевидь в європейському політикумі панувала думка про необхідність створення військової сили, здатної протистояти більшовицькій загрози не лише для України та Польщі, а й для інших країн Європи.

20 серпня 1919 року 10-та дивізія Січових стрільців і кінний дивізіон сотника Франца Бориса звільнив від більшовиків м. Новоград-Волинський (*Історія січових стрільців*, 1992: 263). Відсутність зв'язку з командуванням групи та рейди польських частин по тилах дивізії з метою роззброєння її бійців змусили

Січових стрільців відступити під натиском більшовиків. Проте вже 5 вересня Січові стрільці вступили до Новограда-Волинського. Здобувши його, вони взяли під свій контроль частину залізниці Бердичів – Житомир та Шепетівка – Новоград-Волинський (*Станімір, 1966: 99*), що було важливим позиційним успіхом.

Подальші військово-політичні події на території Волинської та суміжних з нею губерній дозволяють констатувати, що після 18 вересня 1919 року активні бойові дії на українсько-більшовицькому фронті не велися. Відбувалися локальні сутички, які не мали переломного ні тактичного, ні стратегічного значення.

Однією із найбільш дискусійних проблем періоду Директорії УНР залишається єврейське питання. Сьогодні неможливо достеменно стверджувати, хто найбільше долучився до єврейських погромів в Україні: чи це були отамани, ними ж зібраних озброєних ватаг, чи це були більшовицькі бійці, чи це були денікінські добровольці. Швидше за все, кожна з цих сил мстилася євреям за якісь дрібні, відомі лише їм, образи; мстилася етносу, який на той момент не міг себе захистити. З іншого боку, антиєврейська кампанія набула радикальних рис через низку військово-політичних подій, спровокованих Першою світовою війною та революційними, нерідко неконтрольованими, виступами.

Документи й матеріали тієї доби підтверджують масові масштаби єврейських погромів, у тому числі й у волинських містах, позаяк територія Волинської губернії входила до зони осілої євреїв. «Робітничка газета» розмістила на своїх сторінках відозву Центрального Комітету допомоги потерпілим, де зазначалося: «Розлилася нова хвиля кривавих погромів і катування над низкою міст та містечок. В Овручі, Бердичеві, Житомирі, Летичеві, Чернякові, Коростишеві, Горностайполі, Івановці, Рівному, Чуднові, Олександрії (що на Волинщині), Дожбровицях, на станціях – Бобринській, Бахмачі, Фастові, Сарнах, Коростені тощо забито багато євреїв» (*Доповідь, 1928: 28*). Антиєврейські акції відбувалися тривалий час. Їх здійснювали як військові частини, так і невідомого підпорядкування озброєні загони.

Після низки зустрічей з представниками єврейських політичних та громадських організацій, зокрема з єврейською делегацією 17 липня 1919 року у Кам'янці-Подільському, повідомлень про масштабність погромів у Волинській та Подільській губерніях, Головний отаман С. Петлюра 20 липня підписав наказ, яким

наказує «усім командирам частин, а також представникам державного інспекторату за їх особистою відповідальністю неуклібно стежити за тим, щоб на місцях їх розташування не проводилось жадної погромної діяльності».

Висновки. Влітку 1919 року територія Волинської губернії продовжувала відігравати значну роль у боротьбі за збереження української державності. Тут, з різною інтенсивністю відбувалися бойові дії з більшовицькими (на півночі та сході губернії) та польськими (на заході) військовими підрозділами. В цю пору невеликий терен волинської землі став місцем, звідки планувався спільний українсько-польський антибільшовицький похід. Щоправда майбутні події внесли корективи в ці плани.

Використані посилання

Бородисевич Є. 1921. В чотирикутнику смерті. Причинки до трагедії УГА на Великій Україні (із воєнного записника 3-тньої бригади). Вид. української накладні «Нове життя». 1 число. Львів : НТШ. С. 1 – 88.

Винниченко В. 1990. Відродження нації: у 3 ч. Київ : Вид-во політ. л-ри України, Ч. III. С. 542.

Дем'янюк О. Й. 2007. Волинь та Галичина в українсько-польських стосунках 1919 року. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». № 584. Держава та армія. – С. 113–120.

Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 58, оп. 1, спр. 12.

Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. р-1657, оп. 4, спр. 1.

Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. р-2803, оп. 1, спр. 3.

Дмитрук В.Г. 2004. Вони боролися за волю України (Нарис історії Сіро-жупанної дивізії) : монографія. Луцьк: Волинська обласна друкарня. С. 286.

Доповідь представника Російської Соціал-демократичної партії до Комісії Національних Меншостей при Соціалістичному інтернаціоналі. 1928. Трагедія двох народів. Матеріяли до спору між українськими та російськими соціал-демократичними партіями з приводу убійства С. Петлюри. Прага – Київ : Вид. Закордонної Делегації УСДРП. С. 34.

Історія січових стрільців. 1992. Воєнно-історичний нарис. Київ : Україна. С. 347.

Какурин Н. 1990. Как сражалась революция: в 2 т. Москва : Изд-во полит. л-ры. Т. 2. С. 432.

Капустяньський М. 2004. Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. Україна. 1919 рік : док. та м-ли : документально-наукове видання. Київ : Темпора. С. 19 – 286.

Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. 1992. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). / упоряд. Б. З. Якимович. Львів : Світ. С. 712.

На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914–1921 років. 2016. / авт. кол. А. Руккас, М. Ковальчук, А. Папакін, В. Лободаєв. Харків : Клуб сімейного дозвілля. С. 352.

Нагаєвський І. 1993. Історія Української держави двадцятого століття. Київ: Український письменник. С. 413.

Оксенок Р. Н. 1970. Нариси історії Волині. Соціально-економічний, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). Львів: Вид-во Львівського університету. С. 276.

Омелянович-Павленко М. 2018. Українсько-польська війна. 1918–1919. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ». С. 144.

Полонська-Василенко Н. 1992. Історія України : у 2 т. Київ : Либідь. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. С. 608.

Савченко В. А. 2016. Дванадцять війн за Україну. Київ : Нора-Друк С. 480.

Скорич Л.В. 2007. УНР і ЗУНР: військово-політичне співробітництво у 1918–1919 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Львів: НУ «Львівська політехніка». С. 20.

Солдатенко В.Ф. 1999. Українська революція. Історичний нарис: монографія. Київ : Либідь. С. 976.

Станімір О. 1966. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920. Торонто., 1966. С. 192.

Удовиченко О. І. 1995. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. Київ : Вид-во «Україна». С. 206.

Український козак. 1919. 1 липня.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (далі – ЦДАВОВУ), ф. 1078, оп. 2, спр. 35.

Центральний державний архів громадських організацій України, м. Київ (далі – ЦДАГО), ф. 57, оп. 2, спр. 273.

Чіхрадє О. Ш. 2003. Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918 – грудень 1919 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Львів: НУ «Львівська політехніка». С. 20.

Шевелєва М. 2023. Всеволод Петрів – славетний восначальник Української революції. Український інтерес. URL: <https://uain.press/blogs/1151367-1151367>.

De Gaulle, Charles. 1980. Lettres, notes et carnets 1919 – juin 1940. Paris: Plon. P. 512.

References

Borodyievych Y. 1921. In the quadrangle of death. Reasons for the tragedy of UGA at the Great Ukraine (from military notes of III Brigade). Published by Ukrainian edition of “New life”. 1 edition. Lviv: NTS. Pp. 1–88 (ukr).

Vynnychenko V. 1990. Revival of the nation : in 3 parts. Kyiv: Ukrainian political literature publishing, Part III. P. 542 (ukr).

Demianiuk O. Y. 2007. Volyn and Halytchyna in the Ukrainian-Polish relationship of 1919. Herald of the National University “Lviv Polytechnic”. № 584. State and army. – Pp. 113–120 (ukr).

State archive of Volyn region (hereinafter – SAVR), fund 58, descriptor 1, file 12 (ukr).

State archive of Zhytomyr region (hereinafter– SAZR), f. p-1657, d. 4, f. 1 (ukr).

State archive of Ternopil region (hereinafter – SATR), f. p-2803, d. 1, f. 3 (ukr).

Dmytruk V. H. 2004. They fought for freedom of Ukraine (outline of the history of Sirozhupanna division): monograph. Lutsk: Volyn regional publishin house. P. 286 (ukr).

Report of the representative of the Russian Social Democratic Party to the National Minorities Commission of the Socialist International. 1928. The tragedy of two nations. Materials for the dispute between the Ukrainian and Russian social-democratic parties regarding the murder of S. Petliura. Prague – Kyiv: Publishing of Foreign Delegation of the USDRP. p. 34 (ukr).

History of Sichovi Striltsi. 1992. Military-historical outline. Kyiv : Ukraine. P. 347 (ukr).

Kakurin N. 1990. How the revolution fought: in 2 books. Moscow: Political literature publishing. Part 2. P. 432 (rus).

Kapustianskyi M. 2004. Campaign of Ukrainian Armies to Kyiv-Odesa in 1919. Ukraine. 1919 : documents and materials: documentary-scientific publication. Kyiv : Tempora. P. 19–286 (ukr).

Krypiakievych I., Hnatevych B., Stefaniv Z. 1992. History of Ukrainian army (from prince times to the 20's of XX century). / edited by B. Z. Yakymovych. Lviv: Svit. P. 712 (ukr).

For the fight for freedom. Victory through loses. Ukraine in wars and revolutions of 1914-1921. 2016. / author's collective of A. Rukas, M. Kovalchuk, A. Papakin, V. Lobodaiev. Kharkiv : Family Leisure Club. P. 352 (ukr).

Nahaievskyi I. 1993. History of the Ukrainian State in XX century. Kyiv : Ukrainian writer. P. 413 (ukr).

Okseniuk R. N. 1970. The essays on the Volyn's history. Socially-economical, revolutionary and national-liberatory movements of the workers (1861–1939). Lviv: Lviv University Publishing House. P. 276 (ukr).

Omelianovych-Pavlenko M. 2018. Ukrainian-Polish war. 1918–1919. Ivano-Frankivsk : “Lileya-NV». P. 144 (ukr).

Polonska-Vasylenko N. 1992. History of Ukraine : in 2 parts. Kyiv: Lybid. Part 2. From middle of XVII century to 1923. P. 608 (ukr).

Savchenko V. A. 2016. Twelve wars for Ukraine. Kyiv : Nora-Druk. p. 480 (ukr).

Skorych L. V. 2007. UPR and WUPR: military-political cooperation in 1918–1919: thesis abstract for obtaining PhD in historical sciences. Lviv : National University “Lviv Polytechnic”. P. 20 (ukr).

Soldatenko V. F. 1999. Ukrainian revolution. Historical outline : monograph. Kyiv: Lybid. P. 976 (ukr).

Stanimir O. 1966. My participation in the liberation struggle of 1917–1920. Toronto. 1966. P. 192 (ukr).

Udovychenko O. I. 1995. Ukraine in the war for statehood. History of the organization and military actions of the Ukrainian Armed Forces in 1917–1921. Kyiv : Publishing house “Ukraine”. P. 206 (ukr).

Ukrainian Cossack. 1919. 1 July (ukr).

Central state archive of higher authorities of Ukraine, Kyiv (hereinafter– CSAHAU), f. 1078, d. 2, f. 35 (ukr).

Central state archive of non-governmental organisations of Ukraine, Kyiv (hereinafter – CSANGOU), f. 57, d. 2, f. 273 (ukr).

Chikhradze O. S. 2003. Second Ukrainian-Bilshovyk war (November 1918 – December 1919 pp.) : thesis abstract for obtaining PhD in historical sciences. Lviv: National University “Lviv Polytechnic”. P. 20 (ukr).

Sheveleva M. 2023. Vsevolod Petriv – a glorious military leader of the Ukrainian revolution. Ukrainian interest. URL: <https://uain.press/blogs/1151367-1151367> (ukr).

De Gaulle, Charles. 1980. Lettres, notes et carnets 1919 – juin 1940. Paris : Plon. P. 512 (fr).

Demianiuk O.
**VOLYN REGION IN THE MILITARY AND POLITICAL
CONFRONTATION AGAINST THE ENEMIES OF THE UKRAINIAN STATE
IN THE SUMMER OF 1919**

The article analyzes the military-political situation in the territory of the Volyn region in the summer of 1919. The peculiarity of that year's summer period for this territorial-administrative unit of the Ukrainian statehood as of the time of the Directory of the Ukrainian People's Republic (UPR) is that military units of the Bilshovyk's Army, the Polish Army, and the Active Army of the UNR met here in a military confrontation.

The intensity of hostilities on the territory of the western districts of the Volyn region was determined by the permanent goals of the opponents. Considering a number of external and internal factors, the political leadership of the UPR's Directory tried to use the territory of Volyn as a springboard for the preservation of Ukrainian statehood. For this purpose, the military units of the UPR's Action Army were repeatedly reorganized and redeployed from the Polish front to the Bolshevik front and vice versa.

The leaders of the II Rzeczpospolita partially considered the territory of the Volyn region (its western counties) as an area for the realization of its territorial claims (later the Volyn Voivodeship was formed here as part of the II Rzeczpospolita), and partially as a buffer zone for the joint struggle against the Bilshovyk regime together with the army of the UPR's Directory.

Using populist slogans and propaganda, Bilshovyk's leaders tried to seize the largest territories possible. It is obvious that their territorial claims were not limited with the Volyn region. This was confirmed later, when the Bilshovyk army invaded the territory of the II Rzeczpospolita.

Keywords: Ukrainian revolution, Volyn region (hyberniiia), UPR's Directory, UPR's Action Army, Polish Army, Bilshovyk Army.

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ ПРОХОДИ В ЕМІГРАЦІЇ

У статті проаналізовано напрями громадської діяльності Василя Проходи – українського військового (підполковника Армії Української Народної Республіки), громадського діяча, інженера, історика в Чехословаччині. Охарактеризовано активну участь в розбудові Української Господарської Академії, діяльності Академічної громади, «Товариства колишніх вояків Армії УНР», товариства «Український сокіл», Аграрного товариства. Розглянуто внесок В. Проходи у формування суспільних цінностей студентського середовища Української Господарської Академії, виокремлено коло його однодумців – студентів і викладачів, серед яких – майбутні лідери національно-культурних організацій в еміграції.

У дослідженні з'ясовано світоглядні пріоритети Василя Проходи, його активну організаційну, просвітницьку та ідеологічну складові громадської діяльності у вищезазначених товариствах.

Ключові слова: Василь Прохода, громадська діяльність, сокільський рух.

Постановка проблеми та її актуальність. Після Першої світової війни, Української революції 1917 – 1921 рр. десятки тисяч найактивніших українських громадян, передусім вояків українських армій, опинилися в еміграції. Значна їх частина перебувала в Чехословаччині, де здобувала освіту в українських та чехословацьких вищих навчальних закладах, до яких зголошувалися сотнями колишні вояки, що вже зазнали злиденного табірної життя. Українська еміграція змушена була припинити збройну боротьбу, не гаючи часу, взятися за іншу зброю – взяти до рук перо.

Мета статті – проаналізувати громадську діяльність Василя Проходи в середовищі української еміграції в ЧСР. Для досягнення мети передбачено вирішення поставлених завдань: 1) з'ясувати напрями громадської діяльності протягом навчання в Українській Господарській академії; 2) дослідити громадську діяльність у 1920-х – 1930-х рр. Зокрема, у дослідженні розкрито діяльність В. Проходи в Академічній громаді УГА, «Товаристві

Кравець Наталія Петрівна, кандидат історичних наук, викладач кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Кравець Н.П., 2023

колишніх вояків Армії УНР», Аграрному товаристві, українському сокільському русі.

Одним з лідерів українського емігрантського руху в міжвоєнній ЧСР став Василь Прохода – український військовий, громадсько-політичний діяч, підполковник Армії УНР, історик. Осередком цього руху була Українська Господарська Академія (далі – УГА) в Подебрадах. Українське студентство водночас з навчальним процесом розгорнуло активну професійну, культурно-освітню громадську діяльність, створюючи різноманітні товариства, організації, гуртки.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблема залишається малодослідженою в українській і зарубіжній історичній науці. Серед праць, присвячених українській еміграції в ЧСР та українським товариствам і організаціям, виділяються дослідження Симона Наріжного (*Наріжний, 1942:372*), Анатолія Криськова (*Криськов, 1997:24*), Андрія Яворського (*Яворський, 2016:108-112*), Зденка Сладека (*Сладек, 1998:343*) та ін. У них лише епізодично згадується постать Василя Проходи. Першою найбільш узагальненою працею його життєвого шляху є дослідження Романа Коваля «Тернистий шлях кубанця Проходи» (*Коваль, 2007:430*).

Джерельною основою статті є матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), спогади Василя Проходи, матеріали тогочасної преси.

Виклад основного матеріалу дослідження. Періоду свого життя після перебування в таборах інтернованих Василь Прохода дав таку характеристику: «Мій шлях блукання на манівцях закінчився. На чужині я став знову вільним для досягнення моєї мрії здобути знання» (*Прохода, 1967:430*).

Після арешту Василя Проходи радянськими спецслужбами наприкінці січня 1945 р. оперуповноважений 2 відділення Відділу контррозвідки «Смерш» 8 Гвардійської армії старший лейтенант Шведов, розглядаючи матеріали про «злочинну діяльність» Василя Проходи, підкреслив, що «з 1922 по 1945 роки він знаходився в білоеміграції в Чехословаччині, де перебував в білоемігрантських товариствах «Сокіл», «Колишніх вояків армії УНР», «Колишніх українських офіцерів, проживаючих у Чехословаччині» (в статусі голови цього товариства, яке ставило собі за мету – підготовку офіцерського складу до виступу проти

Радянського Союзу і керувалося у своїй роботі так званим «урядом УНР», що орієнтувався на зовнішню політику Польщі» (ГДА СБУ.-Ф.6. Спр. 74412 фп. Арк.3). Тоді В. Прохода зізнався не про всі напрями своєї громадської діяльності.

Громадська діяльність в «Академічній громаді»

Завдяки зусиллям Українського Громадського Комітету (далі – УГК) в Празі (очолював Микита Шаповал) Василя Проходу в 1922 р. зараховано до УГА в Подебрадах, яку засновано 21 травня 1922 р. для підготовки спеціалістів для подальшої діяльності в Україні. Весь курс навчання був розрахований на три роки навчання і прирівнювався до найнижчого ступеня вищої школи – коледжу. УГА підпорядковувалася Міністерству хлібо-робства ЧСР, мала три відділи: аграрно-лісовий, гідротехнічно-технологічний, економічно-кооперативний. В. Прохода вирішив навчатися на аграрно-лісовому відділі.

Після початку навчального року восени 1922 р. Василь Прохода поринув у громадське життя УГА. Перший досвід громадської діяльності він здобув у Академічній громаді, де його обрали заступником, а згодом – головою. На своїх засіданнях Академічна громада вимагала введення чотирирічного навчання (п'ятий рік залишити для написання дипломної роботи та підготовки до державних іспитів), створення факультетів, відповідності навчальних програм вимогам Міністерства освіти, запрошення викладачів з інших вищих шкіл. Ці вимоги спричинили суперечки між студентами УГА та її професорським складом. У результаті дискусії складено меморандум з вимогами, який підписали 120 студентів різних відділів. Василь Прохода його презентував перед відповідними чеськими властями і УГК. Однак не всі вимоги тоді вдалося відстояти студентам УГА.

У липні 1923 р. в Гданську відбувся Установчий з'їзд Центрального союзу українського студентства (далі – ЦЕСУС), на якому студентство УГА представляв В. Прохода. На з'їзді він розповів про діяльність Академічної громади, охарактеризував завдання студентів для підготовки до національно-культурної роботи в Україні, подякував УГК за початкову організаційну працю щодо створення УГА. У гостру політичну полеміку В. Прохода не встрявав. На з'їзді виступив Юліан Вассиан – львівський делегат, який репрезентував Професійну організацію

українського студентства. Він різко критикував українські демократичні партії, особливо соціалістичні з еміграційного табору УНР. В. Прохода не голосував за резолюцію, що засуджувала діяльність українських урядових партій, оскільки вважав, що «на них і без того вороги української державності виливали повні відра помий»: «Ми всі вийшли з лав Армії УНР, а тому у нас збереглася певна пошана до пройденого під прапором УНР шляху збройної боротьби за незалежність України» (*Прохода, 1972:19*). Однак на зїзді ЦЕСУС В. Прохода разом з представником Українського студентського товариства у Варшаві Т. Олексіюком та представниками з Праги і Брно опинилися у меншості.

Повернувшись у Подєбради, В. Прохода виголосив звіт на засіданні Академічної громади про свою участь на з'їзді ЦЕСУС. Представникам різних політичних угруповань Академічної громади не сподобалася така аполітична позиція голови товариства і при виборах нової управи Академічної громади В. Прохода згоди на кандидатуру до неї не дав, хоча залишився членом Академічної громади (*Прохода, 1972:24*).

Політичні симпатії Василя Проходи були на боці Української радикально-демократичної партії (до 1923 р. – Української партії соціалістів-федералістів), хоча до неї не належав (ставився прихильно до радикал-демократів – «як до петлюрівців»). Водночас йому подобались лекції соціал-демократів, особливо Ольгерда Бочковського, Ісаака Мазепи і Панаса Феденка, насамперед через їхню «об'єктивність та відсутність нападів на інші партії». А серед студентів, на думку Василя Проходи, добрими промовцями виявились Василь Мурашко, Григорій Денисенко, Гордій Няньчур, Борис Туник та Євген Іловіньський. Василь Прохода не поділяв поглядів і методів діяльності членів ОУН, яких він називав «політичним промисловцями». На його думку, «робили націоналісти все з широким розмахом, але в більшості вузько кінчали, залишаючи за собою колотнечу та деморалізацію» (*Прохода, 1972:51*).

Як голова Академічної громади, В. Прохода брав участь у засіданнях комісії з прийняття на студії нових студентів, де відстоював прийняття в першу чергу колишніх українських вояків, замість жінок і дівчат, які переважно записувалися на економічний факультет.

У стінах УГА Василь Прохода цікавився діяльністю низки наукових товариств: агрономічного, економічного, видавничого,

кооператорів, пасічників, Спілки лісників, Спілки гідротехніків та меліораторів, в окремих з них у різні періоди навчання брав участь. Товариство українських письменників і поетів «Культ» влаштовувало літературні вечори за участю Валерії О'Коннор-Вілінської, Василя Королева-Старого, його дружини Наталени, доцента Бориса Лисянського, художника Добровольського, кобзаря Михайла Теліги, співака Михайла Палія-Сидорянського, поетів Євгена Маланюка, Юрія Дарагана, Олени Теліги, Максима Гриви (Загривного), Леоніда Мосендза, Василя Куриленка і Наталії Лівницької-Холодної, драматурга Миколи Чирського, публіциста Миколи Сціборського, письменника Модеста Левицького та ін. В. Прохода завжди цікавився культурним життям українських еміграційних осередків в інших містах Чехословацької республіки та Європі.

26 травня 1926 р. вбито Головного отамана, голову Директорії УНР Симона Петлюру, що викликало величезне обурення в українців, в т.ч. в еміграційному середовищі. Трагічна подія згуртувала українців різних політичних таборів. Василь Прохода одразу ввійшов до складу комітету зі вшанування пам'яті Симона Петлюри і взявся за написання ґрунтовної статті до збірника, присвяченого пам'яті Головного отамана.

У липні 1926 р. в Подєбрадах виникло Товариство колишніх вояків Армії УНР, членом-фундатором якого став підполковник Василь Прохода. Воно ставило головним завданням «всебічно підтримувати традиції УНР» і бути у повній бойовій готовності на випадок збройного виступу проти СРСР. Наприкінці 1927 р. на загальних зборах новим головою Товариства колишніх вояків Армії УНР у ЧСР обрали Василя Проходу, який керував до квітня 1928 р. – часу закриття організації. Та вже у жовтні 1928 р. Василь Прохода зареєстрував у міській управі Праги статут Товариства колишніх українських старшин у Чехії «Єднота бивалих українських достойників в Чехах». Згідно з новим статутом товариство мало завдання «об'єднати колишніх українських старшин з метою національно-культурної праці і морально-матеріальної підтримки». Головою обрано Василя Проходу, який пізніше згадував: «Багато коштувало мені сил і витривалості праці, щоб не допустити Товариство на шлях емігрантської колотнечі, а разом з ним деморалізації, дбаючи про взаємну моральну та матеріальну підтримку і пошану світлих героїчних, а разом з тим

трагічних подій...» (Прохода, 1972:55). При товаристві засновано українську бібліотеку військової літератури, яка передплачувала з Парижа громадсько-політичний і літературно-мистецький тижневик «Тризуб» та військово-науковий і літературний журнал «Табор», що виходив у Польщі. До управління входили окрім Василя Прохода (голови) підполковник Армії УНР Юрій Климач (заступник), сотник Армії УНР Захар Івасишин (секретар).

Товариство регулярно вшановувало важливі події української історії: заснування Запорозької Січі, ювілеї Гетьманщини, проголошення незалежності УНР 22 січня 1918 р. та утворення ЗУНР, річниця бою під Крутами, розстрілів у Базарі та загибелі Симона Петлюри. Для координації дій Василь Прохода листувався з військовим міністром уряду УНР в екзилі Володимиром Сальським.

Сокільський рух

У 1920 – 1930-х рр. у ЧСР широкого розмаху набув сокільський рух, який мав давні традиції ще з часів Австро-Угорської монархії і відіграв вагомий роль в чеському національному русі. У Подєбрадах сокільською ідеєю захопився Василь Прохода. 6 вересня 1922 р. він вступив до чехословацького «Сокола», в цей день виявило бажання вступити 30 українців, а в 1924 р. їх вже було 100 осіб. Василь Прохода розумів значення сокільства для національного виховання українців; традиції українського сокільства плекалися майже сорок років у Галичині.

У грудні 1924-го українці створили Тимчасову раду, налагодили зв'язки із «Соколом» у Львові, відкрили філії «Сокола» у Пшібрамі, Брно та Празі. 7 лютого 1926 р. відбулись установчі збори «Українського Сокола» в Подєбрадах.

31 березня 1927 р. у Празі було створено Союз українських сокільських організацій. Занепад українського сокільництва збігся з часом останнього набору до УГА в 1928 р., а в 1930 р. кількість українських «соколів» зменшилася до 18 осіб, в цей період старостою «Українського сокола» в Подєбрадах обрали Василя Проходу.

Праця Василя Прохода на чолі «Українського Сокола» мала досить великі успіхи. Його вихованці не раз брали участь у заходах чехословацького сокільства і гордо несли над собою український сокільський прапор, викликаючи інтерес і повагу до нашого народу. Особливо емоційно вітали своїх соколів колишні вояки Української Галицької Армії у Пардубицях.

Після ліквідації неофіційно існуючого Союзу українського сокільства в ЧСР залишилося лише одне товариство «Український Сокіл» у Подєбрадах. У 1928 р. старостою даного товариства обрано Ф. Мороза, який працював в його рядах від часу заснування. В. Прохода, характеризуючи його діяльність, підкреслював: «Щиро захоплений сокільською справою, уважно вивчаючи ідеологічний бік сокільства та його організацію, він віддався цілком праці в Товаристві, приділяючи їй майже весь свій вільний час, навіть тоді, коли він в 1929 р. по закінченні студій був безробітним і не мав жодних засобів до життя». (*Прохода, 1994:172*)

На початку 1927–1928 навчального року ряди «Українського Сокола» поповнилися студентами Української Господарської Академії з Волині та Галичини. Вони активно взялися до сокільської праці, регулярно відвідували вправи і за короткий період товариство виявило надзвичайний поступ. Однак наступного навчального року прийом нових студентів до УГА був недозволений – випускники Академії залишали товариство, а нові члени не прибували (*Прохода, 1931:62*).

На початку 1930 р., після від'їзду Ф. Мороза, інженер В. Прохода очолює товариство в критичний період діяльності «Українського Сокола». В. Прохода пізніше згадував: «Але не сокіл той, хто в скрутні моменти безпорадно опускає руки. Саме якраз в такі моменти й потрібно виявляти максимум працездатності та витривалості, бо як казав Тирш: «Чим менше нас, тим більше на кожного з нас припадає; чи сміє хтось з нас в такому разі ухилитись від своєї праці?». І та невеличка кількість українських соколів твердо рішила нести свій сокільський прапор, як несли його досі в добі кращих часів» (*Калічак, 1930:93*). І кількість членів товариства не тільки не зменшувалася, але навпаки – збільшувалася. Крім цього, весною 1931 р. при товаристві утворився молодий сокільський доріст (школярі від 6 до 12 років), що брав участь у повітовому сокільському здвизі (7 хлопців та 5 дівчат) (*Прохода, 1994:173*).

Підтримуючи тісні зв'язки з чехословацьким сокільством, «Український Сокіл» пам'ятав про сокільство в краю, постійно листуючись з «Соколом-Батьком». У своїй діяльності він підкреслював, що на чужині, поза межами своєї Батьківщини, мусів бути «голосом і сумлінням свого поневоленого народу», а тому сталий і тривалий зв'язок з «Соколом-Батьком» вважав своїм основним завданням (*Прохода, 1936:4-5*).

21 червня 1931 р. «Український Сокіл» взяв участь у краєвому здвизі чехословацького сокільства в Пардубицях, де відбулася загальнодержавна «вистава тіловиховання та спорту». У цьому здвизі взяли участь 14 соколів (12 з Подебрад, по одному з Градця-Крольового і Ржевниць). Привітала своїх соколів українська колонія в Пардубицях, яка складається переважно з вояків Української Галицької Армії. В результаті участі українського сокільства в здвизі стало заснування сокільського гнізда в Пардубицях.

Загалом, «Український Сокіл» протягом 6-літньої організованої сокільської діяльності брав участь в 35 повітових та окружних здвигах і руханкових академіях чехословацького сокільства як у межах Тиршової сокільської округи, так і поза нею (*ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 157. Арк. 12*).

Важливою подією в діяльності «Українського Сокола» в Подебрадах стала участь у великому здвизі чехословацького сокільства в м. Пльзень 4 – 6 липня 1929 р., на якому були представлені соколи й інших слов'янських народів та болгарські «юнаки». Участь представників українського сокільства у даному здвизі підтримали українські наукові та громадські організації в ЧСР, які надіслали 1700 корон чеських, з них 1000 корон пожертвував сенат Української Господарської Академії. Ще 900 корон чеських надійшло від різних осіб і українських організацій Польщі. І хоча на цьому здвизі присутніми було лише 13 українців, але вони, за словами В. Проходи, «пробуджували симпатії чехословацьких та югослов'янських соколів до змагань Української нації. Ті побратими, що були на цьому здвизі, довго будуть пам'ятати красу, велич і силу могутніх дисциплінованих рядів сокільства, де серед сего моря маячило 13 синіх сорочок українських соколів та звертало на себе загальну увагу й викликало бурхливі привітання на адресу України й українців» (*Прохода, 1994:174*).

П'ятиліття активної діяльності «Український Сокіл» в Подебрадах відсвяткував 15 лютого 1931 р. (фактично роковини припали на 7 лютого). З цієї нагоди видано книжечку «Український Сокіл», в якій підсумовано діяльність даного товариства.

В. Прохода, оцінюючи шестирічну діяльність подебрадського гнізда, підкреслював: «Так жив, працював і працює ще й сей останній рік «Український Сокіл» в межах сокільської округи імени творця сокільської ідеї Мирослава Тирша. Хоч се Товариство постійного складу своїх членів не мало та й не могло

мати, бо побратими, побувши 4-5 років в Подебрадах, змушені були покидати своє сокільське гніздо й пускатись у широкий світ шукати свого щастя й долі, та проте праця в ньому ніколи не вгавала й не припинялась. За весь час в рядах «Українського Сокола» перебувало 122 дійсних члени. В сучасний час їх залишилось лише 23, але й вони за кілька місяців вилетять зі свого гнізда, а на їх місце не прийде ніхто внаслідок ліквідації Української Господарської Академії. Та не мусить се наводити нас на сумні думки, бо кожний з сих 122 побратимів, які виявили свою витривалість в сокільській чинності в Подебрадах, буде пам'ятати, що він є сокіл і буде на кожному кроці працювати згідно з сокільськими засадами» (*ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 157. Арк. 22*).

Подебрадський «Український Сокіл» намагався всіма силами активізувати діяльність українських соколів у Брно, Ржевницях та Празі. Кількість листування збільшилася у 5 разів. Староста В. Прохода виголосив доповіді на тему: «Значіння Сокільства для національно-державного відродження» в Ржевницях, Пардубіце, Празі та Брно та особисто закликав до тривалої сокільської праці й утворення нових сокільських організацій (*ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 157. Арк. 15*).

На початку 1930-х років відродилося втретє українське сокільське життя в Празі завдяки енергійній діяльності Я. Білянського. 17 грудня 1931 р. вдалося об'єднати 8 соколів, що й дало можливість створити в Празі товариство «Український Сокіл». У 1932 р. «Український Сокіл» у Празі нараховував вже біля 30 членів.

Василь Прохода ініціював утворення нових сокільських організацій в ЧСР та поза її межами та їх об'єднання в «Союз українського сокільства за кордоном» (далі – Союз). 26 грудня 1931 р. відбувся в Подебрадах ініціативний з'їзд представників українських сокільських товариств та гуртків в Буенос-Айресі (Аргентина), Великому Бечкереку (Югославія), Ржевицях, Празі, Пардубіце, до яких приєдналось також своїми деклараціями товариство у Брно. З'їзд відкрив староста «Українського Сокола» в Подебрадах Василь Прохода, зазначивши потребу в об'єднаній результативній праці: «Всі українські сокільські товариства принципово погоджуються з думкою про утворення Союзу, бо для всіх зрозуміло, що об'єднаними зусиллями та спільною організованою працею всіх товариств можна досягнути реальних наслідків

своєї чинности і вивести українське сокільство за кордоном на шлях кращого розвитку» (*ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1004. Арк. 17*).

На з'їзді ухвалено проект статуту Союзу, згідно з яким його метою визначено об'єднання і розвиток українських сокільських товариств, філій та одиниць за кордоном для піднесення фізичної й моральної сили українського народу на засадах ідей Мирослава Тирша та Індртіха Фігнера – творців сокільства. Статут передбачав, що: «членами Союзу можуть бути юридичні й фізичні особи, себто українські сокільські товариства й філії, поодинокі соколи й сокілки, які є дійсні, або колишні члени українських, або інших слов'янських сокільських організацій, лише в тому випадкові, коли в місці їх перебування нема української сокільської організації» (*Прохода, 1994:180*).

На цьому ж з'їзді обрано тимчасову управу Союзу, до якої увійшло по одному представникові від всіх вищеназваних організацій, що перебували поза Подєбрадами. У Президію Управи увійшли: голова Василь Прохода, начальник Ярослав Благітка та Семен Черняхівський, які й подали Статут Союзу на затвердження Краєвого (земського) уряду в Празі (*ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 157. Арк. 32*).

На з'їзді було вирішено в порозумінні з «Соколом-Батьком» і з його дозволу та підтримки взяти участь у ІХ Всесокільському здвизі в Празі 12 червня – 6 липня 1932 р., щоб вшанувати пам'ять Мирослава Тирша в соту річницю його народження. Українське сокільство за кордоном готувалося до цього величавого свята не лише європейського, але й світового значення. Василь Прохода стверджував у 1932 р., що українське сокільство «сподівається, за всебічної матеріальної й моральної підтримки всього нашого громадянства без різниці політично-групових та партійних переконань, показати, наскільки воно виконало заповіт великого слов'янського учителя, наскільки воно підготовлене до охорони своєї доброї справи, оборони чести і власного добробуту, забезпечення поступу та виборення кращого майбутнього й відновлення слави свого народу» (*Прохода, 1994:182*).

Незважаючи на всі складнощі організаційного розвитку українського сокільського руху, Василь Прохода залишався очільником «Союзу» до 1938 р.

Аграрне товариство, в якому Василь Прохода вів не менш активну діяльність, виникло з ініціативи доктора права та інженера-економіста Григорія Симанця. Він у 1927 р. прочитав для членів Товариства українських старшин реферат про новітній аграризм. Ця тема зацікавила В. Проходу, інженерів Саву Білодуба, Юрія Климача, Костя Подоляка та ін., які вирішили організувати товариство для студій теорії аграризму з його ідеологією та практикою реалізації в європейських країнах, передусім у ЧСР. Для ширшого обміну думками товариство видавало часопис «Село» літографським способом (не періодично вийшло по двісті примірників сім чисел обсягом 32 – 48 сторінок кожний). Головними співробітниками «Села» були Григорій Симанець і Микола Богун, які виділялись знаннями соціальних проблем. В. Прохода помістив у «Селі» ряд статей на теми національної свідомості та своєрідної вдачі українського хлібороба. «На його психіку, – за словами В. Проходи, – мають вплив клімато-географічні чинники відкритого з усіх сторін степу, де доводилося не лише орати та сіяти, але й обороняти шаблею від наїзників здобутки своєї праці та власне життя, що останній раз виявилось у повстаннях хліборобів проти російських комуністів у 1919-1922 роках» (*Прохода, 1972:83*).

Ідеї щодо можливого перетворення товариства в однойменну політичну партію, які неодноразово висувалися членами товариства, не були підтримані В. Проходою, що привело до поступового занепаду організації. Для В. Проходи студії аграризму були побіжним заняттям у вільний час від його безпосередньої академічної праці на лісовому відділі УГА. Коли більшість членів товариства після закінчення студій в УГА роз'їхалися і В. Проходу звільнили з Академії, діяльність Аграрного товариства припинилася.

Висновки. Громадська діяльність Василя Проходи в еміграції була багатомірною. Організованість, дисциплінованість, порядність, працьовитість стали тими ознаками, які вирізняли його серед активної української еміграції, яка висувала Проходу на керівні позиції в громадських товариствах різних напрямків діяльності. Віра у відновлення незалежної соборної України, готовність в будь-який слушний момент стати на її захист, консолідація української еміграції, підготовка фахівців-професіоналів, культурно-освітнє зростання – стали декалогом Василя Проходи. Відзначено, що, перебуваючи в студентських громадських організаціях

(«Академічна громада» та ін.), Василь Прохода доклав чимало зусиль для захисту освітніх, національно-культурних, соціальних прав у ЧСР.

Використані посилання

- ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України. ГДА СБУ. Ф.6. Спр. 74412 фп. Арк.3.
- Криськов А. (1997) Українська імміграція міжвоєнного періоду у Чехословаччині (1919-1939 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Чернівці, 24 с.
- Коваль Р. (2007) Тернистий шлях кубанця Проходи. Київ, Вінниця. 401 с.
- Калічак І. (1930) Руханка й спорт української еміграції в Ч. С.Р. *Сокіл-Батько*. Львів. С 93-102.
- Наріжний С. (1942) Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч.1. Прага. 372 с.
- Прохода В. (1931) Український Сокіл в Подєбрадах. Подєбради. 62 с.
- Прохода В. (1936) Початки української руханки за кордоном. *Український Сокіл*. Прага. С.3-5.
- Прохода В. (1967) Записки непокiрного. Кн.1:в Україні. Торонто. 434 с.
- Прохода В. (1972) Записки непокiрного. Т.2: На чужині. Національно-культурна діяльність, боротьба за існування й перебування на дні життя. Новий Ульм. 364 с.
- Прохода В. (1994) Українське сокілство за кордоном. *Сокіл-Батько*. Альманах. 1894 – 1994. Львів. С. 166-184.
- Sládek Z. L. Běloševská. (1998) Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1918-1939). Praha. Euroslavica. 344 s.
- ЦДАГОУ 1. – Центральний державний архів громадських об'єднань України. ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп.1. Спр. 1004. Арк. 17.
- ЦДАГОУ 2 – ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 157. Арк. 12,22,15,32.
- Яворський А. (2016) Розвиток організаційної структури Української селянської спілки у Чехословаччині в 20–30-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка*. Серія: історія. Вип.1. Ч. 2. С.108–112.

References

- GDA SBU – Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine. GDA SBU. F. 6. Desc. 74412. P. 3. (ukr.)
- Kriskov A. (1997) Ukrayinska immihratsiya mizhvoyennoho period u Chekhoslovachchyni (1919-1939 rr.) avtoref. dysert. kand. istor. nauk. – Chernivtsi. 24 p. (ukr.)
- Koval R. (2007). Trnystyy shliakh kubantsia Prokhody. Kyiv,Vinnitsa. P. 401. (ukr.)
- Kalichak I. (1930) Rukhanka i sport ukrayinskoyi emihratsiyi v ČSSR. Lviv. *Sokil-Batko*. 3. 93-102. (ukr.)
- Narizhnyy S. (19420) Ukrayinska emihratsiya. Kulturna pratsya ukrayinskoyi emihratsiyi mizh dvoma svitovymy viynamy. Ch.1. Praga. 372 p. (ukr.)
- Prokhoda V. (1931) Ukrayinskyy Sokil v Podebradach. Podebrady. 62 p. (ukr.)
- Prokhoda V. (1936) Pochatky ukrayinskoyi rukhanky za kordonom. *Ukrayinskyy Sokil*. Praga. P. 3-5. (ukr.)

- Prokhoda V. (1967) Zapysky nepokirlyvoho. Kn. 1: in Ukrainian. Toronto. 434 p. (ukr.)
- Prokhoda V. (1972) Zapysky nepokirlyvoho. Kn. 1: Na chuzhyni. Natsionalno kulturna diyalnis, borotba za isnuvannya perebuwannya na dni zhyttya. NewUlm. 364 p. (ukr.)
- Prokhoda V. (1994) Ukrayinske sokilstvo za kordonom. *Sokil-Batko*. Almanakh. 1894 – 1994. Lviv. 1996. P. 166-184. (ukr.)
- Sládek Z. L. Běloševská. (1998) Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1918-1939). Praha. Euroslavica. 344 p. (cz.)
- CDAGOU. 1 – Central state archive of public associations of Ukraine. CDAGOU. F. 269. Op. 1. Desc. 1004. P. 17. (ukr.)
- CDAGOU. 2 – CDAGOU. F. 269. Op. 2. Desc. 157. P. 12,15,22,32. (ukr.)
- Yavorskyi A. (2016) Rozvytok orhanizatsiynoyi struktury ukrajinskoyi selyanskoyi spilky v Chekhoslovachchyni 20-30 rr. XX st. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni V. Hnatyuka*. Seria:istoriya. Vypusk. 1. Ч. 2. P.108–112. (ukr.)

Kravets N.

PUBLIC ACTIVITY OF VASYL PROHODA IN EMIGRATION

In the article, the directions of civil activity of Vasyl Prohoda, a Ukrainian military figure (Lieutenant Colonel of the Army of the Ukrainian National Republic), a public figure, engineer, and a historian are analyzed in Czechoslovakia. His civil action in the development of the Ukrainian Economic Academy (“Academic community”) and the “Society of former soldiers of the Army of the UNR”, the Ukrainian Sokol movement is described.

The failures of the Ukrainians in the national liberation actions of 1917-1921 led to the forced relocation of many participants abroad. Among the leading centers of the Ukrainian interwar emigration, the Czechoslovak Republic (ČSSR) was distinguished by its liberal political regime and democratic freedoms. Due to the fortunate conditions, Ukrainian emigrants formulate various networking of public-political organizations, created to protect the interests of Ukrainian emigrants in the international environment, and to continue their professional activities abroad. They launched also cultural-educational and scientific activities.

The study clarifies the ideological priorities of Vasyl Prohoda, his active organizational, educational and ideological components of civil activity in the above-mentioned organizations.

The purpose of this article is to analyze the civil activity of Vasyl Prohoda in the Ukrainian emigration in the ČSSR in the interwar period of the twentieth century. The goal involves solving the following tasks: 1) find out directions of civil activities during studying in the Ukrainian Economic Academy (UEA); 2) conduct civil activity in 1920-1930s.

In particular, the study presents the activities of Vasyl Prohoda in the Academic Community of UEA, "The Community of Former Army of the UNR", the Agrarian Community, the Ukrainian Sokol movement.

Keywords: Vasyl Prohoda, civil activity, the Ukrainian Sokol movement.

УДК 94(477.8):355«1944-1953»

СОЛЯР І.Я.

orcid.org/0000-0003-0439-6957

СТАРКА В.В.

orcid.org/0000-0002-0213-9298

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.39.2023.42-52>

ПОВСЯКДЕННЯ МАТЕРІАЛЬНО-ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ У 1944 – 1953 рр.

Волонтерський рух для підтримки Збройних Сил України, який активно розвинувся із початком російсько-української війни у лютому 2022 р., став своєрідним продовженням української традиції матеріальної підтримки національно-визвольного руху першої половини ХХ століття. Вироблені у той час практики повсякденної підтримки бійців сил національного спротиву дозволили сучасним волонтерам ефективніше та раціональніше використовувати надані їм засоби допомоги українському війську.

Мета публікації полягає у вивченні та реконструкції цілісної картини щоденних практик підтримки сільським населенням західних областей УРСР (Львівської, Дрогобицької, Тернопільської, Станіславівської областей) бійців УПА. Дослідження процесів повсякденного матеріально-господарського забезпечення українського національно-визвольного руху здійснювалося відповідно до загальнонаукових принципів об'єктивності та історизму, які реалізовувалися шляхом застосування проблемно-хронологічного, статистичного, аналізу й синтезу та інших методів наукового пошуку. Відзначено, що незважаючи на складні соціально-економічні умови повоєнного часу, наростаючий терор радянських репресивних органів, галицьке суспільство у різний спосіб намагалось підтримати своїх захисників. Зупинити підтримку збройного підпілля, радянській владі вдалося лише тоді, коли засобами державного терору галицьке селянство опинилося перед загрозою фізичного виживання.

Ключові слова: західні області УРСР, селянство, повсякденне життя, матеріально-господарське забезпечення, український національно-визвольний рух.

Постановка проблеми. Однією із важливих складових російсько-української війни, яка розпочалася у лютому 2014 року, став широкий волонтерський рух з метою допомоги українським військовим. Сьогодні чи не кожен українець у той чи інший

Соляр Ігор Ярославович, доктор історичних наук, професор, директор інституту українознавства імені Івана Крип'якевича, м. Львів.

Старка Володимир Васильович, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль.

© Соляр І.Я., Старка В.В., 2023

спосіб долучився до підтримки сил оборони країни. Водночас мусимо констатувати, що коли говорять про феномен українського волонтерства як новітнього добродійного руху, забувають його історичні передумови. Відтак, актуальними є, на нашу думку, дослідження способів підтримки населенням національно-визвольної боротьби проти тоталітарних режимів першої половини ХХ ст. Напрацьовані у той час практики допомоги українському національному підпіллю та збройним відділам дозволяють сьогоднішнім «господарським референтам» ефективніше та раціональніше використовувати надані їм засоби допомоги українському війську, з метою підвищення їх бойової потуги.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Проблематика повсякденного матеріально-господарського забезпечення українського національно-визвольного руху на теперішній час не стала предметом окремого наукового дослідження. Практики матеріальної підтримки українського визвольного руху описано у працях Ю. Киричука, А. Русначенка, І. Патриляка (Киричук, 2002; Русначенко, 2002; Патриляк, 2012). Механізми функціонування повстанського запілля розкрито у праці Г. Стародубець (Стародубець, 2008). Фінансово-господарську діяльність ОУН та УПА досліджено у працях О. Клименка та М. Литвина (Клименко, 2008; Литвин 2012). Регіональні особливості матеріальної підтримки українських повстанців розкрито у публікаціях В. Ільницького, М. Романюка, С. Волянюка (Ільницький, 2017, 2021; Романюк, 2016; Волянюк, 2018).

Метою наукового дослідження є розкриття особливостей повсякденного матеріального забезпечення відділів українського національно-визвольного руху сільським населенням західних областей УРСР в умовах суспільних трансформацій 1944–1953 рр.

Виклад основного матеріалу. Із поверненням радянської влади на терени західних областей УРСР, упродовж першої половини 1944 р., у місцевого населення виникла дилема – довіритися «добрій волі» більшовиків чи продовжувати збройну боротьбу за свою свободу, оскільки галицькі селяни не вважали комуністичну владу легітимною. Як зазначав «чоловий» ідеолог українського збройного підпілля П. Федун: «з хвилиною нової окупації України більшовиками, стануло питання: або добровільно скоритися окупантові й віддати йому на поталу всі завоювання українського самостійницького руху, поховати добровільно ідею самостійної

України, або всіма силами аж до останнього чоловіка боронити себе, боронити справу самостійної України... Український народ... вирішив далі боронити завоювання українського самостійницького руху, вирішив радше згинути в обороні своєї честі, як стати рабом більшовицької Москви» (*Полтава, 1982: 43–44*).

Про непростий вибір, що стояв перед галицьким населенням, йшлося у одному із звітів українського підпілля від 10 серпня 1944 р. з теренів Львівщини. Серед іншого, автор документа наголошував, що: «після приходу Червоної Армії 21 липня 1944 р. 90% населення стало пасивним, є багато випадків, де наші активні люди починають випекуватися від роботи, але з часом приходять до притомності і починають роботу наново» (*ДАЛО, П-3, 1, 95: 37*).

Станом на середину 1944 р. на теренах західних областей УРСР український національно-визвольний рух мав доволі розгалужену мережу підпілля та військових відділів Української Повстанської Армії, основу соціальної бази якого становило місцеве селянство.

Очевидно, що без належного щоденного матеріально-господарського забезпечення будь-яка збройна боротьба з ворогом приречена на поразку. Можемо вести мову про те, що у тогочасних суспільно-політичних умовах, не отримуючи жодної допомоги ззовні, український національно-визвольний рух змушений був опиратися виключно на сили власного народу (*Маркусь, 1986: 214*).

Основними джерелами господарсько-фінансового забезпечення українського підпілля були добровільні датки місцевого населення, реквізиції та захоплені у ворога трофеї (зброя, амуніція, продукти харчування, медикаменти).

У нашому дослідженні розкриємо види щоденної добровільної допомоги місцевого населення.

На низовому рівні повсякденне матеріально-господарське забезпечення повстанських відділів координували господарські референти кущових проводів, які організовували харчування бійців УПА, роботу зі збирання, консервації та зберігання харчів, матеріальних засобів, медикаментів, будівництво крийвок та складів для зберігання матеріальних ресурсів, а також доставляння необхідних ресурсів відділам УПА (*ЦДАВОУ, 3834, 1, 7: 2*).

Для здавання і приймання необхідних засобів керівництвом українського національно-визвольного руху були розроблені спеціальні інструкції. Зокрема, «тимчасова інструкція по обліку заготівельних операцій в господарських відділах УПА» регламентувала:

прийняття товарів – незалежно від того, хто здавав, оформлювати квитанцією (існувала спеціальна форма № 1), яка слугувала підтверджувальним документом, який виписувався під кальку у двох примірниках. Квитанцію виписував той, хто приймав продукцію. Категорично заборонялося залишати прийнятую продукцію без документального оформлення. За достовірність оформлення квитанцій відповідав приймальник, а виявлені під час ревізій порушення одразу усувалися (*Льницький, 2017: 345*).

Інструкція про діяльність господарської реферантури від 10 листопада 1944 р. рекомендувала відповідальним особам постійно зважати на оточуючу дійсність і відповідно до неї здійснювати господарську діяльність. Господарські референти відповідних організаційних клітин розробляли плани заготівлі матеріальних засобів та харчів, залежно від спроможності довірених їм теренів, зважаючи на потреби військових округ (*Інструкція, 2009: 338*).

Упродовж 1944-1945 років у західних областях УРСР українському національно-визвольному рухові вдалося створити доволі розгалужену мережу господарських відділів, які у наступні роки організаційно були ліквідовані, а обов'язки господарських референтів виконували визначені представники підпільних структур.

Забезпечення харчами бійців Української Повстанської Армії на теренах західних областей УРСР відбувалася у двох напрямках – щоденне харчування, та формування продовольчих запасів на майбутнє.

Якщо дозволяли умови, повстанський відділ харчувався на місці постю, а їжа готувалася із продуктів, наданих місцевими господарськими референтами. У тому випадку, коли приготування їжі могло демаскувати бійців, їжу готували визначені господарським референтом господині у селі, яку згодом доставляли у визначене місце. Мали місце випадки, що бійці приходили харчуватися до садиб селян, щоправда такі дії були пов'язані з ризиком розконспірувати не лише повстанців, але і господарів, які їх підтримували.

До приготування страв підпільникам залучалися за можливості лише перевірені господині. Водночас референт повинен був розподілити їх діяльність так, щоб це не викликало підозр у сусідів, наприклад, чому так часто печеться хліб чи готується надмірно велика кількість страв. Господині зазвичай готували із

власних продуктів, хоч і існувала практика використання харчових припасів господарських реферантур. На час Різдвяних чи Великодніх свят галицькі господині окрім щоденних страв старалися приготувати повстанцям різноманітних смаколиків. Варто наголосити на тому, що жінки, які залучалися до приготування їжі, повинні були бути добрими господинями, адже неправильно приготовлена страва чи з неякісних продуктів могла заподіяти непоправної шкоди бійцям.

Не менш відповідальним напрямом було заготівля та забезпечення зберігання харчових запасів. Збирання продуктів зазвичай відбувалося одночасно із заготівельними кампаніями радянської влади.

Ключову роль у заготівлі, консервації та подальшому зберіганню харчових запасів українського національно-визвольного руху відіграло галицьке жіноцтво. Господині опікувалися перетопленням і збереженням жирів, сушенням і маринуванням ярини, грибів, виготовленням соків та м'ясних консервів (*Марта, 1957: 96*). Господарські референти відповідали за інструктаж осіб, що займалися заготівлею харчів, зокрема, як правильно закупувати зерно у землю, чи консервувати м'ясо, яйця тощо.

Чоловіки опікувалися приготуванням м'ясних виробів (копінням шинок, бочків, ребер, ковбас), а також допомагали господарському референту із заготівлею шкір. Зокрема, шкіри зарізаних для потреб повстанців корів, коней, овець належало відповідним чином обробити. Передбачалося, що у кожному селі повинна бути майстерня з обробки шкіри (т.зв. гарбарня), в якій зберігалися не більше як п'ять великих шкір. З вичиненої шкіри сільські майстри шили військовим ремені та взуття.

Керівництво підпілля застерігало господарських референтів, щоб ті не марнували кісток зарізаних тварин, які потрібно було доставляти у підпільні миловарні для подальшої переробки. Адже, як зазначалося в одній із господарських інструкцій, «без мила бруд, воші й тиф будуть розкладати наш національний організм через поширення різних інфекційних недуг» (*Інструкція, 2009: 341*).

Харчові та речові запаси зберігалися у спеціально збудованих схронах або в окремих господарів. Господарський референт здійснював облік харчових запасів та час від часу проводив ревізію цілісності їх зберігання (*Інструкція, 2009: 338*).

Заготівлею одягу та тканин для його пошиття здебільшого займалися жінки. Інструкції для господарських референтів забороняли зберігати одяг у великих складах (магазинах) і рекомендували переховувати елементи одягу в окремих громадян, водночас шити одяг доручали перевіреним кравчиням.

Жінки також опікувалися пранням одягу. Одяг підлягав суворому інвентарному обліку. Чиста білизна зберігалася у довірених осіб чи невеликих складах, так, щоб бійці швидко могли змінити брудний одяг на чистий. Разом з тим господарські референти не мали права видавати бійцям чистий одяг, доки ті не здадуть до прання брудні однострої.

Важливим елементом допомоги була доставка зібраних харчів та матеріальних засобів українським повстанцям. Цей процес транспортування у народі дістав назву «нічних фірманок», оскільки зазвичай відбувався у нічний час доби з метою забезпечення максимальної конспірації. До перевезення вантажів залучалися надійні господарі, які мали сильних коней та добрі вози. Обоз, як правило, складався з 8–12 возів, навантажених різноманітним спорядженням, що рухався від одного населеного пункту до іншого у супроводі боївки УПА чисельністю до 20 осіб, змінюючи при цьому у кожному селі коней та вози, що були приготовлені заздалегідь (*Романюк, 2016: 110*). Участь у «нічних фірманках» супроводжувалася значними безпековими ризиками. На початку 1945 р. у Тернопільській області оперуповноважений Пробижнянського РВ НКВС І. Литвяк під час облави в одному із селянських господарств застрелив коня «за те, що на ньому націоналісти возили боєприпаси» (*ДАТО, П-1, 1, 113: 79*).

Господарські референти або учасники визвольного руху, які відповідали за постачання, координували роботи із будівництва криївок чи таємних місць зберігання ресурсів. Коли намічалися такі роботи, довірені господарі розпочинали ремонт будівель.

Закупівля харчів, матеріальних засобів, ліків потребувала значних коштів. Більшість грошей сільські громади збирали із добровільних пожертв, як правило, під виглядом збирання на колядки під час різдвяних свят, або одночасно зі сплатою податків радянській владі. Мали місце випадки, коли станичні обкладали відповідними податками конкретних сільських мешканців, виходячи з можливостей їх господарства (*Клименко, 2008: 86*).

З метою обмеження допомоги українському визвольному рухові наприкінці 1940-х років радянська влада вдавалася до безпрецедентного фіскального тиску на сільське населення краю. У 1949 р. у Тернопільській області родини колгоспників сплачували 52 крб сільськогосподарського податку, у той час, коли одноосібники платили 519 крб, а заможні господарства – 3468 крб (ДАТО, 290, 5, 992: 54).

Допомога українському національно-визвольному руху супроводжувалася щоденною небезпекою бути затриманими радянськими каральними органами. Так, один із пунктів Постанови ЦК КП(б)У «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях України» від 10 січня 1945 р. рекомендував радянським управлінцям призначати з числа місцевих селян відповідальних, так званих, «десятихатників», як повинні були слідкувати за тим, хто і куди відходить із села, хто надає притулок воякам УПА чи надає їм харчі чи інші матеріальні засоби (Шановал, 2004: 188).

З радянською агентурою постійно проводили «роботу», навчаючи її азам агентурно-розвідувальної діяльності. Службові інструкції відповідальним за вербування таємних агентів рекомендували у першу чергу опиратися на сільську бідноту (ДАТО, П-1, 1, 318: 4).

Донощитство в галицькому селі існувало і в попередні часи, просто з приходом радянської влади наслідки таких дій були доволі жорсткими. В кращому випадку особу, на яку «поступив сигнал», могли викликати до відповідних органів для профілактичної бесіди. В гіршому випадку, селянин чи навіть ціла родина арештовувалася чи вивозилася у віддалені райони СРСР.

Дослідниця Т. Вронська наводить дані, що із західноукраїнських земель упродовж 1944–1952 років радянською владою депортовано 206 664 осіб (Вронська, 2013: 397).

Завершення суцільної колективізації на теренах західних областей УРСР, зростаючий фіскальний тиск і терор органів державної безпеки на межі 1949/1950 років зумовили поступове зменшення підтримки сільським населенням українського національно-визвольного руху.

Висновки. Без повсякденної матеріально-господарської підтримки сільським населенням західних областей УРСР неможливо

вести мову про ефективну боротьбу українського національно-визвольного руху проти більшовицької інвазії. Попри небезпеку для власного життя щодня тисячі людей трудилися над збором та консервацією харчів, пошиттям, ремонтом та утриманням у належному стані одягу повстанців. Зупинити підтримку збройного підпілля радянській владі вдалося лише тоді, коли засобами державного терору галицьке селянство опинилися перед загрозою фізичного виживання.

Поданий у публікації матеріал лише частково окреслив напрями майбутніх історичних досліджень у царині повсякденного життя українського національно-визвольного руху середини ХХ століття.

Використані посилання

Волянук С. (2018). Історія воєнної округи УПА «Лисоня». Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. С. 328.

Вронська Т. (2013). Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). Київ: Темпора. С. 624.

Державний архів Львівської області, ф. П-3 Львівський обласний комітет Комуністичної партії, оп. 1, спр. 95, арк. 86.

Державний архів Тернопільської області, ф. 290 Тернопільський обласний фінансовий відділ, оп. 5, спр. 992, арк. 126.

Державний архів Тернопільської області, ф. П-1 Тернопільський обласний комітет Комуністичної партії, оп. 1, спр. 113, арк. 93.

Державний Архів Тернопільської області, ф. П-1 Тернопільський обласний комітет Комуністичної партії, оп. 1, спр. 318, арк. 34.

Льницький В. (2017). Організація господарського та фінансового забезпечення діяльності Карпатського краю ОУН. Дрогобицький краєзнавчий збірник, Спец-випуск III. С. 340–356.

Льницький В., Льницька Н., Вовк Л. (2021). Особливості облаштування побуту націоналістами Карпатського краю ОУН (1945–1954). Повсякденне життя населення західних земель України у перші повоєнні роки (1944–1953). Львів – Торунь: Liha-Pres. С. 172 – 199.

Інструкція про діяльність господарської реферантури. (2009). Літопис УПА. Нова серія, Київ, Торонто: Видавництво Літопис УПА, Т. 13. С. 1229.

Киричук Ю. (2002). Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів: Добра справа. С. 463.

Клименко О. (2008). Бофони: грошові документи ОУН і УПА. Київ: університет банківської справи Національного банку України. С. 192.

Литвин М. (2012). Фінансово-господарська діяльність ОУН і УПА. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 22. С. 297–305.

Маркусь В. (1986). Українська Головна Визвольна Рада на тлі подібних визвольних рухів під час Другої світової війни (проба порівняння). Сучасність, ч. 7-8. С. 212–222.

Марта Н. (1957). Жінка в українському визвольному русі (з власних спосереджень). Українська Повстанська Армія. Збірка документів за 1942–1950 рр. Б. М. Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів. С. 88–102.

Патриляк І. (2012). «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). Львів: Часопис. С. 592.

Полтава П. (1982). Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу. Літопис УПА. Торонто: Видавництво Літопис УПА, Т. 9. С. 15–78.

Романюк М. (2016). Золочівська округа ОУН у національно-визвольному русі (1937–1953). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Центр незалежних історичних студій. С. 608.

Русначенко А. (2002). Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й національні рухи в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. Київ: Унів. вид-во «Пульсари». С. 519.

Стародубець Г. (2008). Генеза українського повстанського запілля. Тернопіль. Підручники і посібники. С. 464.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3834 Львівський обласний провід (керівництво) Організації Українських Націоналістів на західноукраїнських землях, оп. 1, спр. 7, арк. 27.

References

Volanyuk S. (2018). History of the military district of the UPA «Lysonya». Ternopil: Educational book - Bohdan, p. 328. (ukr).

Vronska T. (2013). Subjugation by fear: family hostages in the penal practice of the Soviet government (1917–1953). Kyiv: Tempora, p. 624. (ukr).

State archive of Lviv region, f. P-3 Lviv Regional Committee of the Communist Party, op. 1, case 95. (ukr).

State archive of Ternopil region, f. 290 Ternopil regional financial departments, op. 5, case 992. (ukr).

State archive of Ternopil region, f. P-1 Ternopil regional committee of the Communist Party, op. 1, case 113. (ukr).

State Archive of Ternopil region, f. P-1 Ternopil regional committee of the Communist Party, op. 1, case 318. (ukr).

Ilnytskyi V. (2017). Organization of economic and financial support for the activities of the Carpathian region of the OUN. Drohobyt'sk local history collection, Special Issue III, pp. 340–356. (ukr).

Ilnytsky V., Ilnytska N., Vovk L. (2021). Peculiarities of the arrangement of life by the nationalists of the Carpathian region of the OUN (1945–1954). Everyday life of the population of the western lands of Ukraine in the first post-war years (1944–1953). Lviv - Toruń: Liha-Press, pp. 172–199. (ukr).

Instructions on the activities of the economic referral office. (2009). Annals of the UPA. New series, Kyiv, Toronto: Publishing House Litopys UPA, Vol. 13, P. 1229.

Kyrychuk Yu. (2002). The Ukrainian national movement of the 40s and 50s of the 20th century: ideology and practice. Lviv: Dobra sprava, p. 463. (ukr).

Klymenko O. (2008). Buffons: monetary documents of the OUN and the UPA. Kyiv: University of Banking of the National Bank of Ukraine, p. 192. (ukr).

Lytvyn M. (2012). The financial and economic activity of the OUN and UPA. Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood, Vol. 22, pp. 297–305. (ukr).

Markus V. (1986). The Ukrainian Main Liberation Council against the background of similar liberation movements during the Second World War (comparison sample). Modernity, part 7–8, pp. 212–222. (ukr).

Martha N. (1957). A woman in the Ukrainian liberation movement (from my own observations). Ukrainian Insurgent Army. A collection of documents for 1942–1950. B. M. Edition of Foreign Parts of the Organization of Ukrainian Nationalists, pp. 88–102. (ukr).

Patrilyak I. (2012). "Get up and fight! Listen and believe...": the Ukrainian nationalist underground and the insurgent movement (1939–1960). Lviv: Chasopis, p. 592. (ukr).

Poltava P. (1982). The concept of an independent Ukraine and the main trend of the political development of the modern world. Annals of the UPA. Toronto: Lytopys UPA Publishing House, Vol. 9, pp. 15–78. (ukr).

Romaniuk M. (2016). Zolochiv District of the OUN in the national liberation movement (1937–1953). Lviv: Institute of Ukrainian Studies named after I. Kryp'yakevych of the National Academy of Sciences of Ukraine; Center for Independent Historical Studies, p. 608. (ukr).

Rusnachenko A. (2002). The people are agitated: the national liberation movement in Ukraine and national movements in Belarus, Lithuania, Latvia, and Estonia in the 1940s–50s. Kyiv: Univ. "Pulsary" edition, p. 519. (ukr).

Starodubets G. (2008). The genesis of Ukrainian insurgent zeal. Ternopil Textbooks and manuals. P. 464. (ukr).

Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, f. 3834 Lviv regional leadership (leadership) of the Organization of Ukrainian Nationalists in Western Ukrainian lands, op. 1, case 7. (ukr).

Soliar I., Starka V.

IMPROVEMENT OF THE MATERIAL AND ECONOMIC SECURITY OF THE UKRAINIAN NATIONAL LIBERATION MOVEMENT ON THE TERRITORY OF EASTERN HALICHINA IN 1944 – 1953

The volunteer movement to support the Armed Forces of Ukraine, which actively developed with the beginning of the Russian-Ukrainian war in February 2022, became a kind of continuation of the Ukrainian tradition of material support for the national liberation movement of the first half of the 20th century.

Practices of daily support of the fighters of the national resistance forces, developed at that time, allowed modern volunteers to more efficiently and rationally use the means of assistance to the Ukrainian army provided to them.

The topic of daily material and economic support of the Ukrainian national liberation movement of deeper scientific analysis. In this publication, the authors outlined the main promising directions for further research.

The purpose of the publication is to study and reconstruct a complete picture of the daily practices of the rural population of Eastern Galicia supporting the fighters of the Ukrainian Insurgent Army.

The study of the processes of everyday material and economic support of the Ukrainian national liberation movement was carried out by the general scientific principles of objectivity and historicism, which were implemented by applying problem-chronological, statistical, analysis and synthesis, and other methods of scientific research.

In the absence of support from outside, the Ukrainian national liberation movement on the territory of Eastern Galicia had to rely exclusively on the material resources of the Ukrainian population. Of course, it is difficult to even compare the proportionality of the resources and means at the disposal of the Soviet authorities, which were resisted by the Ukrainian rebels. But despite the difficult socio-economic conditions of the post-war period, and the growing terror of the Soviet repressive bodies, Galician society tried to support its defenders in various ways. Someone cooked food, someone sewed clothes, others transported resources, etc. Only open enemies did not help the resistance forces.

The Soviet authorities managed to stop the support of the armed underground only when the Galician peasantry faced the threat of physical survival through the means of state terror.

Keywords: Eastern Galicia, peasantry, everyday life, material and economic support, Ukrainian national liberation movement.

ІСТОРІЯ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

УДК 355.4:[930.1+32.019.51](571+477)

Виздрик В.С.

<https://orcid.org/000-0001-5427-5825>

Мельник О.М.

<https://orcid.org/000-0003-3497-4148>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.39.2023.53-64>

ІДЕОЛОГІЯ – ІНФОРМАЦІЙНА СКЛАДОВА РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

У статті розглянуто витoki ідеологеми «русского мира» та сучасні тенденції її положення цього поняття у політичній, релігійній, культурній сфері. Ідеологія «русского мира» як інформаційна складова російської агресії проти України зародилася у 1990-х роках, на початковому етапі вона мала теоретичний характер навіть утопічний, в агресивній формі проявила себе на початку ХХІ століття. Ця ідеологія має наднаціональний характер у її сферу культурної реалізації входять Україна, Білорусія (іноді Молдова та Казахстан). Вона протистоїть колективному Заходу, ідентифікує себе духовним центром, просякнута нарративом про спільну історію, культуру та релігію, виступає як інструмент популяризації російської мови і культури, де особлива роль відводиться російській православній церкві.

Ключові слова: ідеологічний проєкт, культурна експансія, національна ідентичність, імперський простір, військово-політична агресія.

Постановка проблеми та її актуальність обумовлена тим, що для досягнення геополітичних інтересів рф застосовує інформаційний вплив на суспільне середовище, використовуючи елементи «м'якої сили», через які наративи «русского мира» впроваджуються в українське суспільство. Для протистояння в інформаційному просторі з агресором Україні потрібний науковий та всебічний аналіз феномену «русского мира», який має вплив на засоби масової інформації, український політикум, який залучений у культурне середовище та в українське православ'я, що несе загрозу для державності та суспільства. Сьогодні

Виздрик Віталій Степанович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Мельник Олександра Михайлівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Виздрик В.С., Мельник О.М., 2023

ідеологічна складова російської агресії, її сутність і методи мають широко та детально аналізуватися й вивчатися, питання історичного чинника цієї ідеології стало для наукової спільноти та суспільства в цілому відповіддю на помилки і прорахунки нашої державної політики і має визначальне значення поряд із військовими діями на фронті.

Ідеологічне протистояння розпочалося на початку 2000-х років, ще задовго до російської агресії у різних сферах життєдіяльності та стало однією з найбільших загроз для підриву суспільно-політичної стабільності, знищення державного устрою. Вивчення ідеологічної складової російської агресивної політики є актуальним інструментом входження у модерний світ.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. В українських і зарубіжних наукових і публіцистичних працях знаходимо багато матеріалів, в яких відображено спостереження та цікаві думки, присвячені сучасній російській ідеології, яка значно впливає на українське суспільство, політику, освіту, церкву, культуру, що дозволяє нам зробити науково-коректний аналіз ідеології «русского мира».

Серед наукових досліджень цієї проблематики привертають увагу праці, які розкривають поняття, що таке гібридна війна та місце в ній інформаційної агресії як прийом впливу на суспільство; як системний спосіб дестабілізації суспільно-політичної, економічної обстановки та культурного простору в Україні, наступні роботи: Р. Харделя «Історична політика Російської Федерації як загроза національній безпеці України» (2021), Гуржи В. «Наслідки реалізації доктрини «Рускій мір» в Україні» (2015), Потапенко Я. «Історико-політичні та соціокультурні наслідки впровадження псевдорелігійної концепції «русского мира» в сучасній Україні» (2013), Якубова Л., Головка В., Примаченко Я. «Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії» (2018), Курило В. «Інформаційна агресія в контексті гібридної війни на Сході України» (2017)., Олексієнко С. «Психологічні особливості формування образу ворога як складової гібридної війни Російської Федерації проти України» (2019), Попович К. «Гібридна війна як сучасний спосіб ведення війни: історичний та сучасний виміри» (2016). Серед зарубіжних публікацій слід звернути увагу на: Волкова Є. «Ідеологія «русского мира» як релігія війни» (2016), російська

опозиційна історикinja Таїрова-Яковлева Т. «Імперські мрії Росії вирости у фашизм, і винні всі росіяни. Але Україна переможе» (2022), Міллер А. «Историческая политика в Восточной Европе начала XXI в. Историческая политика в XXI веке» (2012), Малинова О. «Кто и как формирует официальный исторический нарратив? Анализ российских практик. Политика» (2019), Ассман А. «Забвение истории – одержимость историей» (2019), Юдін Г. «Какое прошлое нужно будущему России? Краткий аналитический отчет по социологическому исследованию в рамках доклада Вольного исторического общества» (2014).

Оцінюючи наукові здобутки згаданих авторів, слід зазначити, що більшість з них розглядали проблему ідеологічної складової російської агресії у вузькій сфері своїх наукових бачень і напрямів дослідження.

Метою статті є здійснити аналіз інформаційної антиукраїнської політики РФ та деструктивної пропаганди, яка побудована на концепції та ідеології «русского мира».

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі ідеологія є базовою формою, визначальним чинником для розвитку суспільства. Нехтування ідеологічних основ призводить до руйнації державного устрою, а інколи і до зникнення самої держави, прикладом може слугувати розпад СРСР на п'ятнадцять незалежних держав. Особливу увагу звертаємо на створення ідеологічної складової сучасної Росії, яка на початку 90-х років ХХ ст. розпочала проводити демократичні реформи, будувати ринкові відносини, впроваджувати культурні зміни, але так і не зуміла втілити їх в життя, тому що імперське минуле гальмувало розвиток свободи та народовладдя, яке для більшості громадян Росії не було основоположним поняттям. Збереження федеративного устрою держави політична еліта вбачала в авторитарному контролі багатонаціональних регіонів Росії, тому забезпечення демократичних цінностей на таких ідеологічних засадах виявилось утопією, як і комуністична ідеологія часів СРСР, що спричинила ідеологічний вакуум та створення нової ідеологемі під назвою «русский мир», основою якої є ідеологія російського націоналізму, що базується на ностальгії за російською імперією та радянським союзом. Яскравим підтвердженням цього є їхня державна символіка, де поєднано гімн СРСР та герб і прапор царської Росії, цей сурогат мав підтвердити велич імперських та радянських часів.

Так, на факультеті іноземних мов у МДУ в 1994 році була створена кафедра «Порівняльного вивчення національних літератур і культур», базовою дисципліною був предмет «русский мир», основна увага зосереджувалася на «российской цивилизации», яка згодом набула загальноросійського значення, в результаті чого виникли три поняття: цивілізація, східне християнство і «русский мир».

У стінах МДУ на Конгресі «русского мира» та Всесвітнього руського народного собору лунала риторика шовіністичного характеру по відношенню до прибалтійських церков, була висунута ідея про «Велику Русь», яка розпалася на «псевдонезалежні держави» (колишні республіки сср), таким чином, МДУ став оплотом «русского мира», великодержавного імперського шовінізму (Волкова, 2022).

У російських політичних колах період існування сср сприймається як «золота епоха» величі росії, а крах сср – «найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття» (Мищенко, 2022). Ідея «повернення колишньої величі сср» є одним із ідеологічних постулатів політикуму рф, який мав би забезпечити великодержавні амбіції влади, про що пише російський аналітик А. Кольєв, де зазначає: «Завдання російської національної ідеології – сформуванню програму переходу від нинішнього морокового стану країни до нової імперії ... (пер. авт)» (*Рашизм і фашизм: знайдіть дві відмінності*, 2022). Російська ідеологія на сьогодні є синтезом комуністичної ідеології, російського православ'я, євразійства та національно-консервативних ідей, сучасне російське суспільство не скеровано на модернізацію та культурний розвиток, а звернене до минулого, в якому панує агресія, де не шкодують ні своїх, ні чужих.

З розпадом сср та припиненням існування військово-політичного блоку Варшавського договору здавалося, що протистояння в період холодної війни між Сходом і Заходом залишилося в минулому і світ вступив у новий період, в якому немає місця протистоянню на глобальному рівні. Оскільки росія стала на шлях демократичного розвитку, то й причин для глобального антагонізму вже не мало б бути. Однак через тридцять років стало очевидним, що подібні очікування були ілюзією, а людство фактично знову опинилося в стані нової світової війни, так звана «путінська ідеологія», яка презентувала себе на світовій арені як державу свободи особистості, миру та демократичних цінностей,

а виявилось, нічого спільного з цими цінностями не мала, тому період «холодної війни» зараз сприймається як епоха відносної стабільності.

Сучасною державною ідеологією рф є ідеологія під назвою «русский мир», що є формою етнорасового релігійного фундаменталізму, який протистоїть західній цивілізації, що нагадує нацистську ідеологію. Її витoki сягають початку 1990-х років, її положення мають наднаціональний характер російської сфери в політичній та культурній реалізації, до якої входять росія, Україна, Білорусь (іноді Молдова та Казахстан), вона декларує спільний політичний центр – москву, спільну мову – російську, стверджуючи, що українська мова – діалект російської, спільний духовний центр – Київ, як «мать городов русских», спільна церква зі спільним патріархом (*Волкова, 2022*).

Спростовуючи цей ідеологічний штамп, Я. Грицак стверджує, що «...головна різниця України і Росії полягає не так в мові, хоча мови різні, не так в релігії, хоча релігії теж різні, як у політичних традиціях, стосунках між державою і суспільством. Міф «русского мира» маскує велику російську невдачу, що Росія так і не змогла модернізуватися» (*Грицак, 2022*).

Сучасна російська ідеологія так само, як і німецька ідеологія націонал-соціалізму, використовувала риторіку політичного консерватизму, основною ознакою якої є зовнішня експансія. На думку політичного експерта М. Міщенка, «Агресивні дії Радянського Союзу на міжнародній арені були інструментом утвердження і поширення комуністичної ідеології, то в Росії все відбувається навпаки – за відсутності повноцінної ідеології сама по собі агресія стає ідейним стрижнем, на якому тримається російське суспільство, а вся ідеологія спрямовується на обґрунтування і виправдання агресії (у тому числі й необхідністю «боротьби за мир»)» (*Міщенко, 2022*).

Основні постулати цієї ідеології базуються на романтизації війни, культу лідера, євразійського простору, а суспільство є заручником державної політики, де агресія стає самоціллю, яку неможливо зупинити, тому наївне бачення мають ті, хто сподівається на мирне вирішення питання війни.

В основі ідеології «русского мира» лежить сакралізація армії та народу, російські ідеологи намагаються надати цьому поняттю космічного виміру, який би мав релігійне підґрунтя, на цьому тлі

виникає риторика боротьби зі злом, що виправдовує будь-яке насильство, де людське життя не входить у цінності «русского мира» (Волкова, 2016).

Український філософ В. Єрмоленко наголошує, що російська ідеологія виконує функцію стигматизації, яка призводить до розпалювання ненависті та виправдання тяжких злочинів гуманними мотивами і цілями, так само як і дві злочинні ідеології ХХ ст. – націонал-соціалізм та комунізм (Єрмоленко, 2018).

Необхідно зазначити, що на початку ХХІ століття російська пропаганда швидкими темпами заповонила телевізійний простір росіян та прихильників за межами росії, розпочався процес ідейної основи, повернути велич імперії та колишнього срср, що стало початковим етапом фактичної агресії в Грузії, а в 2014 р. – і в Україні.

У публічних промовах Путін акцентує увагу на ідеї стосовно особливої цивілізаційної місії росії: «росія має не просто зберегти свою геополітичну затребуваність – вона має її примножити, вона має бути затребувана нашими сусідами та партнерами... (пер. Авт.)» (Україна та проект «русского мира» 2014: 3-4). Тобто ця ідеологія не обмежується територією Росії та російським етносом, а прагне до розширення сфер впливу поза її межами. Ідеологія політичного «російського месіанства» полягає в тому, що тільки росія здатна врятувати християнський світ від загибелі. Ще однією із форм «російського месіанства» є ідеологія євразійства, яка полягає в системі культурних і світоглядних орієнтирів, що покликані відкрити тільки їм властивий духовний та політичний шлях розвитку, відмінний від західного світу (Дубов, 2016).

Свою сучасну агресивну політику рф пояснює тим, що Захід та НАТО мають наміри знищити російську державність. Сьогоднішні реалії в росії – це навернення до тоталітарних порядків часів срср, прикладом може слугувати інтернет-простір, який знаходиться під контролем держави, а громадяни, які користуються VPN-сервісами, стають злочинцями, оскільки підлягають під законодавчу заборону.

Підтвердженням цієї ідеологічної «маячні» є відомий наратив Путіна про те, що «ніякої історичної основи для уявлень про окремий від російського український народ не було і не могло бути, а виокремлення українців та білорусів як окремих народів було результатом радянської національної політики», поєднане з «ідеологією агресії» як домінантної ідеологеми в росії, що зробило напад росії на Україну лише питанням часу (Мищенко, 2022).

Для сучасної росії захоплення України стало системоутворюючим ідеологічним чинником, що значною мірою поєднує конфесійне православ'я, геополітичне євразійство, яке об'єднане в суспільно-політичну систему цієї країни. Тому необхідно зазначити, що невдача у війні з Україною може мати для російського політичного режиму той самий ефект, що і провал побудови комуністичного суспільства для сср. Так, напередодні повномасштабного нападу росії на Україну В. Мединський – керівник російського військово-історичного товариства та голова російської делегації на переговорах з Україною, заявляв, що «сучасна держава, яку ми звикли називати Україною, – історичний фантом, скроєний конкретними тактичними рішеннями конкретних політиків у конкретних обставинах... (пер. Авт.)», коли стало зрозуміло, що війна йде не за планом агресора (взяття Києва за три дні), його думка змінилася: «...тепер на кону перебуває саме існування росії як російської цивілізації ... (пер. Авт.)» (Мединський, 2021).

В ідеологічній експансії проти України застосовується весь дискредитаційний арсенал від інформаційних засобів пропаганди до прямої військової агресії, а саме: інформаційна війна, колабораціонізм, дискредитація державних інституцій на світовому просторі, підтримка проросійських сил в європейських країнах. росія заявляє про намір повернути Україну під свій вплив і блокувати євроатлантичний курс, порушити європейську єдність і дискредитувати демократичні цінності, посилити вплив і контроль над процесами на континенті, встановити новий устрій і порядок в Європі за російським сценарієм (Божко, Гвоздь, 2019).

Росія роками вела інформаційно-пропагандистську війну, її пропаганда серед українського політикуму та медіапросторі дала можливість москві мати нечисленний, але лояльний «електорат» серед українського політичного та культурного естєблїшменту. Після вторгнення росії на територію України значна частина аудиторії російських ЗМІ в українському суспільстві вийшла з-під їхньої впливу та пропаганди.

Російська пропаганда стає ще радикальнішою для внутрішнього споживача на пострадянському просторі, на Заході перетворилася на інструмент шантажу. На найбільш пропагандистських каналах російського телебачення (Росія-1, НТВ та Перший канал) понад 60–70 відсотків росіян отримують інформацію, третина

ефіру якої присвячена Україні, в російському медіапросторі українська тематика була присутня завжди, вона залежала від політичної сили, яка була при владі та наскільки ця влада – лояльна до росії (*Україна та проект «русского мира»*; 2014: 38-47).

Усвідомивши, що Україна обирає європейський шлях розвитку, а не «митний союз», російська ідеологічна машина представляє учасників «Революції Гідності» як маргінальну силу, а зміну влади, яка була обрана за демократичним принципом, – державним переворотом. Як приклад ми можемо згадати листопад 2013 року, де на каналі росія 1 вийшов сюжет, на якому показано, як американці навчають українську молодь мітингувати, наголошуючи при цьому, що Україною керує США, використовуючи старий радянський шаблон російської ідеологічної пропаганди (*Благодарний, 2015*).

Виправдовуючи свою агресію в Україні, російські пропагандисти починають наповнювати ефір історіями про побиття російськомовних українців, «розп'ятого хлопчика», вбивство мирного населення на Донбасі, про «нацистів» і «фашистів».

Необхідно зазначити, що перед захопленням Криму та війни на Донбасі російській ідеологічній пропаганді вдалося переконати росіян, що в Україні внутрішній конфлікт, а військові дії виключно це гуманітарна допомога «східноукраїнському ополченню». З 2021 року почалася нова хвиля ідеологічного мракобісся в російському медіапросторі, де «українське питання» вийшло на перший план. Міжнародні аналітики дають цим агресивним висловлюванням пояснення, що російська влада таким чином шукала привід до війни – «casus belli».

З початком широкомасштабних воєнних дій російська пропаганда нав'язує своє розуміння як своїм громадянам, так і світовій спільноті, що таке «денацифікація» та «демільтаризація», після провалу «спеціальної військової операції» змінюється офіційна риторика, в хід ідуть інші «ідейні скрепи» про захист російською армією російськомовних українців, з'являється слово «війна», але воно не пов'язане з Україною, а з США та НАТО, акцентуючи увагу на відновлення «історичної справедливості». Не потрібно невілювати ще одну пропагандистську мету, яка має внутрішньоросійський характер, а саме запобігання можливої революції в самій росії.

Слід зазначити, що російська пропаганда спрямовує свій погляд і на країни Західної Європи, щоб змусити Україну капітулювати – ніби іншої альтернативи немає – вкидаючи меседжі про: втому цивілізованого світу від війни, нестачу газу, українських біженців, «ядерний шантаж». На сайті «Russia Today» акцентується увага про проблеми європейців з медициною, економікою, пандемією, аж до зміни клімату. Один з дієвих способів боротьби з ідеологічними нарративами «руського мира» в масмедіа є запрошення лідерів західного світу відвідати Україну та побачити на власні очі злочини окупантів у визволених містах Київщини: Бучі, Ірпені, Гостомелі та інших.

Ідеологія «руського мира» спекулює на мовних, культурних і світоглядних уподобаннях українців, що живуть в різних географічних регіонах держави, яка перешкоджає формуванню загальноукраїнської ідентичності через штучно створену російськими ідеологами «східно-православну» цивілізацію та ідею про «непорушну братську єдність двох народів» (Волкова, 2016).

Ідеологічна пропаганда рф використовує засоби масової комунікації у якості інструменту в інформаційному просторі для впливу на українську суспільну думку з використанням мережевого ресурсу, це простежується через онлайнджерела, друковані ЗМІ, телебачення, музику, кінематограф, театр тощо (Хардель, Мельник, 2019). Державні органи влади рф постійно забезпечують пропагандистську тематику і здійснюють контроль над онлайн-майданчиками із залученням великої аудиторії, де просувається власний контент у рамках ідеологічної російської пропаганди, створюючи негативний образ України та української історії загалом. Ми повинні протидіяти російській пропаганді, створюючи власний якісний медіапродукт на противагу російсько-радянському нарративу.

На замовлення громадської організації «Детектор медіа» фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова в кінці грудня 2021 року було проведено загальнонаціональне дослідження щодо інформаційного впливу російських засобів масової комунікації в Україні, висновком дослідження стало те, що: інформаційний вплив росії в Україні знижується (російський медіапростір охоплює лише 5% глядачів), причиною таких змін, на думку аналітика Фонду «Демократичні ініціативи» П. Бурковського, є те, що

«Росія втрачає свій вплив в Україні внаслідок власних дій, третій рік ми бачимо позитивну тенденцію, яка відбувається за рахунок зміни поглядів наших співгромадян, які мешкають у південних і східних областях, які традиційно були більш вразливими до меседжів кремлівської пропаганди та дезінформації. Головним чинником, який на це впливає, є російська агресія» (Бурковський, 2022).

Слід зазначити, що згуртованість українського суспільства слугує адекватною відповіддю на російську ідеологічну загрозу. З початком військової агресії РФ проти України почався процес очищення українського суспільства, політичних еліт, в результаті якого появились такі поняття, як «моральний виродок» і «прихильник росії».

Висновок. З огляду на проведений аналіз дослідження ідеологічної складової російської агресії та її вплив на українське суспільство дає підстави стверджувати, що сучасна українська молодь стане поколінням переможців без комплексу меншовартості, без пам'яті історичних помилок, з почуттям власної гідності. Війна нарешті позбавила переважну більшість наших громадян ілюзорного бачення цінностей «руського мира», «братнього народу» та мирного співіснування з авторитарною державою імперського типу. Важливим чинником у формуванні української політичної нації, національної консолідації на виокремленням української ідентичності став вплив війни та ідеологічної пропаганди РФ. Незламність духу нашого народу під час війни дає підстави стверджувати, що українці – нація нескорених.

Використані посилання

Благодарний А. (2015). *Організаційні аспекти протидії інформаційній агресії як складовій гібридної війни*. Інформ. безпека людини, суспільства, держави. № 3. С. 48–54. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iblsd_2015_3_8 (Дата звернення: 07.02.2023).

Божко В., Гвоздь В. (2019). Особливості та уроки гібридної війни Росії проти України. URL: <https://bintel.org.ua/wp-content/uploads/2020/02/%D0%91%BE%D0%B6%D0%BA%D0%BE.jpg> (Дата звернення: 07.02.2023).

Бурковський П. (2022). Росія втрачає свій вплив в Україні. URL: <https://detector.media/infospace/article/196499/2022-02-15-rosiya-vtrachaie-sviy-vplyv-v-ukraini-detektor-media-prezentuvav-sotsiologichne-doslidzhennya-mediaspozhyvannya/> (Дата звернення: 15.02.2023).

Волкова Є. (2016). Ідеологія «руського мира» як релігія війни. URL: <https://zbruc.eu/node/51719> (Дата звернення: 10.01.2023).

Грицак Я. (2022). *Як виник міф про братні народи*. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/yaroslav-grycak-yak-vynuk-mif-pro-bratni-narody> (Дата звернення: 07.02.2023).

Дубов Д. (2016). *Державна інформаційна політика України в умовах гібридного миру та війни*. Стратег. пріоритети. №3. С. 86–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spa_2016_3_12 (Дата звернення: 07.02.2023)..

Єрмоленко В. (2018). *Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX-XX століть*. К.: Дух і Література. 480 с.

Мединский В. (2021) *Семь тезисов об истории. RT на русском*. URL: <https://russian.rt.com/opinion/792975-medinskii-istoriya-tezisy> (дата звернення: 20.01.2023).

Міщенко М. (2022). Протистояння двох суспільних систем: наймасштабніша ідеологічна місифікація XX століття: URL:<https://razumkov.org.ua/avtor/mykhailo-mischenko> (Дата звернення: 08.02.2023).

Міщенко М. (2022). Рашизм і фашизм: знайдіть дві відмінності. URL:<https://uain.press/articles/rashizm-i-fashizm-znajdit-dvi-vidminnosti-1551222> (Дата звернення: 09.02.2023).

Україна та проект «руського мира» (2014). Аналіт. доп. С.Здіорук, В. Яблонський, В. Токман [та ін.]. К.: НІСД. 80 с.

Хардель Р., Мельник О. (2019). *Висвітлення російської збройної агресії проти України в історичних онлайн-джерелах*. Військово-науковий вісник. Випуск 32. С. 217–227.

References

Blahodarnyi A. (2015). Orhanizatsiini aspekty protydii informatsiinii ahresii yak skladovii hibrydnoi viiny . Inform. bezpeka liudyny, suspilstva, derzhavy. № 3. S. 48–54. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iblsd_2015_3_8. (ukr)

Bozhko V., Hvozhd V. (2019). Osoblyvosti ta uroky hibrydnoi viiny Rosii proty Ukrainy. URL:<https://bintel.org.ua/wp-content/uploads/2020/02/%D0%91%BE%D0%B6%D0%BA%D0%BE.jpg> (ukr)

Burkovskiy P. (2022). Rosiia vtrachaie svii vplyv v Ukraini. URL:<https://detector.media/infospace/article/196499/2022-02-15-rosiya-vtrachaie-svii-vplyv-v-ukraini-detektor-media-prezentuvav-sotsiologichne-doslidzhennya-mediaspozhyvannya/> (ukr).

Volkova Ye. (2016). Ideolohiia «russkoho myra» yak relihiia viiny: URL:<https://zbruc.eu/node/51719> (rus).

Hrytsak Ya. (2022). Yak vynyk mif pro bratni narody. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/yaroslav-grycak-yak-vynuk-mif-pro-bratni-narody> (ukr).

Dubov D. (2016). *Derzhavna informatsiina polityka Ukrainy v umovakh hibrydnoho myru ta viiny*. Strateh. priorytety. № 3. S. 86–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spa_2016_3_12 (rus).

Yermolenko V. (2018). Plynni ideolohii. Idei ta polityka v Yevropi XIX-XX stolit. K.: Dukh i Literatura. 480 s.(ukr)

Medynskiy V. (2021) *Sem tezysov ob ystoriyy. RT na russkom*. URL: <https://russian.rt.com/opinion/792975-medinskii-istoriya-tezisy> (rus).

Mishchenko M. (2022). Protystoiannia dvokh suspilnykh system: naimasshtabnisha ideolohichna mistyfikatsiia KhKh stolittia: URL:<https://razumkov.org.ua/avtor/mykhailo-mischenko> (ukr).

Mishchenko M. (2022). Rashyzm i fashyzm: znaidit dvi vidminnosti. URL: <https://uain.press/articles/rashizm-i-fashizm-znajdit-dvi-vidminnosti-1551222> (ukr).

Ukraina ta proekt «russkoho myra» (2014). Analit. dop. S. I. Zdioruk, V. M. Yablonskyi, V. V. Tokman [ta in.]. K. : NISD. 80 s. (ukr)

Kharden R., Melnyk O. (2019). Vysvitlennia rosiiskoi zbroinoi ahresii proty Ukrainy v istorychnykh onlain-dzherelakh. Viiskovo-naukovyi visnyk. Vypusk 32. S. 217–227. (ukr)

Vyzdryk V., Melnyk.O.

IDEOLOGY - INFORMATION COMPONENT OF RUSSIAN AGGRESSION

The article examines the origins of ideology "Russian world" and the current trends opposition of this concept in the political, religious, and cultural spheres. The ideology of the "Russian peace" as an informational component of Russian aggression to Ukraine was born in the 1990s, at the initial stage it had a theoretical, even utopian character, and manifested itself at the beginning of the 21st in an aggressive form. This ideology has a supranational character; its sphere of cultural realization includes Ukraine, Belarus, Moldova and Kazakhstan. It opposes the collective West, identifies itself as a spiritual center, imbued with a narrative about common history, culture and religion, acts as a tool for the popularization of the Russian language and culture, where a special role is assigned to the Russian Orthodox Church.

In the modern world, ideology is a basic form, a determining factor for the development of society. Neglect of ideological foundations leads to the destruction of the state system, and sometimes to the disappearance of the state itself. The modern state ideology of the Russian Federation is an ideology called "Russian world", which is a form of ethno-racial religious fundamentalism that opposes western civilization, reminiscent of Nazi ideology. Modern Russian ideology, as well as the German ideology of National Socialism, used the rhetoric of political conservatism, the main feature of which is external expansion. In the ideological expansion against Ukraine, the entire discrediting arsenal is used, from informational means of propaganda to direct military aggression, namely: information warfare, collaborationism, discrediting state institutions in the world space, support for pro-Russian forces in European countries. The war finally deprived the vast majority of our citizens of the illusory vision of the values of "Russian world", "brotherly nations" and peaceful coexistence with an authoritarian imperial state.

Keywords: ideological project, cultural expansion, national identity, imperial space, military-political aggression.

ВІЙСЬКОВІ ХИТРОЩІ УКРАЇНСЬКИХ ТА РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК У ПЕРШИХ БОЯХ 2022 р. НА МИКОЛАЇВЩИНІ ТА СУМЩИНІ

Військові хитрощі (стратегеми) завжди були важливим елементом воєнного мистецтва. Вагому роль вони відіграли і під час перших боїв на Миколаївщині та Сумщині в 2022 р. Тоді російські війська намагалися застосувати 8 військових хитрощів, але ці спроби були невдалими. Причиною стали помилки російського командування та вдалі дії українських військ. Сили оборони України в боях на Миколаївщині та Сумщині застосували 9 військових хитрощів. Такі підходи суттєво допомогли нанести кілька ключових уражень військам російської федерації і зруйнувати їх стратегічні плани. Усі стратегеми було виявлено на підставі авторського підходу (сформульований у попередніх дослідженнях воєнного мистецтва українських козаків та їх нащадків). Успішне застосування військових хитрощів засвідчило високий рівень воєнного мистецтва Сил оборони України, які, певною мірою, наслідують і козацькі бойові традиції.

Ключові слова: Воєнне мистецтво, військові хитрощі, Україна, 2022 р., російсько-українська війна, Сили оборони України, Росія, українські козаки, Миколаївщина, Сумщина.

Постановка проблеми та її актуальність. В історії воєнного мистецтва впродовж тисячоліть застосовувалися та постійно вдосконалювалися військові хитрощі (стратегеми). Саме вони часто відігравали ключову роль у здобутті перемоги на полі бою. Зрозуміло, що зміст військових хитрощів має як універсальні, так і самотні особливості, які залежать від низки факторів. Саме тому аналіз їх бойового застосування є важливим під час комплексного дослідження воєнного мистецтва на усіх етапах його розвитку. Все це стосується й сучасної російсько-української війни. Зрозуміло, що в силу продовження бойових дій важко здійснити комплексний аналіз відповідного мистецтва, але потреба визначення певних тенденцій є вповні слушною і не лише з точки зору відповідного наукового аналізу. Навіть попередні результати виявлення та оцінки дій сторін можуть бути корисними для прискорення здобуття Силами оборони України (далі СОУ)

Задунайський Вадим Васильович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії Українського католицького університету, м. Львів.

© Задунайський В.В., 2023

перемоги над агресором. Все це обумовлює слушність та актуальність аналізу військових хитрощів як українських, так і російських військ під час перших боїв на Миколаївщині (кінець лютого – середина березня) та Сумщині (кінець лютого – початок квітня), що відіграли важливу роль на початковому етапі широкомасштабного російського збройного вторгнення в 2022 р.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Враховуючи, що події перших місяців російської збройної навали на територію України відбулися нещодавно, маємо закономірний брак детального наукового аналізу особливостей бойових дій цього періоду. Тим більше важко очікувати від науковців ретельного вивчення ключових аспектів воєнного мистецтва, зокрема військових хитрощів.

Поряд із цим варто відзначити слушну роботу Центру досліджень воєнної історії Збройних Сил України, який розпочав підготовку та видання нарисів з історії сучасної російсько-української війни. Серед таких досить цінними для представленої розробки стали «Герої українського степу» Оборона півдня держави (24 лютого – 15 березня 2022)» (Ковальчук, 2023) та «На захисті Сумщини. Оборона і визволення Сумщини (лютий – квітень 2022 р.)» (Центр досліджень, 2023). У них коротко описано основні бої 2022 р. на теренах Миколаївщини (24 лютого – 15 березня) і Сумщини (24 лютого – 10 квітня).

Автор публікації у попередніх працях аналізував як поняття військових хитрощів, так і їх бойове використання, але здебільшого зосереджував увагу на подіях XVII – початку XX ст. (Задунайський, 2017; 2018, 2019, 2020, 2021, 2023 а). Попри зазначене, застосування авторських підходів до визначення та класифікації відповідних прийомів воєнного мистецтва є актуальним і для пропонованої статті. Окремо відзначу й публікацію «Вплив західної зброї на використання військової хитрості «заскочити зненацька» Силами оборони України під час російсько-української війни», в якій було проаналізовано дотичну проблематику (Задунайський, 2023 б).

Отже, на сьогодні в історіографії відсутнє окреслення та порівняння військових хитрощів, застосованих збройними силами РФ (далі зсрф) та СООУ в боях на Миколаївщині та Сумщині на початковому етапі широкомасштабного російського збройного вторгнення на суверенні території України в 2022 р., що й обумовлює актуальність та слушність представленої статті.

Тож пропонована розробка є одною з перших спроб, що започатковує висвітлення відповідної військово-історичної тематики у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

Джерельну основу статті в силу специфіки ситуації (тривання російсько-української війни, що обмежує поширення певної інформації) становлять згадані вище 2 публікації, видані Центром досліджень воєнної історії ЗСУ (*Ковальчук, 2023; Центр досліджень, 2023*), в яких висвітлено бойові дії СОУ та зсрф на території Миколаївської та Сумської областей під час російської збройної навали з кінця лютого до початку квітня 2022 р. Відповідна інформація дозволяє виявити та порівняти стратегіями українських і російських військ у цих бойових зіткненнях.

Мета та завдання дослідження. На основі авторського підходу визначити та порівняти військові хитрощі СОУ та зсрф під час перших боїв на Миколаївщині та Сумщині в 2022 р.

Вклад основного матеріалу дослідження. Перед безпосереднім оглядом військових хитрощів, застосованих українськими та російськими військами на Миколаївщині та Сумщині, коротко наголошу на кількох важливих передумовах. Так, кремлівська верхівка, плануючи злочинне вторгнення, розраховувала в першу чергу на свою стратегічну перевагу завдяки потужному військово-технічному, економічному та політичному потенціалу. Досить корисними для агресора були й можливості вибору часу та визначення напрямків основних ударів. Останньому сприяла довжина не тільки лінії бойових зіткнень на Сході України (вздовж тимчасово окупованих внаслідок російської збройної агресії окремих районів Донецької і Луганської областей) та адміністративної межі з територією тимчасово окупованої росією Автономної Республіки Крим (*Закон України від 21.04.2022 № 2217-IX, 2022*). Ворог міг використати ще й прикордонні регіони не тільки вздовж російсько-українського кордону, але й білорусько-українського. Такі обставини надавали зсрф можливість здійснити напад на величезному фронті.

Все це і відбулося 24 лютого 2022 р., коли рф розпочала повномасштабне збройне вторгнення на суверенну територію України. Наслідком цього стали жорстокі бойові зіткнення, в яких СОУ швидко зруйнували основні стратегічні плани противника. В ході війни обидві сторони застосовували і продовжують застосовувати військові хитрощі на усіх рівнях бойових зіткнень (тактичному, оперативному та стратегічному).

Хочу наголосити, що відповідні дії надають можливість виявити не тільки особливості командного мислення військового проводу України та росії та напрацьовану здатність особового складу військ до їх реалізації. Припускаю, що певне значення може мати й військова спадщина попередніх поколінь воїнів (для української сторони це в першу чергу ментальна та військово-прикладна спадщина козаччини).

Огляд стратегем розпочну з дій зсрф, бо саме вони розпочали злочинну широкомасштабну збройну агресію. Відразу підкреслю, що ворог при цьому намагався використати фактор несподіваності, ще й наступав на величезному фронті в кількох ключових напрямках (хотів захопити Київ, Чернігів, Суми, Харків, Ізюм, Северодонецьк, Авдіївку, Маріуполь, Запоріжжя, Мелітополь, Херсон, Миколаїв, Кривий Ріг, Одесу тощо). Підступний агресор планував в короткі терміни розгромити українські війська і, захопивши столицю, Лівобережжя та Південь, змусити Україну капітулювати. Але збройна відсіч Сил оборони України та спротив усього українського народу зірвали плани кремлівської верхівки, продемонструвавши усьому світу незламність України (*Звернення Президента України Володимира Зеленського, 2023*).

Переходячи до аналізу бойових дій зсрф під час збройної навали, наголошу, що вона розпочалася вранці 24 лютого 2022 р. з масованих обстрілів та авіаційних нальотів, за якими посунули основні війська. На Сумщині та Херсонщині вторгнення крупних ворожих угруповань розпочалося близько 5.00 (*Ковальчук, 2023: 4; Центр досліджень, 2023: 4*). Такий підхід свідчив про намагання не тільки використати фактор несподіваності, але й підсилити його діями на межі ночі і ранку (саме тоді людський організм прагне відпочинку). Отже, мало місце намагання задіяти дві військові хитрості.

На початку вторгнення противник намагався діяти швидко та здійснювати взаємодію різних видів і родів військ, а у разі потреби активно використовував резерви. Все вищеперераховане й дозволило ворожому десанту на Півдні захопити мости через р. Дніпро (антонівський і каховський) та розпочати просування на Правобережжя (*Ковальчук, 2023: 4*). Перевага у силах дозволяла деякий час російським військам утримувати бойову ініціативу й на інших напрямках. Тому і на Сумщині ворог захоплював ключові комунікації (у тому числі вузли автомобільних доріг) та

намагався атакувати основні адміністративні центри (*Центр досліджень, 2023: 5*). У такий спосіб російські війська спробували застосувати ще 2 стратегіями (захопити і використати українські дорожні комунікації та здобути ключові центри).

При цьому зсрф як на Півдні, так і на Сумщині не зупинилися у прикордонних регіонах, а прагнули здобути стратегічні цілі. На Півдні такими були міста Миколаїв, Одеса і Кривий Ріг, а на Півночі – Київ.

Аналізуючи дії противника на південному напрямку, особливо відзначаю наполегливість у спробах захопити м. Миколаїв. Для цього не тільки проводилися спроби здійснити локальні десантування з повітря (25 лютого) і моря (26 лютого), але й було організовано 3 потужних штурми (тривали по кілька днів з 28 лютого до 11 березня) (*Ковальчук, 2023: 13-16*). При цьому мали місце й намагання здійснити комбіновані удари ворожою моторизованою піхотою та підрозділами повітряного десанту (під час другого штурму 03.03.2022), а також велася підготовка до поєднання атаки з моря-повітря-суходолу. Отже, зсрф у боях за Миколаїв прагнули діяти з різних напрямків, що є виявом намагання застосувати відповідну військову хитрість.

Щодо Сумщини, то тут ворог теж мав спочатку окремі успіхи, чому посприяв фактор несподіваності. При цьому варто наголосити, що в силу спрямування основних сил зсрф у цьому регіоні на Чернігівщину більшість міст області вдалося захистити. Ворог зміг 1 березня 2022 р. тимчасово захопити лише Тростянець, але загалом зазнав значних втрат в боях по всій Сумській області (на 7 березня до 50 % контингенту, що оперував в області) (*Центр досліджень, 2023: 8-9*).

До речі, через невдачі у бойових діях зсрф посилили артилерійські та авіаційні нальоти та ракетні удари по всій території України. Головну увагу ворог приділив знищенню критичної інфраструктури та цивільних об'єктів. Такі удари супроводжувалися значними жертвами серед цивільного населення, зокрема лише у м. Сумах унаслідок російського обстрілу вночі 8 березня загинуло 22 цивільні особи (*Центр досліджень, 2023: 10*). Так, російське командування злочинним шляхом намагалось не тільки підірвати обороноздатність українського тилу, але й настрахати суспільство, щоб викликати паніку та упокорення. І в цьому проглядається спроба задіяти стратегію попереднього настрахання. Та ворог

прорахувався, бо замість розпачу українці об'єдналися і, піднісши свій бойовий дух, стали чинити запеклий опір окупантам.

Внаслідок української відсічі російські війська до середини березня 2022 р. втратили значну кількість особового складу й техніки та не досягнули поставлених цілей. Так відбувся злам стратегічних планів рф, війська якої втратили стратегічну ініціативу. Тому з середини березня під ударами СОУ починається відступ зсрф на багатьох напрямках. На Миколаївщині він тривав з 13 до 15 березня 2022 р., коли ворог відступив у напрямку адміністративної межі Херсонської області (*Ковальчук, 2023: 16*). Подібна ситуація склалася і на Сумщині в другій половині березня, коли ЗСРФ, не маючи достатніх резервів, припинили активні бойові дії, а невдовзі розпочали виведення військ. Під ударами СОУ відступ ворога перетворився у панічну втечу, і до 10 квітня 2022 р. російські війська залишили усю територію Сумської області (*Центр досліджень, 2023: 13*). Наведені дії зсрф свідчать про лише часткове використання методики відступу.

Отже, на теренах Сумщини і Миколаївщини російські війська впродовж перших тижнів широкомасштабної збройної навали намагалися застосувати 8 стратегем:

1. Використання фактора несподіваності.
2. Дії на чужій (українській) території.
3. Удари з різних напрямків.
4. Бойові дії на межі ночі і ранку.
5. Намір здобути ключові адміністративні центри.
6. Захоплення та використання українських комунікацій.
7. Прагнення зломити бойовий дух українців.
8. Вчасний відступ.

Хочу наголосити, що з наведеного переліку зсрф більш-менш повно використали лише стратегеми № 2 і 3. Натомість повністю провалилося застосування військової хитрості № 7. Щодо інших 5 стратегем, то ворог зміг їх задіяти лише частково. І причиною цього стала відсіч СОУ, які зірвали плани противника, позбавивши його можливості повною мірою використати відповідні інструменти.

Підкреслю, що не останню роль у зриві планів ворога зіграла здатність українських військ застосовувати власні військові хитрощі. Для їх вияву коротко зупинюся на діях СОУ під час

перших боїв у зазначених регіонах. Почну з того, що українське командування, враховуючи співвідношення військ на миколаївському напрямку, прийняло рішення вивести війська на правий берег р. Дніпро (Ковальчук, 2023: 5-6). Збереження їх бойового потенціалу забезпечило подальший успіх оборони Миколаєва. Вдалий відступ здійснено і частиною українських військ з Сумщини на Чернігівщину, що супроводжувалося підривом мосту через р. Сейм під Батурином (Центр досліджень, 2023: 6). До речі, вдале здійснення вчасного відступу відповідає козацькій військовій хитрості «козак як не переміг, то викругився» (Задунайський, 2023 а: 16-18).

Для стримування ворожого наступу та знищення його ударних передових угруповань українське командування забезпечувало взаємодію військ. Прикладом є бої у м. Баштанка на Півдні (місцева самооборона разом із ЗСУ нанесли ураження авангарду зсрф, який прямував на Кривий Ріг) (Ковальчук, 2023: 11-12) та Охтирки і Сум на Сумщині (добровольчі формування територіальних громад, місцеві підрозділи територіальної оборони і поліції разом із ЗСУ успішно відбили атаки військ рф) (Центр досліджень, 2023: 6-7).

Українські воїни, громлячи окупантів, активно захоплювали та відразу застосовували в бою їх озброєння, у тому числі бронетехніку. Ці методи відповідають козацькій військовій хитрості «хліб козацький» (Задунайський, 2019: 127; 2021: 137). Саме так діяли СОУ на Сумщині та Миколаївщині (Ковальчук, 2023: 11; Центр досліджень, 2023: 8, 11). І сприяла цьому не тільки розтягненість комунікацій та брак палива, аде й вчасні удари по них. Так, додатково застосовувалася стратегема руйнування комунікацій і логістики противника, що теж відповідало козацьким методам бойових дій (Задунайський, 2017: 20; 2019: 129).

Також СОУ готували та вправно застосовували засідки як на тактичному, так і на оперативному рівнях. Інакше кажучи, за прикладом предків заганяли ворога у «матню» (Задунайський, 2021: 138). Саме так діяли українські воїни під м. Вознесенськ, коли для оборони було вибрано вдалий рубіж неподалік єдиного цілого мосту (2 інших спеціально зруйновано) з урахуванням ще й вичерпання запасів палива у механізованих колонах зсрф (Ковальчук, 2023: 10-11).

Досить часто СОУ завдавали неочікуваних ударів противнику, що відповідає стратегемі «заскочити зненацька» (*Задунайський, 2020*). Так, ще на Херсонщині українські підрозділи неочікуваним ударом заскочили ворога і на короткий час відбили мости через р. Дніпро (*Ковальчук, 2023: 5-7*). Ще частіше українські війська неочікуваними артилерійськими, авіаційними й ракетними обстрілами громили скупчення ворожої техніки та особового складу. Саме так під м. Вознесенськ вночі було розбито 2 з 3 колон ворога, а неодноразові вогневі нальоти на Чорнобаївку взагалі стали взірцем подібних дій ЗСУ (*Ковальчук, 2023: 11, 17*). Саме тут окрім знищення живої сили, техніки та боєприпасів вдалося ліквідувати навіть командний пункт 8-ї загальновійськової армії зсрф. Підкреслю і те, що здійсненню неочікуваних обстрілів суттєво сприяло використання й новітнього західного озброєння (*Задунайський, 2023 b: 65-66*). Серед особливо цінних зразків такої зброї відзначаю реактивну артилерійську систему HIMARS. Продовжуючи огляд військових хитрощів СОУ, згадаю й вдале застосування 4 березня 2022 р. реактивних систем залпового вогню по російських кораблях неподалік Миколаєва (*Ковальчук, 2023: 15*). Завдяки цьому було нанесено ураження важливому ворожому угрупованню і зірвано спробу здійснити комплексний штурм міста з моря-повітря-суходолу. До речі, вдалі бойові дії українських формувань вночі відповідають звичній козацькій військовій хитрості «місяць – козацьке сонечко», розгром штабів та ударних угруповань – «бий у пику – ноги самі впадуть», а одночасні дії в різних напрямках – «на всі боки» (*Задунайський, 2017: 20; 2021: 137-138*).

Постійні удари деморалізували й призвели до паніки противника, що свідчило про вдале застосування традиційної військової хитрості «попереднього настрахання» (*Задунайський, 2018: 34*). Такі дії стали важливою передумовою успішного контрнаступу СОУ. На Миколаївщині він тривав 13-15 березня, внаслідок чого ворожі війська в основному було вибито за межі області (*Ковальчук, 2023: 16*). Щодо Сумщини, то тут унаслідок відступу ворога з Чернігівщини теж почались активні наступальні дії. Впродовж 22-26 березня СОУ звільнили єдине тимчасово окуповане ворогом місто Тростянець, а до 10 квітня усю територію області (*Центр досліджень, 2023: 8-13*).

Отже, українські війська на теренах Сумщини і Миколаївщини впродовж перших тижнів боїв застосували 9 військових хитрощів. Їх найменування буде складатися з двох частин (I – звичайний опис; II – за козацьким взірцем на основі авторського підходу, представленого у попередніх публікаціях):

1. Бойові дії вночі – «Місяць – козацьке сонечко».
2. Атака у ключове/найслабше місце – «Бий у пику – ноги самі впадуть».
3. Неочікуваний удар – «Заскочити зненацька».
4. Готувати засідки – «Лаштувати матню».
5. Деморалізація противника – «Попереднє настрахання».
6. Дії у різних напрямках – «На всі боки».
7. Захоплення трофеїв та їх використання в бою – «Хліб козацький».
8. Руйнування комунікацій і логістики противника – «Руйнація запілля».
9. Вчасний відступ – «Козак як не переміг, то викругився».

Хочу наголосити, що усі наведені військові хитрощі було застосовано СОУ в боях, а тому жодна не лишилася тільки наміром. На мою думку, найчастіше та найбільш вдало українські війська використовували стратегеми № 2, 3, 5, 6 та 8. Щодо інших військових хитрощів, то їх застосовування траплялося рідше або з меншим ефектом.

Далі перейду до порівняння використання військових хитрощів у боях українськими і російськими військами:

- кількість стратегем, які прагнули використати війська обох країн, є майже рівною, за незначної переваги України;

- помітна разюча перевага української сторони щодо ефективності використання військових хитрощів, бо повною мірою вдалося застосувати усі 9, ще й 5 з них неодноразово;

- російські війська повною мірою застосували з 8 стратегем лише 2, з яких 1 була обумовлена самим фактом ведення бойових дій на території України. Одна військова хитрість здебільшого залишилася тільки наміром, бо підірвати бойовий дух українських воїнів не вдалося. Щодо більшості стратегем, то їх використання було спорадичним і з незначною ефективністю.

Отже, на підставі зазначеного можна дійти висновку, що українські війська набагато ефективніше застосовували військові хитрощі, ніж противник. І причин цього багато, зокрема українські

військові фахівці наголошують на ключових недоліках у діях противника через низький рівень бойової взаємодії (йдеться про угруповання, з'єднання, частини і тактичні групи) і слабкість логістики, на противагу яким СОУ демонстрували стійкість і рішучість, наполегливість у перехопленні та утриманні бойової ініціативи, якісну взаємодію видів і родів військ та сміливі і нестандартні тактичні рішення (*Центр досліджень, 2023: 14*).

На мою думку, додатковим фактором, який посприяв успішному застосуванню військових хитрощів СОУ, може бути й збереження українських військово-козацьких традицій упродовж ХХ – початку ХХІ століття (*Задунайський, 2006*). Окремо підкреслюю пріоритетність успадкування самобутніх козацьких традицій войовничості та здатності до індивідуальної й колективної ініціативи в бою. Не дарма ж не тільки українські козаки за часів Петра Сагайдачного і Богдана Хмельницького, але і їх нащадки у роки Української революції 1917-1921рр. під проводом Нестора Махна, Юрія Тютюнника та інших очільників вдало застосовували типологічно подібні військові хитрощі (*Задунайський, 2017; 2018; 2019; 2020; 2021; 2023a*). У тому числі й тим 9 стратегем, які вправно використали СОУ, громлячи ворога на Сумщині та Миколаївщині в 2022 р.

Таким чином, під час широкомасштабного російського збройного вторгнення на суверенну територію України в перших боях на теренах Сумщини і Миколаївщини як збройні сили рф, так і Сили оборони України прагнули застосувати низку військових хитрощів. При цьому саме українська сторона у згаданому компоненті воєнного мистецтва виявила суттєву перевагу над противником завдяки бойовій ініціативі, вправному командуванню та злагодженості дій. Припускаю, що певний вплив на це могли справити й козацькі військові традиції. Тож застосування військових хитрощів посприяло здобуттю низки перемог і швидкому звільненню від окупантів Сумщини і Миколаївщини.

Представлена стаття започатковує комплексний науковий аналіз застосування військових хитрощів у сучасній російсько-українській війні, чим стимулює продовження відповідних досліджень у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

Використані посилання

Задунайський В.В. (2006). *Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XXI ст.* Донецьк: Норд-Прес–ДонНУ. С. 335.

Задунайський В.В. (2017). Військове мистецтво запорожців часів Хотинської війни 1621 р. та його аналоги в «Мистецтві Війни» Сунь-Дзи: універсальність і самобутність. *Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк. № 1, С. 17-29.

Задунайський В.В. (2018). Козацькі стратегії і стратегеми під час кампанії 1649 р. та їхні аналоги у «Стратегемах» Секста Юлія Фронтіна. *Історичні і політологічні дослідження*. Вінниця, № 2 (63). С. 31-44.

Задунайський В.В. (2019). Військові хитрощі кубанських козаків під час антибільшовицького повстання у Баталпашинському відділі влітку 1918 р. за спогадами А.Г.Шкуро. *Військово-науковий вісник*. Львів, Вип. 32. С. 121-134.

Задунайський В. (2020). Військова хитрість «заскочити зненацька» в перших боях махновців і кубанських козаків-повстанців у 1918 р. *Lituanistyka i wschodoznawstwo*, Poznań: Wydział Historii UAM. S. 359-369.

Задунайський В. (2021). Спогади Ф. І. Єлісєєва – джерело вивчення воєнного мистецтва кубанської козацької кінноти під час антибільшовицького повстання у Кавказькому відділі весною 1918 р. *Військово-науковий вісник*. Львів, Вип. 35. С. 125-141.

Задунайський В. (2023а). Вимір застосування козацького бойового і воєнного мистецтва українськими збройними формуваннями в 1917–1920-х рр.: окремі аспекти. Матеріали міжнародного науково-інформаційного круглого столу «“КОЗАЦЬКИЙ ФАКТОР” у сучасній російсько-українській війні й досвід XX ст.». Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2023. С. 11-21.

Задунайський В. (2023b). Вплив сучасної західної зброї на використання військової хитрості «Заскочити зненацька» Силами оборони України під час російсько-української війни. Зброяря: історія розвитку озброєння та військової техніки. III Міжнародна наукова конференція 28 лютого 2023 р.: Збірник тез доповідей. – Львів: НАСВ, 2023. С. 65-67.

Закон України від 21.04.2022 № 2217-IX (2022). Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#n173> [Дата звернення 16 березня 2023]

Звернення Президента України Володимира Зеленського «Лютий. Рік незламності». (2023). URL: <https://www.president.gov.ua/videos/zvernennya-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-lyutij-4253> [Дата звернення 16 березня 2023].

Ковальчук А. (2022). «Герої українського степу» Оборона півдня держави (24 лютого – 15 березня 2022). URL: <https://armyinform.com.ua/wp-content/uploads/2023/03/book1.pdf> [Дата звернення 16 березня 2023].

Центр досліджень воєнної історії Збройних Сил України (2022). *На захисті Сумщини. Оборона і визволення Сумщини (лютий – квітень 2022 р.)*. URL: <https://armyinform.com.ua/wp-content/uploads/2023/03/book3.pdf> [Дата звернення: 16 березня 2023].

References

Zadunaiskyi V.V. (2006). Martial art and military heritage of Ukrainian Cossacks in the late XIX – early XXI century. Donetsk: Nord-Press – DonNU, p. 335 (ukr).

Zadunaiskyi V.V. (2017). Martial Arts of the Cossacks of the Khotyn War of 1621 and its Analogues in Sun-Ji's Art of War: Versatility and Originality. Historical and political research, Donetsk, № 1, pp. 17-29 (ukr).

Zadunaiskyi V.V. (2018). Cossack strategies and stratagems during the 1649 campaign and their counterparts in the work of Sextus Julius Frontin's "Strategies". Historical and political research. Vinnytsia, № 2 (63), pp. 31-44 (ukr).

Zadunaiskyi V.V. (2019). Military tricks of the Kuban Cossacks during the anti-Bolshevik uprising in the Batalpashin district in the summer of 1918, according to the memories of A.G. Shkuro. Military-scientific bulletin. Lviv, Issue 32. pp. 121-134 (ukr).

Zadunaiskyi V. (2020). Military tricks "surprise" in the first battles of the Makhnovists and Kuban Cossack insurgents in 1918. Lituanietyka i wschodoznawstwo, Poznań: Wydział Historii UAM, pp. 359-369 (ukr).

Zadunaiskyi V. (2021). Memories of F.I. Eliseev - the source of the study of military art of the Kuban Cossack cavalry during the anti-Bolshevik uprising in the Caucasus District in the spring of 1918. Military-scientific bulletin. Lviv, Issue 35. pp. 125-141.

Zadunaiskyi V. (2023 a). The extent of the use of Cossack martial and military art by Ukrainian armed forces in 1917–1920s: separate aspects. Materials of the international scientific and informational round table "'COSSACK FACTOR" in the modern Russian-Ukrainian war and the experience of the 20th century". Lviv, June 10, 2022. Lviv: Publishing House of the Ukrainian Catholic University, 2023. pp. 11-21.

Zadunaiskyi V. (2023 b). The influence of modern Western weapons on the use of the military ruse "Jump by surprise" by the Defense Forces of Ukraine during the Russian-Ukrainian war. Armory: the history of the development of weapons and military equipment. III International Scientific Conference. Lviv, February 28, 2023: Collection of abstracts of reports. Lviv: NASV, 2023. pp. 65-67.

Law of Ukraine dated 04/21/2022 No. 2217-IX (2022). On amendments to some laws of Ukraine regarding the regulation of the legal regime in the temporarily occupied territory of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#n173> [Accessed 16 of March 2023] (ukr).

Address of the President of Ukraine Volodymyr Zelenskyi " February. The year of indomitability". (2023). URL: <https://www.president.gov.ua/videos/zvernennya-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-lyutij-4253> [Accessed 16 of March 2023] (ukr).

Kovalchuk A. (2022). "Heroes of the Ukrainian Steppe" Defense of the South of the State (February 24 - March 15, 2022). URL: <https://armyinform.com.ua/wp-content/uploads/2023/03/book1.pdf> [Accessed 16 of March 2023] (ukr).

Center for Military History Research of the Armed Forces of Ukraine (2022). In defense of Sumy region. Defense and liberation of Sumy Oblast (February - April 2022). URL: <https://armyinform.com.ua/wp-content/uploads/2023/03/book3.pdf> [Accessed 16 of March 2023] (ukr).

Zadunaiskyi V.

MILITARY TRICKS OF THE UKRAINIAN AND RUSSIAN TROOPS IN THE FIRST BATTLES OF 2022 IN THE TERRITORY OF MYKOLAIV REGION AND SUMY REGION

Stratagems or military tricks have always been a very important component of military art. In the modern Russian-Ukrainian war, the Defense Forces of Ukraine and the Russian army also use stratagems. Military tricks also played an important role during the first battles on the territory of Mykolaiv Oblast and Sumy Oblast in February-April 2022. Then the Armed Forces of the Russian Federation launched a full-scale armed aggression (by 2022, Russia was waging a hybrid war) against Ukraine. In the first battles of 2022, Russian troops tried to use 8 military tricks. Most of these attempts had only partial success or failed. The reason was the mistakes of the Russian command and the low level of combat interaction and military art. The successful actions of the Ukrainian troops also thwarted the plans of the Russian command. The Defense Forces of Ukraine successfully used 9 military tricks. 5 techniques were especially successfully used: Attack on the key/weakest place of the enemy; An unexpected blow; Demoralization of the enemy; Actions in different directions; Destruction of enemy communications and logistics. Such an advantage of the Armed Forces of Ukraine in the art of war significantly helped to defeat the main forces of the Russian Federation on the territory of Mykolaiv Oblast and Sumy Oblast in the first battles of 2022. Military tricks were discovered on the basis of the author's approach (formulated in previous studies of the military art of the Ukrainian Cossacks and their descendants during the 17th - early 20th centuries). The successful use of military tricks testified to the high level of military art of the Defense Forces of Ukraine and confirmed the influence of Cossack military traditions.

Keywords: Military art, military tricks, Ukraine, 2022, Russian-Ukrainian war, Defense Forces of Ukraine, Russia, Ukrainian Cossacks, Mykolaiv region, Sumy region.

ORGANIZATIONAL LEARNING IN PEACE SUPPORT OPERATIONS WITHIN THE UKRAINIAN ARMED FORCES

The article focuses on the organizational learning of experiences of the Ukrainian national contingents in the peace support operations and its impact on developing of the military learning within the Armed Forces of Ukraine. This paper deals with studying of two main periods in evolution of the military learning in the Ukrainian Armed Forces (December 1991 – December 2018 and January 2019 – February 2022).

The need to study the military-historical aspects of the organizational learning in the Armed Forces of Ukraine in the peace support operations is primarily due to the importance of such research to ensure more effective functioning of the current Lessons Learned System in enduring the Russian armed aggression. The significance and relevance of this scientific-practical task is also determined by absence of the tailored studies in the Ukrainian historiography.

The above two periods considered in the article differ in using lessons learned processes and having divergent absorb and transformation abilities. Also, they are characterized by non-identical role and contribution of the Ukrainian military learning from the peace support operations in developing the organizational learning within the Armed Forces of Ukraine. Before the Russian armed aggression in 2014 the organizational learning in the peace support operations has played a leading role in the Ukrainian military learning. These activities have had a significant impact on developing of the lessons learned processes in the Armed Forces of Ukraine. After the start of the Anti-terrorist Operation in April 2014 the lesson learned process in the peace support operations has been not the highest priority. But the good practices in the organizational learning of the peace support operations were broadly used in redirecting the military learning to analyze and implement the combat experiences and develop organizational learning in the Armed Forces of Ukraine.

With creating of the perspective Lessons Learned System in 2019 the Armed Forces of Ukraine developed the validated lessons learned doctrine and complete standard operating procedures on gathering observations, identifying, sharing, and implementing lessons and best practices. The Ukrainian troops also received relevant lessons learned processes for analyzing and implementing experiences of the Ukrainian national contingents in the peace support operations.

Keywords: experience, organizational learning, lessons learned process, the Armed Forces of Ukraine, peace support operations.

Пашук Юрій Михайлович, кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов та військового перекладу Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Пашук Ю.М., 2023

Introduction. Ukraine began its participation in the peace support operations (PSO) after the Verkhovna Rada of Ukraine approved the Resolution of July 3, 1992, No. 2538-XII "On the Participation of battalions of the Armed Forces of Ukraine in the United Nations Peacekeeping Forces in the conflict zones in the territory of the Former Yugoslavia" (*Military History*, 2021). On July 15, 1992, the first Ukrainian national contingent of the 240th separate special battalion was deployed in Bosnia and Herzegovina to take part in the UNPROFOR operation (*Ukrinform*, 2020; *Military History*, 2021).

During last 30 years Ukraine has become one of the biggest contributors of military personnel in the UN peacekeeping operations as well as the most active participant in the NATO-led peace support operations among the Alliance partner countries. Since 1992, almost 50,000 Ukrainian servicemen have participated in 35 peace support operations. For example, in the period from 2006 to 2011, approximately 6,000 Ukrainian servicemen have performed peacekeeping tasks in 13 missions (*Ukrinform*, 2020; *Military History*, 2021). Most of these PSOs have been the UN-led operations, while others have been conducted under the NATO, OSCE and European Union leadership.

Above mentioned peacekeeping activities of Ukraine have allowed our country to receive some extremely important political, economic and military benefits. First of all, they have empowered improving of the security sector of Ukraine, reforming of the Ukrainian Armed Forces (UAF) along with developing their interoperability with the NATO countries forces and moving towards the Alliance membership.

In the absence of adequate military training large number of the Ukrainian personnel have got vital experience and military knowledge participating in various peace-support operations. They have become more open to new ideas and reforms. Furthermore, the necessity to upgrade the obsolete lessons learned processes for the Ukrainian national contingents has initiated some fundamental changes in improving of the Ukrainian military learning during its stagnation period (1991–2014) (*Pashchuk*, 2021). Especially, adopting and exploiting of the "Standard operating procedures on analyzing and implementing experiences of the Ukrainian national contingents (personnel) in the peacekeeping operations" (*LL 2011*) become one of the main drivers in the transition from semi-formal to formal organizational learning in the Armed Forces of Ukraine (*Pashchuk*, 2021).

The aim of the paper is to research the organizational learning of experiences of the Ukrainian national contingents in the peace support operations and its impact on developing of military learning within the Armed Forces of Ukraine (July 1992 – February 2022).

The main part of the article. To conduct successful operations, to win wars, the armed forces must not only be well-trained and be better equipped with weapons and military equipment than the foes. The forces must also faster provide military adaption than the enemy, first of all to the tactical, operational, and strategic changes. To achieve this goal, the armed forces have to develop an effective organizational (collective) learning within their troops to improve the productivity of their training and employment, disseminate among the military personnel gained knowledge, lessons and best practices, boost knowledge transformation capabilities. Today, the term "military organizational learning" is defined in many ways and can be described in general as the lessons learned processes by which a military organization (e.g., armed forces, military service, etc.) collects and uses new knowledge gained from experiences or research to adjust organizational norms, doctrines and procedures to minimize the risk of repeating mistakes and increase the chances of achieving success and victories in the future. "Without the correct learning mechanisms, military adaptation can be blocked, or the wider lessons from adaptation can easily be lost, leading to the need to relearn lessons in the field, often at great human and financial cost" (Dyson, 2020: p.1).

Evolution of the organizational learning in the Ukrainian Armed Forces can be divided into two main periods and connected with using of two consecutive systems of military learning:

1) System of Lessons Analysis and Dissemination (SLAD): December 1991 – December 2018.

2) Lessons learned System (LSS): January 2019 – present time.

Despite that the Lessons Learned System was built on the basis of previous System of lessons analysis and dissemination, these systems are completely different, especially in using lessons learned processes and having divergent absorb and transformation abilities. Also, the above-mentioned periods are characterized by non-identical role and contribution of the Ukrainian military learning from the PSOs in developing the organizational learning within the Armed Forces of Ukraine.

The SLAD is defined as a set of methods and techniques for using prescribed structure and tools to execute the lessons analysis and

dissemination (*Pashchuk, Pashkovskiy, 2019: 36*). In essence, the SLAD was aimed to provide only potential absorptive capacity (PACAP) (*White Book, 2010; Dyson, 2019: 26*) and knowledge transformation was out of focus (*Pashchuk, Pashkovskiy, 2019: 36*). This system started its functioning in December 1991 when a sovereign Ukraine adapted a legislative and policy framework to create the Ukrainian Armed Forces (*Fluri, Koziel, Yermolaiev, 2013: 47-58, 147-155*). This foundation also included the statutory principles to form the SLAD based on the Soviet military learning methodology (*Pashchuk, 2021*). The SLAD had three main phases of development (*Pashchuk, Pashkovskiy, 2019: 36-43; Pashchuk, 2019: 21; MSR 2020*):

- 1) Stagnation (December 1991 – May 2013).
- 2) Reformation (May 2013 – April 2014).
- 3) Adaptation (April 2014 – December 2018).

During the stagnation and reformation phases for military learning (December 1991 – April 2014) the SLAD was mainly focused on two key directions of knowledge acquisition: firstly, on the military training of forces and, secondly, on employment of the Ukrainian national contingents in the peace support operations. It is generally accepted that at that time the Ukrainian Armed Forces have been persistently ruined (*Wilk, 2017: 6; Ukrinform, 2020: 1-4*). Chronic underfunding and total reduction of the UAF without their significant modernization in conjunction with flourishing corruption have led to a constant decrease of the Ukrainian Armed Forces capabilities as well as to the stagnation of the SLAD.

The first direction of this learning system was predominantly concentrated on the learning the military exercises at the international level. This was due to the constant decline in the Ukrainian troops training, which was characterized by a steady decrease in the number and scale of national military exercises (*Wilk, 2017: 22; Isakov, Yakovlev, Khlopetsky, Vasyliv, 2009: 153-155*). For example, from 1991 to 1995, only one regimental exercise was conducted in the Armed Forces of Ukraine, and after that, until 2014, military exercises of this level and above were not conducted at all (*Wilk, 2017: 22*). Also, not adequate level of the troops training influenced the preparation of national contingents for participation in the peace support operations. Strong evidence of inadequate level of the troops training were the headlines in the official media at that time, e.g. “The drill square instead of the range” in the “Narodna Armiiia” newspaper (*Isakov, Yakovlev, Khlopetsky, Vasyliv, 2009: 154*).

Without proper training of the UAF personnel the SLAD bodies were involved in the tasks that were not inherent to them. In contrast to the above, there was a positive trend of steady increase in the number and scale of the international military exercises, including NATO-led exercises. For example, from 2006 to 2011 more than 23,000 Ukrainian servicemen took part in 95 multinational exercises, of which 43 were held in Ukraine (*Military History, 2021: 5*).

But the main aspect of the SLAD functioning was directed on learning of the Ukrainian military experience in the peace support operations. Ukraine has become an active participant in such operations after July 3, 1992. In just for 20 years almost 30,000 Ukrainian servicemen have taken part in more than 23 PSOs (*Military History, 2021: 6*). With not enough funding for the defense sector, Ukrainian participation in the PSOs has helped to improve the troops training, as well as to gain relevant experiences in the armed conflicts as a “third (peacekeeping) force”. In addition, it has contributed to form a large community of military professionals who had practice in international cooperation and get proper military knowledge. These personnel had impact on changing the Ukrainian military culture that was inherited from the Soviet Union. They were open to new progressive ideas and radical reforms to emulate international military best-practices, to establish close military cooperation with foreign partners.

Analyzing the Ukrainian participation in the PSOs some military experts have cited significant shortcomings in the peacekeeping training of the Ukrainian infantry units, primarily, in performing the specific tactics for a wide range of the peace support operations (*Kotelyanets, 2012: 189*). These problems have existed for some Ukrainian national contingents that were employed in different peacekeeping missions, especially in the NATO-led operations. It has become clear that the organizational learning of experiences of the Ukrainian troops in the peace support operations was quite inefficient. After a detailed study of these problems, it has been determined that one of their main causes was a bureaucratic obstacle, namely an absence of the lessons learned bodies to manage and coordinate analysis and implementation of the PSO experiences. To solve this problem, the relevant Lessons Learned Standard Operating Procedures (SOP) on organizational learning in the PSOs were developed and adopted in 2011 (*LL 2011*). This Instruction generally described the lessons learned process in the peace support operations and defined

the military bodies that were responsible for managing this process. The Lessons Learned SOP was not perfect and didn't include either the organizational learning terms or appropriate forms of reports on lessons learned, for example, standard template of observation reports. It should be emphasized that till July 2020 the Ukrainian Armed Forces have not had the validated lessons learned doctrine, as well as clear and complete standard operating procedures on gathering observations, identifying, sharing, and implementing lessons and best practices.

In the 1990s, at the end of Cold War which was also accompanied by rapid scientific and technological progress many leading countries have implemented the permanent formal military learning processes (*Dyson, 2019: 2*). But the Ukrainian Armed Forces still used the semi-formal organizational learning. For example, the observations about existed problems and good practices of the national contingents in PSOs as well as their analysis have been presented only in the certain parts of periodic reports and flowed from the bottom up. The effectiveness of this approach was quite low, primarily due to the lack of interest and initiative of the UAF personnel in collecting and submitting observations, as well as due to the low quality of analysis of obtained knowledge (*MSR 2020*). Usually, the high HQs after receiving the information on experiences have not processed it properly but only have consistently transmitted it to bottom, to military units that have used it mainly as a reference material (*MSR 2020*).

The armed aggression of the Russian Federation against Ukraine led to Moscow's annexation of Crimea in March 2014 and beginning of the protracted armed conflict in the Eastern Ukraine in April 2014. It became a main cause and catalyst for radical transforming of the SLAD. Till April 2014 the organizational learning in the PSOs has played a leading role in the Ukrainian military learning and has had a significant impact on developing of the organizational learning within the Armed Forces of Ukraine. The good practices in the PSO organizational learning were broadly used in redirecting the SLAD to analyze and implement the UAF combat experiences and develop the Temporary Lessons Learned SOP, which were adopted on August 9, 2014. This document described the general procedures for learning on experiences of the Anti-terrorist Operation (ATO) and defined the military bodies that were responsible for organizing the lessons learned processes. In addition, the new table of periodic lessons learned reports (14 documents) on the combat experiences was

approved on October 30, 2014. The scope and content of the above formal reports was revised in January 2016. These events can be considered as a starting point in the transition from semi-formal to formal organizational learning in the Armed Forces of Ukraine.

For obvious reasons, after the start of the ATO the lesson learned process in the peace support operations has been not the highest priority. This learning activities continued to be implemented in compliance with the old methodological approaches. The Lessons Learned SOP (adapted in 2011) were still used for analyzing and implementing the Ukrainian PSO experiences. There were not any changes in creating lessons learned bodies for learning the PSO experiences and appointing of the lessons learned staff officers as well as lessons learned points of contact.

Five years of enduring Russian aggression (2014-2018) has revealed an urgent need for cardinal improving the UAF Lessons Learned capabilities. It was clear that the SLAD has exhausted all its possibilities. In August of 2018, the Ukrainian military leadership made the decision to focus an initiative on significantly improving of the UAF learning by creating a fundamentally new prospective Lessons Learned System (LLS). This System is defined as a set of methods and techniques for using prescribed structure and tools in order to execute the lessons learned process (*Pashchuk, Pashkovskyi, 2019: 38*). The building of the above System meant the final transition from semi-formal to permanent formal organizational learning (*Dyson, 2019: 2*). This effort was also driven by the priorities of the Ukrainian foreign policy towards gaining NATO membership and fully embracing interoperability. The LLS Road Map was developed in November 2018 and included four dominant directions (*LL 2018; Pashchuk, Pashkovskyi, 2019: 41; Pashchuk, 2019: 21; MSR 2020; Dyson, Pashchuk, 2022*):

- 1) Forming a three-tier Lessons Learned Organizational Structure, which includes lessons learned staff officers and lessons learned points of contact at tactical, operational, and strategic levels (by December 30, 2019)

- 2) Implementing NATO Lessons Learned Process into the Ukrainian Armed Forces practice (by December 30, 2019)

- 3) Organizing effective lessons learned training for all Armed Forces personnel, especially tailored courses designed specifically for lessons learned staff officers (by December 30, 2019)

- 4) Creating the Lessons Learned Portal (by June 30, 2021).

It can be stated that some tasks have been completed on time, a number of tasks have been performed with a delay, and some have not been accomplished yet. The Lessons Learned Doctrine (*LL 2020*) and the Temporary Lessons Learned SOP (*SOP 2020*) were adopted in the Armed Forces of Ukraine in July 2020, later than scheduled (December 2019). These documents have introduced the lessons learned process within the Armed Forces of Ukraine including the learning procedures of analyzing and implementing experiences of the Ukrainian national contingents in the PSO. At the same time there were not any appointments of the lessons learned staff officers or lessons learned points of contact in the peacekeeping missions to organize military learning process.

Conclusions. Since 1992 Ukraine has become one of the biggest contributors of military personnel in the UN peacekeeping operations as well as the most active participant in the NATO-led peace support operations among the Alliance partner countries. Peacekeeping activities of Ukraine have allowed our country to receive some extremely important political, economic, and military benefits. The necessity to upgrade the obsolete lessons learned processes for the Ukrainian national contingents has initiated some fundamental changes in reforming of the Ukrainian military learning.

Evolution of the organizational learning in the Ukrainian Armed Forces is divided into two main periods with using completely different lessons learned processes and having divergent absorb and transformation abilities. During the first period (December 1991 – December 2018) the Ukrainian Armed Forces have used the lessons learned processes that were mostly based on the Soviet military learning methodology. In 2019 Ukraine started adaptation of the advanced approaches of the leading NATO countries in the organizational learning within the Ukrainian Armed Forces.

Also, the above two periods are characterized by non-identical role and contribution of the Ukrainian military learning from the peace support operations in developing the organizational learning within the Armed Forces of Ukraine. Before the Russian armed aggression in 2014 the organizational learning in the peace support operations has played a leading role in the Ukrainian military learning. These activities have had a significant impact on developing of the lessons learned processes in the Armed Forces of Ukraine. One of their key points was adapting of the Lessons Learned Standard Operating

Procedures on organizational learning in the peace support operations in 2011. This document was not perfect, but it gave a positive impetus to further improving of the Ukrainian military learning.

After the start of the Anti-terrorist Operation in April 2014 the lesson learned process in the peace support operations has been not the highest priority. But the good practices in the organizational learning of the peace support operations were broadly used in redirecting the military learning to analyze and implement the combat experiences and develop the Temporary Lessons Learned Standard Operating Procedures in 2014. This document and the new table of periodic lessons learned reports became a starting point in the transition from semi-formal to formal organizational learning in the Armed Forces of Ukraine.

With creating of the perspective Lessons Learned System in 2019 the Armed Forces of Ukraine developed the validated lessons learned doctrine and complete standard operating procedures on gathering observations, identifying, sharing, and implementing lessons and best practices. The Ukrainian troops also received relevant lessons learned processes for analyzing and implementing experiences of the Ukrainian national contingents in the peace support operations.

References

Dyson T. (2019). The Military as a learning organisation: establishing the fundamentals of best-practice in lessons-learned. *Defence Studies*. Vol. 19. Issue 2, pp. 107–129. (eng.).

Dyson T. (2020). *Organisational Learning and the Modern Army. A New Model for Lessons-Learned Processes*. 1st Edition. Abingdon: Routledge. 276 p. (eng.).

Dyson T., Pashchuk Y. (2022): Organisational learning during the Donbas War: the development of Ukrainian Armed Forces lessons-learned processes. *Defence Studies*, Volume 22, 2022. Issue 2, pp. 141-167. (eng.).

Fluri P., Koziel M., Yermolaiev A. (2013). *The Security Sector Legislation of Ukraine*. Second Edition. Center for Army, Conversion and disarmament studies. Kyiv, 2013. 618 p. (eng.).

Isakov M., Yakovlev M., Khlopetsky O., Vasylyv Y. (2009). Analysis of the existing system of analysis and generalization of the experience of training in the Allied Forces and the Land Forces of the Armed Forces of Ukraine. Collection of scientific works, Kharkiv Air Force University. 2009, 4 (22). pp. 150-156. (ukr).

Kotelyanets O. (2012). Current issues of international peacekeeping activity in Ukraine. Strategic priorities. *National Institute for Strategic Studies*. 2012. № 2 (23). pp. 185–190. (ukr).

LL 2011. On approval of the Instruction on organizing of participation of national contingents (personnel) of the Armed Forces of Ukraine in international peace support operations. Order of the Minister of Defense of Ukraine dated 28.12.2011 № 840. 21 p. (ukr).

LL 2018. Plan to create a prospective Lessons Learned System in the Armed Forces of Ukraine. UAF General Staff. 27 November 2018. 7 p. (ukr).

LL 2020. Doctrine for Lessons Learned Process in the Armed Forces of Ukraine. VKP 7-00(01). 01 July 2020. 30 p. (ukr).

Military History 2021. Official site of the Ministry of Defense of Ukraine. URL: <https://www.mil.gov.ua/ministry/istoriya.html>. (ukr).

MSR 2020. Military Scientific Research, final report, code “DOSVID-ZSV”, 2020. State registration № 0120u102708. Lviv, National Army Academy, 2020. 126 p. (ukr).

Pashchuk, Pashkovskiy (2019). Methodological approach to forming Prospective Lessons Learned System in the Ukrainian Army. Science and Technology of the Air Force of Ukraine. Kharkiv, National Air Force University. Vol. 4 (37), 2019. pp. 36–43. (ukr).

Pashchuk Y. (2019). Approach to improving the Ukrainian Army Lessons Learned Capability. 15th NATO Lessons Learned Conference. (Carcavelos, Portugal, 14-16.10.2019). NATO LL Conference 2019 Magazine (14-16 October), p. 21. (eng.).

Pashchuk Y. (2021). Historical aspects of organizational learning in the Ukrainian Armed Forces in peacetime (1991-2014). Military Scientific Journal. Lviv, National Army Academy. Vol. 35 (2021). pp. 44-57. (ukr).

Pashchuk, Pashkovskiy, Zvonko I. (2022). Performance of the System of lessons analysis and dissemination in the Armed Forces of Ukraine in the Special Period (2014-2018). Military Scientific Journal. Lviv, National Army Academy. Vol. 37 (2022). pp. 292-319. (eng.).

SOP 2020. “Temporary Standard Operating Procedures for Lessons-Learned Process in the Armed Forces of Ukraine”. VKDP 7-00(01).01.15 July 2020. 72 p. (ukr).

Ukrinform (2020). Ukrainian breakthrough: Security and Defence. 23 Aug 2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3085312-ukrainskij-proriv-bezpeka-j-oborona.html>. (ukr).

White book 2010. The Armed Forces of Ukraine. Kyiv: Ministry of Defense of Ukraine, 79 p. (ukr).

Wilk A. (2017). The best army Ukraine has ever had. Changes in Ukraine’s Armed Forces since the Russian aggression. Warsaw: Centre for East Studies. 44 p. (eng.).

Використані посилання

Біла книга 2010. Збройні Сили України (2011). Київ: Міністерство оборони України, 79 с.

Воєнна історія (2021). Офіційний сайт Міністерства оборони України. URL: <https://www.mil.gov.ua/ministry/istoriya.html>.

Доктрина з вивчення та впровадження досвіду у Збройних Силах України. ВКП 7-00(01).01. 3.07.2020 р. 30 с.

Ісаков М., Яковлев М., Хлопецький О., Василів Ю. (2009). Аналіз існуючої системи аналізу і узагальнення досвіду підготовки військ в об’єднаних збройних силах НАТО та Сухопутних військах Збройних Сил України. Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил, Вип. 4 (22). С. 150–156.

Котелянець О. (2012). Актуальні питання розвитку міжнародної миротворчої діяльності України. Стратегічні пріоритети. Національний інститут стратегічних досліджень. № 2 (23). С. 185–190.

Науково-дослідна робота, шифр “Досвід-ЗСВ”. Звіт заключний. Державна реєстрація № 0120u102708. Львів: НАСВ, 2020. 126 с.

Пащук Ю., Пашковський В. (2019). Методологічні підходи до формування у Збройних Силах України перспективної системи вивчення і впровадження досвіду. Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України, № 4 (37). С. 36–43.

Пащук Ю. (2021). Історичні аспекти організаційного вивчення і впровадження досвіду у Збройних Силах України у “мирний період” (1991-2014). Військово-науковий вісник. № 35, Львів, НАСВ, 2021. С. 44–57.

План створення у Збройних Силах України перспективної системи узагальнення та впровадження досвіду. Затверджений начальником Генерального штабу Збройних Сил України 27.11.2018. 7 с.

Про затвердження Інструкції з організації участі національних контингентів (персоналу) Збройних Сил України у міжнародних операціях із підтримання миру і безпеки. Наказ Міністра оборони України від 28.12.2011 р. № 840. 21 с.

Тимчасова інструкція вивчення та впровадження досвіду у Збройних Силах України. ВКДП 7-00(01).01. 15.07.2020 р. 72 с.

Укрінформ (2020). Український прорив: Безпека й оборона. 23.08.2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3085312-ukrainskij-proriv-bezpeka-j-oborona.html>

Dyson T. (2019). The Military as a learning organisation: establishing the fundamentals of best-practice in lessons-learned. Defence Studies. Vol. 19. Issue 2, pp. 107–129.

Dyson T. (2020). Organisational Learning and the Modern Army. A New Model for Lessons-Learned Processes. 1st Edition. Abingdon: Routledge. 276 p.

Dyson T., Pashchuk Y. (2022): Organisational learning during the Donbas War: the development of Ukrainian Armed Forces lessons-learned processes. Defence Studies, Volume 22, 2022. Issue 2, pp. 141-167.

Fluri P., Koziel M., Yermolaiev A. (2013). The Security Sector Legislation of Ukraine. Second Edition. Center for Army, Conversion and disarmament studies. Kyiv, 2013. 618 p.

Pashchuk Y. (2019). Approach to improving the Ukrainian Army Lessons Learned Capability. 15th NATO Lessons Learned Conference. (Carcavelos, Portugal, 14-16.10.2019). NATO LL Conference 2019 Magazine (14-16 October), p. 21.

Pashchuk, Pashkovskiy, Zvonko I. (2022). Performance of the System of lessons analysis and dissemination in the Armed Forces of Ukraine in the Special Period (2014-2018). Military Scientific Journal. Lviv, National Army Academy. Vol. 37 (2022). pp. 292-319.

Wilks A. (2017). The best army Ukraine has ever had. Changes in Ukraine’s Armed Forces since the Russian aggression. Warsaw: Centre for East Studies. 44 p.

Пащук Ю.М.

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ВИВЧЕННЯ І ВПРОВАДЖЕННЯ ДОСВІДУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ У МІЖНАРОДНИХ ОПЕРАЦІЯХ ІЗ ПІДТРИМАННЯ МИРУ ТА БЕЗПЕКИ

Стаття присвячена організаційному (колективному) вивченню та впровадженню досвіду українських національних контингентів у міжнародних операціях із підтримання миру та безпеки, а також його впливу на розвиток стандартного процесу вивчення та впровадження досвіду у Збройних Силах України. Вищезазначена діяльність досліджується протягом двох основних періодів еволюції

організаційного вивчення та впровадження досвіду в Збройних Силах України: 1) грудень 1991 р. – грудень 2018 р.; 2) січень 2019 р. – лютий 2022 р.

Необхідність вивчення воєнно-історичних аспектів із аналізу та імплементації досвіду Збройних Сил України в операціях із підтримання миру зумовлена, насамперед, важливістю таких досліджень для забезпечення більш ефективного функціонування сучасної Системи вивчення та впровадження досвіду в умовах протистояння російській збройній агресії. Важливість та актуальність цього науково-практичного завдання визначається також відсутністю в українській історіографії спеціальних досліджень.

Розглянуті у статті два вищезгадані періоди відрізняються, насамперед, процесами та процедурами аналізу та імплементації набутих колективних знань, а також мають різну здатність до їх засвоєння і трансформації. Крім того, вони характеризуються неоднаковою роллю та внеском українського військового досвіду участі в міжнародних операціях із підтримання миру в розвиток організаційного вивчення та впровадження досвіду в Збройних Силах України. До початку російської збройної агресії у 2014 році організаційне вивчення та впровадження досвіду міжнародних операцій із підтримання миру відіграло провідну роль, і ця діяльність мала значний вплив на розвиток процесів вивчення та впровадження досвіду у Збройних Силах України. Після початку Антитерористичної операції у квітні 2014 року з очевидних причин така діяльність не була найвищим пріоритетом. Але практика та передовий досвід аналізу та імплементації досвіду в операціях із підтримання миру широко використовувався для кардинальної переорієнтації на організаційне вивчення та впровадження бойового досвіду і стала відправною точкою подальшого розвитку процесів і процедур вивчення та впровадження досвіду у Збройних Силах України.

Зі створенням у 2019 році перспективної Системи вивчення та впровадження досвіду у Збройних Силах України було розроблено та затверджено Доктрину з вивчення та впровадження досвіду та Інструкцію зі збору спостережень, ідентифікації, поширення та впровадження уроків і передового досвіду. Українські війська також отримали відповідні процедури аналізу та впровадження досвіду українських національних контингентів у міжнародних операціях із підтримання миру та безпеки.

Ключові слова: досвід, організаційне вивчення та впровадження досвіду, процес вивчення та впровадження досвіду, Збройні Сили України, міжнародні операції з підтримання миру та безпеки.

УДК 94(477):930.1(450)«2022»

ХАРУК А.І.

<https://orcid.org/0000-0003-3459-1657>

СКОРИЧ Л.В.

<https://orcid.org/0000-0003-3162-517X>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.39.2023.90-101>

ВІЙСЬКОВА ПЕРІОДИКА ІТАЛІЇ ПРО РОСІЙСЬКУ АГРЕСІЮ ПРОТИ УКРАЇНИ

У статті проведений історіографічний аналіз публікацій в італійських фахових військових часописах, присвячених сучасному етапу російсько-української війни (після початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р.). Для аналізу обрано часописи «Rivista Italiana Difesa» та «Panorama Difesa» – достатньо поширені видання універсального спрямування, орієнтовані як на військових фахівців, так і на цивільних осіб, які цікавляться проблемами безпеки. За період з квітня до грудня 2022 р. в них опубліковано 18 статей, присвячених російсько-українській війні. Їх можна умовно поділити на кілька груп. Перша з них – це загальні оглядові статті, характерні, здебільшого, для перших місяців після початку повномасштабного вторгнення. Друга – дослідження окремих операцій російсько-української війни, як наземних (битва за Донбас, Харківська наступальна операція тощо), так і повітряних та морських. Третя – роботи, присвячені застосуванню окремих родів військ і видів зброї (наприклад, артилерії, ППО, військ ТрО). Четверта – статті, які стосуються тих аспектів війни, які виходять за суто військові рамки (геостратегічних, правничих).

Ключові слова: збройна агресія російської федерації проти України, Збройні Сили України, бойові дії, військові часописи, історіографія.

Постановка проблеми та її актуальність. Події українсько-російської війни, яка точиться з 2014 р., викликають постійний інтерес зарубіжних військових фахівців, що відображається у досить значній кількості публікацій у спеціалізованих виданнях. Особливо активізувались ці дослідження після початку 24 лютого 2022 р. повномасштабного вторгнення військ російської федерації (рф) в Україну. Повною мірою це стосується, зокрема, італійських дослідників, які, починаючи з весни 2022 р., опублікували десятки статей, різних за обсягом та спрямуванням,

Харук Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Скорич Лілія Василівна, кандидат історичних наук, професор кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Харук А.І., Скорич Л.В., 2023.

присвячених російсько-українській війні. Аналіз таких досліджень дозволить розширити історіографічну базу з проблематики російсько-української війни.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Висвітлення стану досліджень російсько-української війни за рубезем вже було предметом кількох робіт вітчизняних істориків. В основному це стосується періоду Антитерористичної операції (операції Об'єднаних сил) (див., напр., Харук, 2015; Харук, 2016). Поряд з тим вже з'явилися аналітичні матеріали, присвячені висвітленню подій після початку повномасштабного вторгнення військ РФ (Скорич & Харук, 2022). Однак в них розглядаються, в основному, польські, англомовні та (меншою мірою) російські дослідження. Роботи ж італійських вчених поки лишаються поза полем зору українських дослідників.

Мета та завдання дослідження. Наша робота має на меті проаналізувати висвітлення подій російсько-української війни (після 24 лютого 2022 р.) в італійських військових часописах. Будуть визначені основні особливості цього висвітлення та тенденції зміни в дослідницьких підходах упродовж квітня-грудня 2022 р., а також окреслені можливості використання цих досліджень для вивчення російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для нашого аналізу ми обрали часописи «Rivista Italiana Difesa» та «Panorama Difesa» – достатньо поширені видання, орієнтовані як на військових фахівців, так і на цивільних осіб, які цікавляться проблемами безпеки. Ці часописи є універсальними за своїм змістом, тобто, присвячені збройним силам в цілому, а не конкретним їх видам чи родам; до того ж вони охоплюють сферу військової безпеки в широкому розумінні, торкаючись, наприклад, проблем формування військової політики, пошуку шляхів врегулювання збройних конфліктів, розвитку інфраструктури тощо. За період з квітня до грудня 2022 р. в цих часописах опубліковано 18 статей, присвячених російсько-українській війні (без врахування невеликих заміток та хронік бойових дій).

Перші статті, в яких відображені події повномасштабного російського вторгнення, з'явилися в досліджених нами часописах у квітні 2022 р. «Rivista Italiana Difesa» вмістив дуже розлогий матеріал П'єтро Батаччі, Андреа Моттоли та Еудженіо По (Batacchi, Mottola & Po, 2022a). У вступній частині автори

визначають завдання, які ставило російське військово-політичне керівництво. Основний матеріал статті структурно поділений на три розділи: дії в повітрі та ракетні удари; наземні операції; озброєння ЗС України та іноземна військова допомога. Дослідники підкреслюють, що росіяни, плануючи перший авіаційно-ракетний удар, намагались наслідувати приклад ударів по Іраку, Югославії та Лівії, однак потужність російських ударів була значно меншою (*Batacchi, Mottola & Po, 2022a:25*). У розділі, присвяченому наземним операціям, проаналізований склад російських угруповань на основних напрямках ударів (*Batacchi, Mottola & Po, 2022a:32-33*). Сам же хід бойових дій висвітлений доволі поверхово. Схожою за завданнями і спрямованістю є стаття Даніеле Гульєльмі в часописі «Panorama Difesa» (*Guglielmi, 2022a*). Дослідник в загальних рисах аналізує сили сторін, висвітлює хід російського вторгнення. Особливістю роботи Д. Гульєльмі є прагнення показати російсько-українську війну в ширшому, навіть не європейському, а світовому контексті (*Guglielmi, 2022a:40-41*). Опублікована в тому ж числі часопису стаття Мауріціо Деллі Санті присвячена можливим варіантам врегулювання російсько-українського збройного конфлікту – військовим та дипломатичним (*Delli Santi, 2022a*). Для українських дослідників ця робота цікава, перш за все, з точки зору вивчення зарубіжної експертної думки щодо можливих шляхів розвитку подій. Причому тут мова йде про погляди експертів саме на початку конфлікту, коли російські війська вже зазнали перших поразок, але ще зберігали значний потенціал. Зокрема, дослідник наголошує на особливій ролі, яку мають відіграти в майбутньому мирному врегулюванні Організація Об'єднаних Націй та Європейський Союз (*Delli Santi, 2022a:54-55*).

Доволі цікавий підхід запропонував у своїй роботі Ріккардо Ферретті (*Ferretti, 2022*). Для аналізу початкового етапу російського вторгнення він застосував порівняльний метод, дійшовши висновку, що росіяни намагались реалізувати план блискавичної війни – бліцкригу, перейнятий у військових теоретиків Третього рейху. Коли ж цей план зазнав провалу, вони вдалились до іншого історичного досвіду, тепер вже власного – апробованої під час воєн у Чечні тактики терору проти мирного населення. Аналізуючи причини провалу російського бліцкригу, Р. Ферретті на перший план ставить неефективну систему

логістики, не здатну вчасно забезпечити усім необхідним війська першого ешелону, та брак сучасних засобів зв'язку (*Ferretti, 2022:43*).

У квітневому числі «Panorama Difesa» опубліковано й статтю українського дослідника Михайла Арсенюка, присвячену феномену «тотальної оборони» – всенародної участі у відбитті російської агресії (*Arsenyuk, 2022*). Пояснюючи цей феномен, він вдається до широкого історичного екскурсу, присвяченого формуванню і застосуванню добровольчих і територіальних батальйонів у 2014-2015 рр. М. Арсенюк також робить спробу оцінити ефективність територіальної оборони в перші тижні повномасштабного російського вторгнення. Серед позитивних факторів на перше місце він ставить поліпшення морально-психологічного стану населення завдяки наявності підрозділів територіальної оборони (ТрО), а лише на друге – участь ТрО у стримуючих бойових діях. На наступних місцях у цьому переліку – участь в укріпленні та обороні міст та охорона важливих об'єктів (*Arsenyuk, 2022:50-51*).

Назагал перші матеріали італійських дослідників, присвячені повномасштабному російському вторгненню та його відбиттю, об'єднує одна спільна риса: прагнення дослідити сили сторін напередодні вторгнення та проаналізувати російські плани. Надалі відбувається перехід до більш глибоких аналітичних робіт, присвячених ходу війни та різним чинникам, які впливають на його перебіг. Цим, зокрема, відзначається чергова стаття П. Батаччі зі співавторами (*Batacchi, Mottola & Po, 2022b*). Серед питань, на які намагаються дати відповідь автори, – чому росіянам, попри, здавалось би, абсолютну перевагу в авіації, не вдалось встановити панування в повітрі? На думку дослідників, причинами цього є ефективність української протиповітряної оборони, а також брак у Повітряно-космічних силах (ПКС) рф високоточних засобів ураження. Через це навіть найновіші їхні літаки змушені використовувати звичайні некеровані авіабомби і входити в зону ураження української ППО (*Batacchi, Mottola & Po, 2022b:19*). Аналізуючи дії української авіації, автори особливо підкреслюють ефективне застосування БпЛА «Байрактар» ТВ-2 (*Batacchi, Mottola & Po, 2022b:24-25*). При розгляді бойових дій на землі італійські дослідники особливу увагу звертають на причини провалу російського наступу на Київ. Вони стверджують,

що вирішальну роль у цьому зіграла неспроможність росіян організувати захист своїх шляхів постачання, які постійно зазнавали атак підрозділів українських Сил спеціальних операцій (ССО) та ТрО (*Batacchi, Mottola & Po, 2022b:26*). Крім того, у статті розглянуті дії на інших операційних напрямках. На думку авторів, наприкінці березня – в першому тижні квітня відбувся перехід війни у третю фазу, яка характеризується переносом акценту бойових дій з північного напрямку на східний та південний (*Batacchi, Mottola & Po, 2022b:29*). Заключна частина роботи присвячена бойовим діям на морі (*Batacchi, Mottola & Po, 2022b:32-33*). Тут автори доволі докладно аналізують епізод зі знищенням крейсера «москва», підкреслюючи, що це перший з 1982 р. випадок загибелі в бою корабля такого класу. Та все ж головна увага дослідників звернута на забезпечення свободи мореплавства в Чорному морі та мінну небезпеку. У цьому контексті заслуговує на увагу стаття Д. Гульєльмі, цілком присвячена морським аспектам російсько-української війни (*Guglielmi, 2022b*). Цей дослідник основну увагу звертає на дії української сторони – знищення великого десантного корабля «саратов» та крейсера «москва». Нарешті, ще одна стаття, підготовлена Массімо Аннаті, присвячена виключно знищенню російського крейсера (*Annati, 2022*). Застосувавши історико-порівняльний метод, автор показує, що знищення «москви» було зумовлене «невивченими уроками» попередніх збройних конфліктів, зокрема, потопленням за допомогою протикорабельних ракет британського есмінця «Шеффілд» (1982 р.) та пошкодженням американського фрегата «Старк» (1987 р.).

Співзвучну П. Батаччі та його співавторам думку щодо початку у квітні 2022 р. нової фази війни висловлює і М. Деллі Санті. Але, на відміну від них, він чітко визначає, що основним театром воєнних дій у цій фазі стане Донбас (*Delli Santi, 2022b*). А Лорецо Струлі у своєму дослідженні розглядає основні види ракетного й артилерійського озброєння, які використовуються зс рф для обстрілу українських міст (*Struli, 2022*).

Дальший хід бойових дій і накопичення дедалі більшого обсягу інформації щодо бойового застосування як ЗС України, так і армії країни-агресора, сприяли поступовому переходу від оглядових матеріалів до статей, присвячених окремим аспектам бойових дій. Скажімо, робота П'єтро Батаччі та Томмазо Масса

присвячена розвідувальному забезпеченню бойових дій (*Batacchi & Massa, 2022*). Автори достатньо докладно характеризують підтримку України союзниками в цій сфері, зокрема, залучення пілотованої та безпілотної авіації США, Великої Британії та інших країн, а також забезпечення ЗС України даними супутникової розвідки.

На особливу увагу, на нашу думку, заслуговує стаття П'єтро Пенге «Нова російська армія проходить бойове хрещення» (*Penge, 2022*). Дослідник аналізує реформу Сухопутних військ рф, проведену за часів міністра оборони а. сердюкова, та «контрреформу», реалізація якої почалась після його звільнення (тобто, перехід від дивізійної до бригадної структури і поступове повернення знову до дивізійної). Досить докладно П. Пенге розглядає структуру типової російської батальйонної тактичної групи (БТГр). Він підкреслює, що впровадження концепції БТГр пов'язане саме з реформами Сердюкова і стало проявом прагнення до більшої автономії низових тактичних одиниць. Поряд з тим «Контрреформа» не торкнулась цього аспекту, понад те, кількість БТГр в російській армії систематично зростала: з 96 у 2016 р. до 168 у 2021-му (*Penge, 2022:38*). П. Пенге підкреслює, що серед російських військових теоретиків існувала й альтернативна думка, прихильники якої наполягали на слабкості БТГр, неспроможності їх діяти в боях високої інтенсивності та необхідності збереження саме бригад як основних тактичних одиниць. Автор розглядає особливості застосування Сухопутних військ рф в агресії проти України. Він підкреслює, що досвід боїв показав низку недоліків російських БТГр, через які вони не могли ефективно вирішувати поставлені завдання. Серед таких недоліків П. Пенге називає слабкість артилерійської підтримки БТГр та недостатню насиченість засобами ППО (*Penge, 2022:43*).

У червневому числі часопису «*Rivista Italiana Difesa*» опубліковано статтю Е. По, присвячену першим підсумкам використання бронетехніки в ході повномасштабного вторгнення військ рф в Україну (*Po, 2022*). Автор зосереджує увагу, головню, на протистоянні російської бронетехніки та українських протитанкових засобів. Він підкреслює, що росіяни використовують танки та БМП переважно попередніх генерацій, хай навіть і модернізовані (Т-90М, Т-80БВМ, Т-72Б3, БМП-2М тощо). Практика показала, що вони не спроможні протистояти сучасним

протитанковим засобам, які використовуються Силами оборони України, насамперед тим, які були надані західними союзниками («Javelin», NLAW, «Panzerfaust 3» тощо) (Po, 2022:45).

Серед публікацій, присвячених участі окремих родів збройних сил в російсько-українській війні, слід, на нашу думку, особливу увагу звернути на дослідження Д. Гульєльмі, присвячене артилерії (Guglielmi, 2022c). Автор розглядає стан матеріальної частини артилерії зс рф та ЗС України на початок конфлікту, підкреслюючи ідентичність артилерійських систем, які використовувались обома сторонами. Окремий розділ присвячений бойовій системі управління тактичної ланки «Кропива» (Guglielmi, 2022c:40-42). На думку Д. Гульєльмі, саме застосування «Кропиви» дозволило підвищити ефективність дій української артилерії порівняно з російською – при застосуванні однакових артилерійських систем. У заключному розділі дослідник розглядає питання оновлення артилерійського парку ЗС України за рахунок постачання артилерійських систем західними союзниками. Він підкреслює особливе значення надходження гармат калібру 155 мм, які відповідають стандартам НАТО. При цьому Д. Гульєльмі поділяє ці артсистеми на дві групи: зі стволами завдовжки 39 калібрів (M777, FH-70, M109A3GN) та зі стволами завдовжки 45 калібрів (Zuzana-2) і 52 калібри (CAESAR, Krab, PzH 2000). Він підкреслює, що постачання артсистем саме другої групи дозволило українській артилерії набути якісної переваги над російською. Додатково цьому сприяло надходження керованих снарядів M982 Excalibur (Guglielmi, 2022c:43-44).

Подальший хід бойових дій стимулював дослідників до аналізу окремих військових операцій. В липні 2022 р. виходить стаття Т. Масса, присвячена битві за Донбас (Massa, 2022a). Саму битву автор визначає як третю фазу російсько-української війни (мається на увазі з початку повномасштабного російського вторгнення). Стаття має добре продуману і логічну структуру. Дослідник визначає передумови початку битви за Донбас, а також оцінює сили сторін – щоправда, лише в найбільш загальних цифрах (Massa, 2022a:30-31). Доволі докладно розглянутий хід бойових дій, причому окремих підрозділ спеціально присвячений застосуванню артилерії – на думку автора, саме вона відіграла ключову роль в боях на Донбасі (Massa, 2022a:33). У висновках Т. Масса підкреслює, що російська сторона під час

битви за Донбас мала перевагу в артилерії (особливо в РСЗВ), а також активно застосовувала підрозділи спеціального призначення. До останніх автор зараховує не тільки відповідні формування зс рф, але й підрозділи приватної військової компанії «Вагнер» (*Massa, 2022a:34*). На нашу думку, це не є цілком обґрунтованим, оскільки спосіб застосування і рівень підготовки цих підрозділів не відповідав класичним поглядам на застосування сил спеціальних операцій.

У статті П. Батаччі та А. Моттоли розглянуто бойові дії осені 2022 р. – наступальні операції Сил оборони України на Харківському і Херсонському напрямках (*Batacchi & Mottola, 2022*). Зокрема, підбиваючи підсумки Харківської наступальної операції, дослідники виокремлюють такі основні чинники українського успіху: 1) далекобійна артилерія; 2) дії мобільних рейдових груп; 3) дії авіації; 4) дії механізованих і танкових підрозділів; 5) протиповітряна «парасолька»; 6) координація дій усіх елементів (*Batacchi & Mottola, 2022:27*). Ще одним цікавим висновком є твердження про те, що успіх українських наступальних операцій на Харківському і Херсонському напрямках став підтвердженням проблем ПКС РФ з реалізацією своїх завдань над лінією фронту (*Batacchi & Mottola, 2022:31-32*).

У грудні 2022 р. Т. Масса опублікував дослідження, присвячене російським ракетним ударам по українській енергетичній інфраструктурі (*Massa, 2022b*). Ці удари він трактує як самостійну воєнну кампанію, повітряний наступ, покликаний вплинути на рішучість українського народу і військово-політичного керівництва продовжувати боротьбу проти російської агресії. Т. Масса доволі скрупульозно розглядає цілі і напрямки російських ракетних атак (*Massa, 2022b:47-49*). У висновках автор вказує на можливі наслідки ударів по енергетичній інфраструктурі, виділяючи серед них можливе зменшення обсягів українського металургійного виробництва. До роботи Т. Масса дотична стаття Ч. Марлоу, присвячена протиповітряній обороні (*Marlow, 2022*). Автор підкреслює, що ППО України зіткнулась з викликами, пов'язаними з масовим застосуванням противником таких складних для ураження засобів, як крилаті ракети та БпЛА-«камікадзе». Боротьба з ними потребує комплексного застосування різноманітних засобів, включаючи ПЗРК і малокаліберну зенітну артилерію (*Marlow, 2022:41-42*).

На завершення нашої розвідки зупинимось на кількох матеріалах не суто військового, а ширше беручи – безпекового характеру. Перший з них – це стаття Франческо Пальмаса, присвячена місцю Азовського моря в російській геостратегії (*Palmas, 2022*). Автор підкреслює, що з введенням в дію у 1952 р. Волго-Донського каналу Азовське море стало важливою складовою водних комунікацій, які пов'язують Балтійське і Біле моря з Чорним (*Palmas, 2022:48*). У статті розглядаються проблеми статусу Азовського моря після розпаду СРСР. Окупацію Криму в 2014 р. і початок війни на Донбасі Ф. Пальмас трактує під кутом прагнення росії забезпечити повний контроль над водним шляхом з Балтики у Чорне море (*Palmas, 2022:49-50*). Також дослідник висвітлює заходи росії з посилення своєї присутності на Азовському морі перед повномасштабним вторгненням і хід бойових дій у цій акваторії після 24 лютого 2022 р. (*Palmas, 2022:48*). Другий матеріал – це стаття М. Деллі Санті про особливості розслідування воєнних злочинів в Україні (*Delli Santi, 2022c*). Автор, який сам є фаховим юристом, достатньо докладно розглядає історичні прецеденти, включаючи діяльність Нюрнберзького трибуналу та спеціальних трибуналів для колишньої Югославії і Руанди (*Delli Santi, 2022c:57-58*). Також він торкається питань належної фіксації воєнних злочинів та інших аспектів їхнього розслідування в контексті російської агресії проти України (*Delli Santi, 2022c:59*).

Висновки. Повномасштабна агресія росії проти України знайшла значний відгук в італійському експертному середовищі. Відображенням цього стали численні публікації на сторінках фахових військових часописів. Проведений нами аналіз дозволяє виокремити кілька тенденцій. Головною з них є, на нашу думку, швидкий перехід від загальних оглядових статей (характерних для перших місяців після початку повномасштабного вторгнення) до більш глибоких і водночас вужчих за тематичною спрямованістю робіт, присвячених окремим аспектам війни. Наукові пошуки італійських дослідників розвиваються за кількома напрямками. Один з них – це дослідження окремих операцій російсько-української війни, як наземних (битва за Донбас, Харківська наступальна операція тощо), так і повітряних та морських. Другий – аналіз застосування окремих родів військ і видів зброї (наприклад, артилерії, ППО, військ ТрО). Третій – вивчення тих

аспектів війни, які виходять за суто військові рамки (геостратегічних, правничих).

Використання проаналізованих нами публікацій в дослідженнях українських істориків, на нашу думку, можливе і доцільне у двох основних аспектах. По-перше, їхнє вивчення дозволяє оцінити італійський погляд на російсько-українську війну, до того ж погляд військових експертів, а не істориків чи журналістів. По-друге, ці статті містять значну частку інформації, яка досі не аналізувалась у вітчизняних виданнях. Це дозволить збагатити і розширити джерельну базу нових робіт, присвячених історії російсько-української війни.

Використані посилання

Скорич Л.В. & Харук Д.А. (2022). Висвітлення повномасштабної російської агресії проти України у військовій періодиці Польщі. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*, т. 33(72), № 4. С. 272–277.

Харук А.І. (2015). Деякі аспекти висвітлення у зарубіжній періодиці участі української авіації в антитерористичній операції на Сході України (за публікаціями 2014 р.). *Військово-науковий вісник*, вип. 24. С. 206–218.

Харук А.І. (2016). Висвітлення у спеціалізованій періодиці участі української авіації в Антитерористичній операції: спроба історіографічного аналізу. *Військово-науковий вісник*, вип. 25. С. 255–265.

Annati M. (2022). Moskva: lezioni non apprese. *Rivista Italiana Difesa*, № 6. P. 48–49.

Arsenyuk M. (2022). La “Difesa Totale” del popolo ucraino. *Panorama Difesa*, № 4. P. 46–51.

Batacchi P. & Massa T. (2022). Guerra in Ucraina: strategia, coercizione e intelligence. *Rivista Italiana Difesa*, № 6. P. 26–31.

Batacchi P. & Mottola A. (2022). Ucraina, Putin in difficoltà e lo spettro nucleare. *Rivista Italiana Difesa*, № 11. P. 25–33.

Batacchi P., Mottola A. & Po E. (2022a). Una prima analisi sulla guerra in Ucraina. *Rivista Italiana Difesa*, № 4. P. 24–46.

Batacchi P., Mottola A. & Po E. (2022b). La guerra in Ucraina: le prime lezioni apprese. *Rivista Italiana Difesa*, № 5. P. 18–33.

Delli Santi M. (2022a). Opzioni militari e diplomatiche contro la guerra in Ucraina. *Panorama Difesa*, № 4. P. 52–55.

Delli Santi M. (2022b). La nuova fase della guerra in Ucraina. *Panorama Difesa*, № 5. P. 32–35.

Delli Santi M. (2022c). Ucraina: la legittimità dei processi per crimini di guerra. *Panorama Difesa*, № 7. P. 56–59.

Ferretti R. (2022). Dalla Blitzkrieg fallita al brutale modello “ceceno”. *Panorama Difesa*, № 4. P. 42–45.

Guglielmi D. (2022a). I combattimenti in Ucraina. *Panorama Difesa*, № 4. P. 30–41.

Guglielmi D. (2022b). Gli aspetti navali del conflitto in Ucraina. *Panorama Difesa*, № 5. P. 44–47.

Guglielmi D. (2022c). Le artiglierie nella guerra in Ucraina. *Panorama Difesa*, № 7. P. 36–45.

Marlow C. (2022). La difesa contraerea post-Ucraina. *Rivista Italiana Difesa*, № 12. P. 40–44.

Massa T. (2022a). La battaglia del Donbas. *Rivista Italiana Difesa*, № 7. P. 30–34.

Massa T. (2022b). La campagna strategica russa contro le infrastrutture energetiche ucraine. *Rivista Italiana Difesa*, № 12. P. 45–49.

Palmas F. (2022). La centralità del Mar d'Azov nella dinamica geostrategica russa. *Panorama Difesa*, № 7. P. 46–55.

Penge P. (2022). Il nuovo Esercito Russo alla prova del fuoco. *Rivista Italiana Difesa*, № 6. P. 33–43.

Po E. (2022). I mezzi nel conflitto ucraino: primi feedback. *Rivista Italiana Difesa*, № 6. P. 44–47.

Struli L. (2022). Il terror bombing russo in Ucraina. *Panorama Difesa*, № 5. P. 36–43.

References

Skorych L.V. & Kharuk D.A. (2022). The coverage of full-scale Russian aggression against Ukraine in Polish military periodicals. *Academic notes of TNU named after V.I. Vernadskyi. Series: Historical sciences*, vol. 33(72), № 4. P. 272–277. (ukr.).

Kharuk A.I. (2015). Some aspects of coverage in foreign periodicals participation of Ukrainian aviation in Antiterrorist operation (on publications 2014). *Military-Scientific Bulletin*, issue 24. P. 206–218. (ukr.).

Kharuk A.I. (2016). Coverage in specialized periodicals participation of Ukrainian aviation in Antiterrorist operation: an attempt to historiographical analysis. *Military-Scientific Bulletin*, issue 25. P. 255–265. (ukr.).

Annati M. (2022). Moskva: lezioni non apprese. *Rivista Italiana Difesa*, № 6. P. 48–49. (it.).

Arsenyuk M. (2022). La “Difesa Totale” del popolo ucraino. *Panorama Difesa*, № 4. P. 46–51. (it.).

Batacchi P. & Massa T. (2022). Guerra in Ucraina: strategia, coercizione e intelligence. *Rivista Italiana Difesa*, № 6. P. 26–31. (it.).

Batacchi P. & Mottola A. (2022). Ucraina, Putin in difficoltà e lo spettro nucleare. *Rivista Italiana Difesa*, № 11. P. 25–33. (it.).

Batacchi P., Mottola A. & Po E. (2022a). Una prima analisi sulla guerra in Ucraina. *Rivista Italiana Difesa*, № 4. P. 24–46. (it.).

Batacchi P., Mottola A. & Po E. (2022b). La guerra in Ucraina: le prime lezioni apprese. *Rivista Italiana Difesa*, № 5. P. 18–33. (it.).

Delli Santi M. (2022a). Opzioni militari e diplomatiche contro la guerra in Ucraina. *Panorama Difesa*, № 4. P. 52–55. (it.).

Delli Santi M. (2022b). La nuova fase della guerra in Ucraina. *Panorama Difesa*, № 5. P. 32–35. (it.).

Delli Santi M. (2022c). Ucraina: la legittimità dei processi per crimini di guerra. *Panorama Difesa*, № 7. P. 56–59. (it.).

Ferretti R. (2022). Dalla Blitzkrieg fallita al brutale modello “ceceno”. *Panorama Difesa*, № 4. P. 42–45. (it.).

Guglielmi D. (2022). I combattimenti in Ucraina. *Panorama Difesa*, № 4. P. 30–41. (it.).

Guglielmi D. (2022b). Gli aspetti navali del conflitto in Ucraina. *Panorama Difesa*, № 5. P. 44–47. (it.).

Guglielmi D. (2022c). Le artiglierie nella guerra in Ucraina. *Panorama Difesa*, № 7. P. 36–45. (it.).

Marlow C. (2022). La difesa contraerea post-Ucraina. *Rivista Italiana Difesa*, № 12, P. 40–44. (it.).

Massa T. (2022a). La battaglia del Donbas. *Rivista Italiana Difesa*, № 7. P. 30–34. (it.).

Massa T. (2022b). La campagna strategica russa contro le infrastrutture energetiche ucraine. *Rivista Italiana Difesa*, № 12. P. 45–49. (it.).

Palmas F. (2022). La centralità del Mar d'Azov nella dinamica geostrategica russa. *Panorama Difesa*, № 7. P. 46–55. (it.).

Penge P. (2022). Il nuovo Esercito Russo alla prova del fuoco. *Rivista Italiana Difesa*, № 6. P. 33–43. (it.).

Po E. (2022). I mezzi nel conflitto ucraino: primi feedback. *Rivista Italiana Difesa*, № 6. P. 44–47. (it.).

Struli L. (2022). Il terror bombing russo in Ucraina. *Panorama Difesa*, № 5. P. 36–43. (it.).

Kharuk A., Skorych L.

MILITARY PERIODICALS OF ITALY ABOUT RUSSIAN AGGRESSION AGAINST UKRAINE

The article carries out a historiographical analysis of publications in Italian specialized military journals dedicated to the current stage of the Russian-Ukrainian war (after the start of the full-scale invasion on February 24, 2022). The magazines «*Rivista Italiana Difesa*» and «*Panorama Difesa*» were chosen for the analysis – fairly common publications of a universal orientation, aimed at both military specialists and civilians interested in security issues. For the period from April to December 2022, they published 18 articles devoted to the Russian-Ukrainian war.

Our analysis allows us to identify several trends. The main one is the rapid transition from general review articles (characteristic of the first months after the start of a full-scale invasion) to more in-depth and at the same time narrower thematic focus of works devoted to certain aspects of the war. The scientific research of Italian researchers is developing in several directions. One of them is the study of individual operations of the Russian-Ukrainian war, both ground (battle for Donbas, Kharkiv offensive, etc.), and air and sea. The second is an analysis of the use of certain types of troops and types of weapons (for example, artillery, air defense, territorial defense troops). The third is the study of those aspects of war that go beyond the purely military framework (geostrategic, legal).

The use of the publications analyzed by us in the research of Ukrainian historians, in our opinion, is possible and expedient in two main aspects. Firstly, their study allows us to assess the Italian view of the Russian-Ukrainian war, moreover, the view of military experts, not historians or journalists. Secondly, these articles contain a significant share of information that has not yet been analyzed in domestic publications. This will enrich and expand the source base of new works devoted to the history of the Russian-Ukrainian war.

Keywords: armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, Armed Forces of Ukraine, combat operations, military journals, historiography.

УДК 930.2:[726:27-789.5](477.83-25)«19»

ДРУЗДЄВ О.В.

<https://orcid.org/0000-0002-2110-8948>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.39.2023.102-110>

СКАРГА КОМАНДУВАННЯ ХІ АРМІЙСЬКОГО КОРПУСУ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ АРМІЇ ЩОДО ПЕРЕШКОД У ВИКОРИСТАННІ ЕКСКОСТЕЛУ ЄЗУЇТІВ У ЛЬВОВІ ЯК ГАРНІЗОННОГО ХРАМУ

У статті вводиться до наукового обігу та аналізується раніше неопублікований документ, який стосується питання існування у Львові в кінці ХІХ століття гарнізонного храму для австрійських військових, які дислокувалися у місті. З огляду на відсутність предметних студій з історії цієї теми, публікація нещодавно виявлених у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові матеріалів, які стосуються питання проведення Богослужінь для військових у ексезуїтському храмі святих апостолів Петра і Павла (зараз – Гарнізонний храм святих апостолів Петра і Павла) має вагоме значення. Одним з таких джерел є скарга командування ХІ Арміїського корпусу австро-угорської армії щодо перешкод у використанні екскостелу єзуїтів у Львові як гарнізонного храму, які чинила адміністрація самого храму. Аналіз цього документа дає достатньо інформації для розуміння суті проблеми, яка стала підставою для скарги. На жаль, на даний час, документ-відповідь на цю скаргу не знайдений. Окрім цього, доволі обмежена джерельна база до історії храму та дотичних до нього питань душпастирства військових австро-угорської армії у Львові не дає можливості розглянути ці непорозуміння між військовими та Орденем єзуїтів у історичній ретроспективі. З огляду на це, питання використання храму святих апостолів Петра і Павла як гарнізонного храму міста у ХІХ ст. залишається відкритим та потребує подальших студій. Оpubлікований у цій статті документ є доброю нагодою визначити напрями пошуків документів та інших відомостей, які б дали відповідь на це питання у майбутньому.

Ключові слова: Орден єзуїтів, Львів, ХІ Арміїський корпус, історія капеланства, храм святих апостолів Петра і Павла (Львів).

Постановка проблеми та її актуальність. Австрійська секуляризаційна реформа кін. ХVІІІ – пер. пол. ХІХ ст. внесла значні зміни у суспільно-релігійне життя Львова. Закривши значну кількість монастирів та перерозподіливши їх майно, місцева влада змінила релігійну ситуацію в місті, яка багато в чому визначалась,

Друздєв Олег Володимирович, асистент, місія «Центр Військового капеланства» УГКЦ, м. Львів.

© Друздєв О.В., 2023

власне, діяльністю різноманітних орденів Католицької Церкви. Разом із цим такі реформи заклали основи для майбутніх протиріч з монашими орденами, в яких ця власність була забрана. Прикладом цього є діяльність Ордену єзуїтів, який був ліквідований у 1773 р., але вже в XIX ст. був повністю відновлений і повернувся до Львова. Історія діяльності ордену в XIX ст. у Львові сповнена намаганнями повернути свою колишню власність. Зокрема, мова йде про храм святих апостолів Петра і Павла, який був переданий світському духовенству. Процес цього повернення, як і використання самого храму, досі погано досліджений і має багато різночитань. Зокрема, до кінця не зрозумілим є питання, чи храм був повернутий у повну власність ордену, чи монахам було лише дозволено служити у храмі. Також, відкритим є питання статусу храму, зокрема чи був він гарнізонною церквою для австрійського війська, як про це досі часто пишуть у різноманітних виданнях. Тому публікація джерел, які дали б відповідь на це питання, є важливою складовою для вивчення військової та релігійної історії міста періоду XIX-початку XX ст.

Мета статті. Ввести в науковий обіг раніше невідомий документ, який стосується історії душпастирської опіки над військовими, які знаходилися у Львові в XIX ст.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Дана тема не ставала ще предметом дослідження науковців. Фактично, чи не єдиним істориком, який звернув на це питання увагу, був один з класиків єзуїтського історіописання о. Станіслав Заленський. Він вважав, що костел святих апостолів Петра і Павла був після ліквідації Ордену гарнізонним, але згодом був повернутий у власність ордену (Załęski, 1880: 111; 113).

Виклад основного матеріалу дослідження. Збережені у фондах Центрального Державного Історичного архіву України у м. Львові документи свідчать, що статус власності на храм був непевний. Зокрема, добрим прикладом дискусійності цього питання є нижченаведений документ, виданий командуванням 11 Корпусу у м. Львові (Слободянюк, 2007: 9), який стосувався питання проведення богослужінь для військових у екс-єзуїтському храмі. Документ виданий у 1898 р. і вартий уваги з кількох причин. Найперше, він добре ілюструє своєрідну «подвійність» власності на храм у кін. XIX ст. Зокрема, в тексті автором (який, очевидно, служив

у війську) використовується термін «Ex-Jesuitenkirche» (ексезуїтська церква) паралельно з зазначенням, що настоятелем і служителями в цьому храмі є самі єзуїти. Водночас доволі часто використовується термін «Garnisonskirche» (гарнізонний храм) і навіть вказується на використання храму як Військової парафії. Слід зауважити, що наявність у Львові окремого храму для військових, який мав би статус гарнізонного, є досі відкритим питанням. Зокрема, з тексту нижчевикладеного документа виходить, що військові трактували храм святих апостолів Петра і Павла саме як гарнізонний храм. У той же час сам автор вказує, що й єзуїти трактували храм як виключно свій ще з сер. XIX ст. Наслідком такого непорозуміння стали часті конфлікти між адміністрацією храму та військовим командуванням, вирішити які був покликаний даний лист до Президії Цісарсько-Королівського Генерал-Губернаторства. Слід зауважити, що термін «гарнізонний храм», здебільшого відсутній у назвах храмів Львова кінця XIX ст. (Maps. Urban Media Archive: <https://uma.lvivcenter.org/en/maps?page=2&places%5B1%5D=99>), натомість наявні назви «Ex-Jesuitenkirche» та просто «Jesuitenkirche». З огляду на це наведений нижче документ є важливим джерелом для встановлення факту існування в межах міста власне гарнізонного храму.

Окрім цього, даний документ дає деякі відомості щодо організації військового душпастирства у Львові та епізодичні згадки про особливості релігійної культури того часу. Зокрема, цікавою є згадка про існування приватних лавок у храмі, які замикались; існування т.зв. апостольської сторони, де мали знаходитись офіцери, а також наявність соціальної диференціації між офіцерами та цивільними особами, яка проявлялась у їх розташуванні під час Святої Літургії у храмі.

Висновки. Даний документ публікується вперше і є важливим джерелом для реконструкції історії як самого храму святих апостолів Петра і Павла, так діяльності Ордену єзуїтів у Львові, військового капеланства австрійської армії та релігійної культури кін. XIX ст. Станом на XIX ст. у храмі святих апостолів Петра і Павла проводилися меси для військових, однак, судячи з документа, офіційного статусу гарнізонного він не мав.

Опис документа. Центральний Державний Історичний архів України у місті Львові, фонд 146, опис 50, справа 842, с. 94-98.

[с.94]

K.und K. 11. Corps-Commando.

M.A. Nro 187.

An

das Präsidium der k.k. Statthalterei in Lemberg. –

Lemberg, am 15. Jänner 1898.

Das Corps-Commando erlaubt sich hiemit die Intervention des k.k. Statthalterei-Präsidiums in nachstehender Angelegenheit zu erbitten:

Wiem dem k.k. Präsidium bekannt sein wird, wurde in Jahre 1773 nach Aufhebung des Jesuiten-Ordens in Galizien die Peter-und-Paulus-Kirche in Lemberg der Weltgeistlichkeit zur Administration übergeben und dann in eine Garnisonkirche umgewandelt. –

Bei der in Jahre 1836 durch Erzherzog Ferdinand erwirkten Rückkehr der Jesuiten wurde diese Kirche unter Aufrechthaltung des Eigenthumsrechtes des Staates und der Widmung als Garnisonskirche der Ordensgeistlichen zur Verwaltung übergeben. –

Als 1848 die Jesuiten aus ganz Oesterreich wieder vertrieben wurden, wurde mit Veroronung des k.k. galizischen Landes-Guberniums vom 20. Juni 1848, Zl: 45731 die genannte Kirche unter ausdrücklicher Hervorhebung der Widmung für die Andachten des k.k. Militars und der Schuljugend |: für die Anderen aber nur soweit die Möglichkeit und die Dotationis mittel es erlauben :| dem Metropolitan-Domkapitel in Administration übergeben. –

Endlich wurde mit Allerhochster Entschliessung vom 23 Juni 1852 die Aufhebung der Congregation der Jesuiten in Oesterreich ausser Kraft gesetzt und die Verwaltung der Sanct [с.95] Peter und Paulus-Kirche erneuert den Jesuiten anvertraut.

Der jeweilige Superior als Administrator bezieht von der Regierung eine jährliche Remuneration und wurde die Kirche in letzter Zeit wohl hauptsächlich auf Grund ihrer Bestimmung für das k. und k. Militär und die Schuljugend auf Staatskosten mit bedeutendem Geldaufwande restauriert. –

Auf Grund des nun schon 120 Jahre bestehenden Rechtes wurde die Ex-Jesuitenkirche, seitdem sich osterreichisches Militär überhaupt in Lemberg befindet, als Garnisonskirche benützt. – Die Modalitäten der Benutzung wurden stets den jeweiligen Bedürfnissen der Garnison angepasst zuletzt im Jahre 1889 auf Befehl des damaligen

commandierenden Generals Ludwig Prinz zu Windischgrätz neu ausgegeben und am 9. Jänner 1898 zur stricten Darnach auchtung erneuert verlaublich.

Im Laufe der letzten Jahre begannen die als Administratoren der Kirche angestellten Jesuiten-Patres der Garnison bei Benützung der Kirche zu den Functionen der k. und k. Militär – Pfarre, dann beim militärischen Gottesdienste verschiedene Schwierigkeiten und Hindernisse zu bereiten, welche von den Militär -Behörden stets in nachsichtigster Weise beurtheilt wurden. Die hieraus entstehenden Zwistigkeiten wurden von Fall zu Fall durch Nachgiebigkeit gegenüber den Administratoren der Kirche beigelegt. –

Unter Anderem ereignete es sich in allerletzter Zeit dass für die mit der Truppe zum Gottesdienste am Sonntag ausgerückten Officiere in der Kirche gar keine Plätze reserviert waren. Auf Ersuchen des die Truppe commandierenden Hauptmanns wurde nach vielen Einwendungen eine der leer stehenden Privatbänke mit 4 Plätzen aufgesperrt, während die [c. 96] übrigen 5 Officiere im Kirchenschiffe zwischen den sich drängenden Leuten der niederster Volksclassen stehen mussten. –

Auf das hierauf am 29. October 1897 vom k. und k. Platz-Commando an den Superior gerichtete diensthöfliche Ersuchen die für die Officiere nothwendigen Bänke auf der Epistelseite des Schiffes der Kirche für den jeden Sonntag 9 Uhr vormittags anberaumten Kirchenbesuch durch die Mannschaft stets reserviert zu halten, erhielt das Platz-Commando die in Abschrift beiliegende Antwort vom 6. Jänner 1898. –

Nachdem der Superior in diesem Schreiben erklärt, dass die vor dem 1848 bestandenen Verpflichtungen der Ordensmitglieder, sowie auch die Widmung der St. Peter und Paulus Kirche mit der Ausweisung erloschen sind und die Kirche bei der Rückkehr unter ganz anderen Bedingungen übergeben worden ist, so wird das k.k. Statthalterei-Präsidium gebeten, anher gefälligst mittheilen zu wollen, ob die Bestimmung der Ex-Jesuitenkirche in erster Linie für das k. und k. Militär und die Schuljugend – für die Anderen jedoch nur nach Thunlichkeit und erst in zweiter Linie – dormalen noch zu Recht besteht oder nicht. –

Im Falle diese Widmung jedoch auch derzeit noch in Kraft steht, so bitte ich das k.k. Statthalterei-Präsidium weiters seinen Einfluss dahin geltend machen zu wollen, dass

1/. dieses Recht der Garnison dem Superior des hiesigen Jesuiten-Ordens eindringlichst zum Bewusstsein gebracht und derselbe verhalten werden, dieses Recht stets zu respectieren;

2/. zu veranlassen, dass wie dies siet urdenklichen Zeiten im Gebrauch war, an jedem Sonntag 9 Uhr vormittags der für die Garnison unbedingt erforderliche Raum im Schiffe der Kirche laut beiliegender Skizze frei sei. – Habei [c.97] wird ausdrücklich erwähnt, dass auf die im Antwortschreiben des Superiors erwähnten Privatbänke keineswegs reflectiert wird; -

3/. schliesslich wird gebeten, auch verfügen zu wollen dass die St: Peter und Paulus – Kirche über jeweilige Anforderung des k. und k. Militär – Pfarramtes zue Ausübung der dieser Pfarre zukommenden geistlichen Functionen als Spendung des Sacramentes der Taufe, Busse, Communion, Ehe, Abhaltung von Seelenmessen, Predigten etc: nicht aus Gefälligkeit, sondern von Diensteswegen zur Verfügung gestellt werde. –

Endlich bitte ich das k.k. Statthalterei – Präsidium zur Kenntnis nehmen zu wollen, dass das k. und k. Militär wohl auf der Respectierung der ihm bezüglich der Garnisons-Kirche zukommenden, hundertjährigen Rechte bestehen muss, jedoch bei Ausübung derselben wie bisher immer, so auch in der Zukunft bereit sein wird, den billigen Wünschen und Bedürfnissen der Administratoren dieser Kirche Rechnung zu tragen. –

Печатка.

Підпис.

Командування Ц.К. 11 корпусу

М.А. Номер 187

До Президії

Цісарсько-Королівського Губернаторства у Львові.

Львів, 15 січня 1898 року.

Командування Корпусу бере на себе сміливість вимагати втручання Президії Ц.К. [Цісарсько-Королівського – тут і далі] Губернаторства у наступному питанні.

Як буде відомо Ц.К. Президії, після скасування у 1773 р. ордену єзуїтів у Галичині, церква свв. апп. Петра і Павла була передана в адміністрування світському духовенству, а згодом використовувалася як гарнізонний храм.

У 1836 р., коли ерцгерцог Фердинанд добився повернення єзуїтів, храм був переданий в управління їх духовенству зі

збереженням права державної власності [на будівлю церкви – прим. Авт.] та освячено як гарнізонну церкву.

Коли у 1848 р. єзуїтів було вигнано з території Австрійської держави, указом від 20 червня 1848 р. Галицьким Губернаторством храм було передано в урядування митрополичому капітулу з чіткою вказівкою, що храм має служити військовим та шкільній молоді, а також всім іншим, наскільки дозволятимуть можливості.

Нарешті, коли Найвищою постановою від 23 червня 1852 р. заборона діяльності Конгрегації єзуїтів була відмінена, управління храмом Святих Петра і Павла знову було доручено єзуїтам.

Відповідно, суперіор як настоятель, отримує щорічну винагороду від уряду, а сам храм, в основному через використання його для військових та шкільної молоді, був відновлений за державний кошт зі значними витратами.

Завдяки закону, який діє вже 120 років, ексєзуїтський костел використовувався як гарнізонний храм австрійських військ, які перебувають у Львові. Використання храму завжди було адаптоване для потреб гарнізону, що крайнього разу було врегульовано наказом командувача генерала Людвіга Принца цу Віндіш-Греца та оголошено знову 9 січня 1898 року до суворої наступної перевірки.

Протягом останніх років священики-єзуїти гарнізону, які працювали адміністраторами костелу, що виконував функції Ц.К. Військової парафії, створювали різноманітні труднощі та перешкоди під час військових служб, на які завжди найм'якше реагувала військова влада. Виниклі суперечки вирішувалися в кожному окремому випадку, йдучи на поступки адміністраторам церкви.

Зокрема, нещодавно трапилася ситуація, коли для офіцерів, які йшли з військом на церковну службу [св. Літургію – прим. Авт.] не було зарезервовано місць у церкві. На вимогу капітана, який командував військом, після багатьох заперечень, одну з порожніх приватних лавок на 4 місця було відімкнено, однак решта 5 офіцерів були змушені стояти у нефі між юрбою людей найнижчих станів.

29 жовтня 1897 р. від Ц.К. Придворного командування надійшло ввічливе прохання до настоятеля, щоб лавки для офіцерів були завжди зарезервовані з апостольської сторони нефу о 9.00 ранку щонеділі, 6 січня 1898 р. Придворне командування отримало відповідь на ці листи.

Зокрема, настоятель заявив у цьому листі, що обов'язки членів ордену, які існували до 1848 року, а також освячення костелу св. Петра і Павла [в якості гарнізонного храму – прим. Авт.] закінчилися з вигнанням [єзуїтів – прим. Авт.] і що церква була передана при поверненні під зовсім інші умови, це змушує звернутися до президії Ц.К. губернатора з проханням повідомити, чи колишня єзуїтська церква призначена насамперед для служіння військових та шкільній молоді, а для інших тільки за можливості і по-друге – чи на даний момент такий стан справ існує чи ні.

Якщо ж цей статус ще діє, просимо Ц.К. Президію, користуючись своїм впливом, домагатись:

1. Реалізації і поваги цього права гарнізону місцевим настоятелем єзуїтського ордену.

2. Забезпечити, щоб як це було з незапам'ятних часів, щонеділі о 9.00, згідно з доданим ескізом, відповідне місце в нефі церкви було вільним для гарнізону. Зауважимо, що приватні лавки, згадані настоятелем храму жодним чином [на плані – прим. Авт.] не відображаються.

3. Нарешті, просимо також служителям у церкві св. Петра і Павла надати інформацію щодо відповідних вимог Ц.К. Військово-парафіяльної служби для виконання духовних функцій, покладених на цю парафію, таких як здійснення таїнства хрещення, покаяння, причастя, вінчання, проведення богослужінь, проповідей тощо: це все повинно надаватись не як люб'язність, а офіційно.

Нарешті просимо Президію Ц.К. Губернаторства взяти до відома, що Ц.К. Військові змушені наполягати на повазі столітніх прав, наданих їм по відношенню до гарнізонної церкви, однак якщо вони [єзуїти – прим. Авт.] будуть діяти так само, як і раніше, [військові – прим. Авт.] також будуть готові в майбутньому враховувати розумні побажання та потреби адміністраторів цієї церкви.

Печатка.

Підпис.

Використані посилання

Maps. Urban Media Archive, available at: <https://uma.lvivcenter.org/en/maps?page=2&places%5B1%5D=99>

Załęski S. (1880) OO. Jezuci we Lwowie. Lwów : Druk. Ludowa, 118 s.

Слободянюк М.(2007) Військовий гарнізон Львова напередодні I світової війни. Галицька брама. 2007. № 7-8. С. 7-17.

References

Maps. Urban Media Archive, available at: <https://uma.lvivcenter.org/en/maps?page=2&places%5B1%5D=99>

Slobodianiuk M.(2007) Viiskovyh harnizon Lvova naperedodni I svitovoi viiny. Halytska brama. 2007. № 7-8. S. 7-17. (ukr.)

Załęski S. (1880) OO. Jezuci we Lwowie. Lwów : Druk. Ludowa, 118 s. (pol.).

Druzdiev O.

COMPLAINT OF THE COMMAND OF THE XI ARMY CORPS OF THE AUSTRIAN-HUNGARIAN ARMY REGARDING OBSTACLES IN THE USE OF THE FORMER CHURCH OF THE JESUITS IN LVIV AS A GARRISON TEMPLE.

Abstract. The article aims at publishing and analyzing a previously unknown document concerning the issue of the Garrison Church in Lviv at the end of the XIX century for the Austrian military which was stationed in the city. Taking into account the absence of historical research on this topic, the publication of the materials on the issue of conducting worship for military personnel in the ex-Jesuit Church of Saints Apostles Peter and Paul (now – the Garrison Church of the Saints Apostles Peter and Paul) recently found in the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv is of great importance. One of the resources is the complaint of the command of the XI Army Corps of the Austro-Hungarian Army regarding the obstacles in the usage of the ex-Jesuit church in Lviv as a garrison church that were created by the administration of the church itself. The analysis of this document provides sufficient information that allows us to understand the essence of the problem that caused the complaint. In particular, as bases on the content of the document, the main issue was the absence of a clear legal definition of the church status, which, in combination with the long-term tradition of the military personnel to attend the church, made it possible for both Jesuits and military command to consider it to be their own. In turn, it caused frequent misunderstandings and conflicts about which the author of the document reminds us. Unfortunately, the response to this complaint has not been found till nowadays. Moreover, the sources regarding the history of the church and related issues of the pastoral care of the military personnel of the Austro-Hungarian Army in Lviv are quite limited and do not make it possible to research the misunderstandings between the military and the Order of Jesuits in historical retrospect. Taking this into account, the issue of the Church of Saint Apostles Peter and Paul being used as the Garrison Church in Lviv in the XIX century remains open and needs to be researched further. However, the document published in this article is a good opportunity to determine the ways how to search for documents and other information that could provide answers to this question in the future.

Keywords: Jesuit Order, Lviv, XI Army Corps, history of chaplaincy, Church of the Holy Apostles Peter and Paul (Lviv).

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ США У ВИРІШЕННІ МІГРАЦІЙНИХ ПРОБЛЕМ У РОКИ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ

У статті досліджено роль Збройних сил США у підтримці урядових завдань з допомоги біженцям та вимушеним мігрантам у період Холодної війни. Проаналізовано воєнний досвід роботи з біженцями та участь в операціях «Mercy» 1956–1957 рр., «New Life/Arrivals» 1975–1976 рр., завдання, що виконували збройні сили під час «Маріельської переправи» 1980 р. Встановлено, що збройні сили відігравали провідну роль у забезпеченні підтримки біженців, здійснюючи планування і координацію операцій, виконуючи рятувальні та транспортні завдання, розміщуючи мігрантів на території військових баз і аеродромів. Окрім облаштування таборів у військових містечках, підрозділи організовували соціальну роботу серед біженців, здійснювали медичне забезпечення, в окремих випадках виконували правоохоронні функції. Таким чином, Збройні сили США почали залучатися до виконання нетрадиційних завдань, що полягали в гуманітарній підтримці іммігрантів на території країни під час процесу їх натуралізації або репатріації.

Ключові слова: Збройні сили США, біженці, мігранти, внутрішня функція збройних сил, гуманітарні операції.

Постановка проблеми та її актуальність. Історичний досвід застосування збройних сил у вирішенні міграційних криз і аналіз проблем, з якими стикається армія під час виконання таких нетрадиційних задач, що важливі для України в контексті реагування на сучасні загрози національній безпеці. Йдеться не лише про те, що в ХХІ ст. біженці часто стають інструментом здійснення політичного тиску та різновидом гібридної зброї, але й про доцільність застосування збройних сил у відповідь на подібні виклики. Постають логічні запитання: які конкретні завдання здатна ефективно виконувати армія без суттєвої шкоди її боєготовності, які ризики виникають в ході тривалої соціальної взаємодії військовослужбовців і біженців, як оптимально мають бути розподілені обов'язки між збройними силами та іншими відомствами?

Мазурін Олексій Володимирович, ад'юнкт штатний науково-організаційного відділу, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Мазурін О.В., 2023

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Питання міграції через призму загроз національній безпеці вивчали К. Грінхіл (*Greenhill, 2016*). О. Ровенчак, Н. Кобецька, О. Лавер, С. Білошицький. Питання історії застосування збройних сил у вирішенні питань міграції досліджене фрагментарно. Слід відзначити напрацювання М. Метце і Дж. Лоренцена (*Metze and Lorenzen, 2017*), які пропонують активно залучати армію під час міграційних криз. Д. Гоулман (*Haulman, 1997*) досліджував питання щодо застосування Повітряних сил США в ході таких операцій, Я. Лімпан (*Lipman, 2014*) розглядає соціальні проблеми взаємодії армії та біженців. Автор статті також спирається на архівні документи Уряду США, нещодавно розсекречені звіти Міністерства оборони США, публікації в американській пресі.

Мета статті. Висвітлити та проаналізувати роль і конкретні завдання Збройних сил США у ході виконання урядових завдань із гуманітарної підтримки біженців в період холодної війни (1947–1991 рр.). Вивчити основні проблеми, які вирішували збройні сили упродовж виконання цих завдань. Окреслити ключові функціональні зміни у діяльності військових підрозділів, які були залучені до вирішення питань допомоги біженцям та вимушеним іммігрантам.

Виклад основного матеріалу. Досвід, який слугував основою для Збройних сил (далі – ЗС) США для планування операцій та розробки процедур роботи із біженцями був набутий у воєнних операціях всередині ХХ століття. У ході *Другої світової війни*, під час бойових дій в Північній Африці та Італії, необхідність контролювати переміщення цивільних осіб стала нагальною проблемою (*Steigenga, 1958: 302*). На Апеннінському півострові восени 1943 р. втікачі від бойових дій заважали військам союзників та створювали небезпеку проникнення розвідгруп у тил. Заборона цивільному населенню перетинати лінію зіткнення не дала результату, тож союзники вимушені були створити систему блокпостів, перепусток та тимчасових таборів для біженців (*Conway-Lanz, 2005*). В ході планування висадки військ союзників у Нормандії генерал Д. Ейзенхауер створив при Верховному командуванні Союзних експедиційних сил Відділення по роботі із вимушеними переселенцями, яке використовувало «італійський» досвід союзницьких військ. Цей підрозділ аналізував особливості регіонів ведення бойових дій, визначав кількість транспорту, розподілення продовольства, медичних та

побутових засобів, чисельність особового складу для будівництва та забезпечення центрів розміщення біженців. До вересня 1945 р. близько 7 млн переміщених осіб перебували під опікою військових. Після проведення серії тренувань для персоналу Командування передало функції щодо підтримки біженців новоствореній Адміністрації ООН для допомоги та відбудови UNRRA (*Metzel and Lorenzen, 2017*). *Корейська війна 1950–1953* рр. стала збройним конфліктом, в якому від ЗС США вимагалось діяти відповідно до гуманітарних стандартів міжнародного права, передбаченого Женевськими конвенціями 1949 р. Безпека біженців стала однією із центральних вимог нових міжнародних норм. Однак швидкі зміни лінії фронту, хаотична евакуація цивільного населення, регулярна інфільтрація диверсантів у групи біженців примусили американське командування запровадити жорсткі процедури безпеки, які дозволяли відкривати вогонь на ураження по цивільних особах (*Conway-Lanz, 2005: 57*). Застосування таких правил в напруженій бойовій обстановці призвели до 61 випадку, коли біженці потрапляли під вогонь і авіаудари (*Williams, 2011*). В таборах для біженців стало проблемним створення задовільних побутових і санітарних умов, не вистачало логістичних ресурсів, незадовільною була і співпраця між ЗС США із гуманітарними організаціями (*Metzel, 2017: 74-75*).

Придушення радянськими військами *Угорської революції* 1956 р. змусило десятки тисяч жителів Угорської Народної Республіки втікати до Австрії, Швейцарії та ФРН. Для вирішення цієї кризи президент США Д. Ейзенхауер надав можливість 21.500 біженцям знайти притулок у США та розпорядився організувати евакуаційний повітряний міст (*Final report, 1957: 2*). Протягом 1956 р. літаки Повітряних сил (далі – ПС) доставили 189 тонн продовольства в табори перебування угорських біженців (*Haulman, 1997: 8*). У рамках операцій «Safe Haven I, II» з 11 листопада 1956 р. до 30 червня 1957 р. Військово-Повітряна Транспортна Служба 173-ма рейсами доправила до США 10184 угорців. Літаки C-118, R6D, C-121 та президентський борт Columbine III доправляли біженців на авіабазу Мак Гвайр. Звідти їх перевозили у військове містечко Кемп Кілмер в штаті Нью-Джерсі, де здійснювались процедури із отримання громадянства (*Haulman, 2015a*). Операція «Mercy» із розміщення угорських біженців в Кемп Кілмер, за власною характеристикою військового командування, стала першою операцією, коли підрозділи

ЗС США використовувалися у мирний час відповідно до положень військового застосування. Дії військовослужбовців базувалися на процедурах роботи із біженцями, аналогічних до дій на територіях, які займає або звільняє армія США в ході збройного конфлікту (*Final report, 1957: 15-18*). На армію покладалися обов'язки із транспортування, здійснення процедур прийому, організації проживання та харчування, медичного забезпечення, залучення угорців до виконання адміністративних функцій та у якості перекладачів. Військова адміністрація Кемп Кілмер також відповідала за юридичну підтримку для отримання документів та укладення шлюбів. Активно армія співпрацювала із благодійними організаціями, в тому числі із Злученим Українським Американським допороговим комітетом, з представниками церковних громад. Станом на 28 лютого 1957 р. центр на військовій базі Кемп Кілмер прийняв більше 28000 осіб (*Final report, 1957: 51,155*).

Збройні сили США залучались до масштабних операцій із евакуації біженців із *В'єтнаму, Лаосу та Камбоджі* у 1975 р., коли внаслідок падіння демократичних режимів більше 163000 осіб змушені були покинути свої оселі (*Report to the Congress, 1976: 5*). У квітні 1975 р., через два роки після підписання Паризьких мирних угод і виведення бойових підрозділів з В'єтнаму, наступальні операції противника змусили уряд США організувати повітряну евакуацію власних громадян та дипломатичного персоналу – операцію «Frequent Wind» (*Haulman, 1947: 90*). Разом з тим, уряд США не відмовлявся від політичної відповідальності за майбутнє воєнних союзників та жителів країн Індокитайського півострова. Першочерговим кроком стала евакуація дітей із закладів, які опікувалися сиротами війни та дітьми змішаної раси, що були народжені від американських солдатів (*Thompson, 2019: 10-11*). Президент США Дж. Форд оголосив початок операції «Babylift» із евакуації в'єтнамських сиріт 3 квітня 1975 р. Президент дав розпорядження мінімізувати бюрократію та негайно організувати рейси (*Opening Statement, 1975: 2-4*). До 28 травня Військове командування повітряних перевезень ПС США евакуювало близько 2715 камбоджійських та в'єтнамських дітей-сиріт. 1853 з них потрапили на континентальну територію США, де отримали тимчасове житло та медичне забезпечення на військових базах Сухопутних військ Пресідіо, Форт Левіс,

Форт Бермінг. Більшість сиріт були усиновлені американськими родинами, однак близько 400-ма дітьми опікувалися ВМС США разом із благодійною організацією Фондація Холта (*Anderson and Silano, 1977: 32-33*).

Зростаюча кількість втікачів з Південного В'єтнаму змусила Генеральний штаб ЗС США взятися до розробки оперативного плану щодо допомоги десяткам тисяч вимушених іммігрантів. Операція «New Life» передбачала розміщення біженців у тимчасових центрах в Тихому океані для надання медичної допомоги та возз'єднання родин. 23 квітня 1975 р. військові бази на тихоокеанських островах Гуам і Вейк були визначені як безпечні зони для першочергового розміщення біженців. Командування Сухопутних військ США в Індокитайському регіоні координувало транспортування біженців, яких кораблі ВМС США підбирали у Південно-Китайському морі. На нього ж покладалося розгортання і забезпечення найбільшого тимчасового центру для переселенців на військовому аеродромі Ороте Пойнт на Гуамі, що у підсумку прийняв 112000 осіб. Прийомом в'єтнамських біженців займалися близько 2000 військовослужбовців, в тому числі 100 представників Жіночого Армійського Корпусу, що стало найбільшою місією цього підрозділу (*Anderson and Silano, 1977: 35*).

26 квітня 1975 р. Міноборони США отримало від уряду розпорядження розгорнути центри прийому біженців на континентальній території США. Згідно з вимогами кожна така установа повинна була розмішувати до 20000 осіб. Для здійснення операції, яка отримала назву «New Arrivals», були визначені інсталяції на військових базах Форт Чаффі (Арканзас), Кемп Пенделтон (Каліфорнія), Еглін (Флорида). Авіабаза Тревіс в Каліфорнії стала транзитним центром із пропускною спроможністю 1000 осіб на добу. Розгортання центрів на військових базах викликало необхідність оперативно вирішувати ряд організаційно-технічних проблеми. Наприклад, якщо Кемп Пенделтон активно використовувалася Морською піхотою і був спроможний вмістити 18000 осіб, то Форт Чаффі із гарнізоном чисельністю 62 військовослужбовці, вимагав створення медпункту, їдальні та додаткового залучення 1800 спеціалістів – медиків, адміністраторів, кухарів, військових поліцейських. Відповідно до кількості новоприбулих мешканців військові інженери розширювали каналізаційні системи, створювали лазні та пральні, переобладнували казарми під

житло сімейного типу. Досвід вирішення цих проблем армія використала при відкритті додаткового центру біженців на базі Форт Індіантаун Геп 28 травня 1975 р. Необхідність появи цієї нової локації була пов'язана з наближенням сезону тайфунів, який створював небезпеку для трансокеанського транспорту. У підсумку операції «New Arrivals» підрозділи Сухопутних військ США до 30 грудня 1975 р., організували перебування і розміщення 72843 біженців, що складало 55% від загальної чисельності міграційного потоку з Індокитаю (*Anderson and Silano, 1977: 45-50*).

Дотримання правопорядку в таборах для біженців покладалося на персонал Федеральної служби маршалів. Збройні сили контролювали доступ до об'єктів, забезпечуючи захист центрів прийому біженців від несанкціонованого проникнення. У липні і серпні 1975 р. в таборах відбувся ряд мирних демонстрацій та озброєних бунтів: частина біженців вирішили повернутися до В'єтнаму і вимагали швидкого вирішення цієї проблеми. Всього таких осіб налічувалося близько 1400 осіб на Гуамі та 200 у центрах континентальних США. На випадок масових заворушень військове відомство було готове застосувати план «Garden Plot», який передбачав залучення підрозділів для підтримки правопорядку. Однак проблему вдалося вирішити оперативно, армійські спеціалісти організували репатріацію бажаючих до В'єтнаму на судні «Thuong Tin I» вже у вересні 1975 р. (*Anderson and Silano, 1977: 119-122*).

Військова авіація, залучена в операціях «Babylift», «New Life», «Frequent Wind», «New Arrivals», з 4 квітня по 16 вересня 1975 р. перевезла щонайменше 50000 біженців, понад 5000 працівників – медиків, кухарів, інженерів. На острови Гуам та Вейк було доставлено 8556 тонн вантажів, включаючи продукти харчування, постільну білизну, намети, дитяче харчування та інсектициди. На момент завершення операції «New Life» було здійснено 201 виліт літаків С-141 Starlifter і 174 вильоти літаків С-130 Hercules (*Haulman, 2015b*). Під час евакуації Південного В'єтнаму в квітні 1975 р. Тихоокеанський флот США залучив 34 військових кораблі (*Report to the Congress, 1976: 31*).

Враховуючи соціальний зміст вищеописаних операцій, важливо зазначити, що ЗС виконали важливу дипломатичну та політичну місію – довели моральну відповідальність США за воєнну політику, зокрема, за вихід із війни у В'єтнамі (*Sahara, 2009: 6-8*).

У контексті глобального геополітичного протистояння поширенню тоталітаризму громадяни Південного В'єтнаму сприймалися громадськістю не як біженці, а як борці за свободу, що зазнали трагічної поразки. В той же час, саме збройні сили стали інструментом їхнього порятунку, першими провідниками в життя на новій батьківщині. Армія США отримала важливий досвід щодо вирішення ряду нових викликів з планування, логістичного та медичного забезпечення, взаємодії із урядовими агенціями та у роботі із громадськістю.

«Маріельська переправа» (англ.: Mariel boatlift, ісп.: éxodo del Mariel) – масовий вихід біженців з Куби до США в 1980 р., який став кульмінацією попередніх хвиль міграції, спричинених режимом Ф. Кастро. Дефіцит продовольства, економічні санкції, відсутність громадянських свобод спонукали кубинців шукати захист у посольствах країн Латинської Америки. Ряд інцидентів (зокрема, випадок в Гавані 1 квітня 1980 р., коли група кубинців на автобусі прорвалася в посольство Перу, спричинивши загибель поліцейського), підштовхнув владу Куби послабити заборону на виїзд з острова. У якості жесту доброї волі 14 квітня 1980 р. президент Дж. Картер дозволив 3500 кубинцям перебратися на територію США (*Department of the Army, 1982: 4*). Хаотична евакуація із заливу Маріель розпочалася 20 квітня. За біженцями із США здебільшого прибували риболовні шхуни та відпочинкові катери, що були не пристосовані до морських подорожей і перевезення пасажирів. Посадка на човни відбувалося під примусом кубинських правоохоронців, які надмірно застосовували силу, службових собак та перевантажували транспорт людьми. Як підсумок, 45 таких кораблів затонули, 15 перекинулися у морі (*Scotti, 1980: 20*).

Цілеспрямована стратегія Ф. Кастро полягала у використанні примусової масової імміграції для тиску на США з метою досягти політико-економічних преференцій. Координатор уряду США у справах біженців В. Палм'єрі назвав такі дії формою партизанської боротьби (*Greenhill, 2010: 93*). Під прикриттям маси біженців кубинський режим почав позбавлятися і «соціально небажаних елементів»: злочинців, гомосексуалістів, людей з асоціальною поведінкою, немічних та психічно хворих осіб. Їх примусово садили на евакуаційні кораблі разом із іншими іммігрантами, ускладнюючи процес фільтрації кримінальних елементів.

В підсумку, в США прибули 1761 злочинців, які були засуджені за вбивство, зґвалтування або грабіж. Серед інших 23927 в'язнів лише десяту частину можна було назвати «політичними» (*Larzelere, 1988: 309*). У суспільній свідомості громадян США почав формуватися образ «марієлітос-злочинців», хоча кубинських іммігрантів попередніх хвиль сприймали як антикомуністів та шукачів свободи (*Jacklin, 2019*).

Перші два судна з біженцями прибули до Флориди 21 квітня 1980 р. У наступні 20 діб на тисячах човнів прибули ще 30000 осіб. До кінця серпня до втечі морем вдалися 1,3% кубинського населення (*Hawk, 2014: 11*). «Переправа» завершилась 25 вересня 1980 р., коли уряд Куби, досягнувши угоди з США, знову заборонив громадянам покидати країну (*Parker, 1993: 11-12*). Загалом 125000 осіб переправилися в США протягом 158 діб, з них 110000 у перші п'ять тижнів (*Larzelere, 1988: 182*).

Кількість мігрантів, неможливість фізично контролювати акваторію та брак персоналу спричинили колапс цивільних установ у Флориді. Уряд США був змушений використати спроможності та людський ресурс військового відомства. Операція Оперативної Групи з Переселення стала спільним заходом Міністерства Оборони США з низкою урядових організацій: Федерального агентства з надзвичайних ситуацій, Державного департаменту, Служби імміграції та натуралізації, Міністерства охорони здоров'я, Служби федеральних маршалів (*Department of Army, 1982: 9*).

ВМС США та Берегова охорона патрулювали води протоки, перевіряли човни, здійснювали рятувальні операції. До морської операції було залучено 22 великі сторожові кораблі, 43 малі кораблі, 42 патрульні катери, 1 вертольотоносець, 2 десантних посадкові платформи, 2 великих десантних кораблі та 9 мінних тральщиків. Спостережні і пошуково-рятувальні польоти проводилися як вдень, так і в темну пору доби. Загальний наліт 36 вертольотів та 33 літаків склав 9026 годин (*Parker, 1993: 12*).

З метою розвантаження переповнених центрів розміщення біженців у Флориді уряд США дав розпорядження створити тимчасові табори в армійських військових містечках. Переважно залучалася інфраструктура, яка раніше вже використовувалася в 1975 р. під час евакуації біженців із В'єтнаму: Авіабаза Елгін, Форт Чаффі, Форт Індіантаун Геп та Форт МакКой (*Department of Army, 1982: 4*).

Авіабаза Елгін, яка отримала неофіційну назву «Табір Свободи» (ісп.: Campo Libertad), була зручною локацією, адже прилягала до приміщень виставкового центру площею 2500 кв.м. Там розмістилися офіси федеральних імміграційних відомств. Перші 125 біженців прибули в Елгін 3 травня, через тиждень їх вже було 10025 осіб. До прийому «маріелітос» у десятиденний строк 3202-й Інженерно-саперний загін обладнав 413 наметів. Капелани і волонтери зібрали понад 60 тонн одягу. Було встановлено системи гучномовного зв'язку, радіоточки, прокладено 1500 м телефонного кабелю. Польові типографії друкували анкети, талони на харчування, інформаційні плакати. Для біженців були організовані релігійні служби та рекреаційні заходи: надавався реквізит для боксу та футболу, музичні інструменти, відбувалися кінопокази, проходили мовні курси. Тиловий персонал забезпечував кубинців білизною, харчуванням, засобами гігієни. 363-й Польовий госпіталь проводив первинний медогляд та процедуру флюорографії. Пік прийому пацієнтів припав на 9 травня 1980 р., коли медики провели 1174 прийоми у госпітальних відділеннях. Поліція охорони ПС США відповідала за охорону периметру бази. Загалом 1178 військовослужбовців підтримували діяльність «Табору Свободи». В цей час служби імміграції та слідчі органи цілодобово перевіряли досє кубинців та оформлювали дозволи на перебування в США (Mason, 2018).

Ключовою локацією в діяльності Оперативної Групи з Переселення став Форт Чаффі в штаті Арканзас. Цей навчальний центр для резервістів налічував за штатом лише 141 особу. Коли 10 травня 1980 р. на базі Чаффі розпочав діяти центр розселення біженців, чисельність військового персоналу зросла до 1150 військовослужбовців, при кількості біженців 2386 осіб. За два дні до цього 47-й Польовий госпіталь розгорнув там приміщення на 100 ліжок, 46-й інженерний батальйон підготував 6000 житлових місць, огородив зону розквартирування та створив центр обробки біженців. Було також відкрито офіс зв'язків з громадськістю з огляду на високу зацікавленість преси. Вже 23 травня кількість біженців збільшилася вже до 19048 осіб (Department of the Army, 1982:10-11, 67-68).

Підсумкові звіти штабних секцій Форт Чаффі дають можливість зрозуміти широкий спектр проблем, які довелося вирішувати військовому персоналу на початку діяльності: агресивні демонстрації Ку-Клукс-Клану, відсутність у біженців елементарних

навичок користування санітарними вузлами, пошкодження кабелів гризунами, дефіцит автотранспорту. Збір розвідувальної інформації серед мешканців табору проводився без відповідної конспірації та безсистемно, не вистачало досвідчених перекладачів. Брак коштів на випуск табірної газети та створення радіостанції призвели до того, що біженці не змогли отримувати вичерпну інформацію про процедури натуралізації. В результаті, поширювалися чутки та зростало незадоволення в середовищі «маріелітос». Негативно на дисципліну у таборі вплинув гострий дефіцит сигарет при тотальній пристрасності кубинців до паління тютюну (*Department of the Army, 1982: 35-55, 107*).

Іншою проблемою стали регулярні акції голодування та бунти в таборах. До цього призводили перенаселення, затримки у медогляді та повільні темпи оформлення та імміграційних перевірок: наприклад, у Чаффі за два тижні лише 100 кубинців отримали дозвіл на проживання в США, на авіабазі Елгін лише 97 з більше 10000 (*Mason, 2018*). Через стигматизацію «маріелітос» за класовими ознаками волонтерам було складно знайти спонсорів аби узяти цих людей на поруки (*Lipman, 2014: 71*). 24 травня 300 кубинців напали на охоронців із камінням та втекли за межі авіабазі Елгін. Поліція відновила порядок лише після прибуття підкріплення із сусідніх військових частин (*Mason, 2018*). 26 травня в Форт Чаффі близько 400 протестуючих перелізли через паркани та знищили військоове майно. Втікачів було повернуто до табору місцевою поліцією за сприяння військовослужбовців (*Department of the Army, 1982: 11*). Наступного дня губернатор штату Арканзас Б. Клінтон відвідав Чаффі аби оцінити стан безпеки. Після цього візиту штат залучив 65 бійців Національної гвардії для патрулювання периметра форту та групу швидкого реагування з 160 осіб. (*Department of the Army, 1982: 108*). 1 червня 1980 р. напруженість в Форт Чаффі досягла піку: сотні кубинців влаштували заворушення. Біженці, озброєні палками та «коктейлями молотова», взяли штурмом ворота бази і рушили до сусіднього містечка. Там їх зупинила поліція, яка відкрила вогонь по порушниках. У протистоянні було поранено сорок кубинців і п'ятнадцять поліцейських (*Lipman, 2014: 73*). Бунт спричинив кардинальні зміни в системі безпеки. Близько 2.000 військовослужбовців з Форт Сілл були прикомандировані для забезпечення безпеки периметра. 489-та Інженерно-саперна бригада обладнала подвійне

спіральне загородження навколо всієї зони розміщення біженців. У районі розквартирування були організовані кінні та піші патрулі військової поліції. В наметах біженців 6 та 10 червня були проведені обшуки, під час яких було вилучено півтонни предметів контрабанди, саморобної зброї, спиртних напоїв та самогонний апарат (*Department of the Army, 1982: 107-108*). Як зазначала газета «Арканзас Таймс»: «До Ель Домінго («неділя» іспанською), так біженці назвали заворушення 1 червня, єдиним стримуючим бар'єром у Форт Чаффі була бавовняна мотузка навколо кубинського житлового масиву. Після заворушень губернатор Б. Клінтон і президент США Дж. Картер перетворили табір на в'язницю, оточену кілометрами колючого дроту...» (*Arkansas Times, 2004*).

Акції протесту призвели до змін у повноваженнях військово-службовців. З дня відкриття таборів правоохоронна діяльність в середині периметра покладалася на Службу маршалів США. Після протесту «Ель Домінго» Департамент Сухопутних військ ЗС США змінив правила застосування сили на об'єктах. Передбачалося, що коли цивільні правоохоронці не могли підтримати правопорядок, військовий командир вживав заходів для забезпечення людей та об'єктів, запобігав несанкціонованому виходу за межі периметра безпеки, застосував мінімальну силу для затримання порушників (*Department of the Army, 1982: 30*). У звіті підполковника А. Кінкеда, командира оперативно-тактичної групи у Форт Чаффі, відзначається, що основними завданнями особового складу стали: реагування на громадські заворушення, охорона периметра табору, підтримання правопорядку, проведення тренувань із реагування на надзвичайні ситуації та бунти (*Department of the Army, 1982: 59-60*). Зміна акценту військової операції на поліцейсько-силову відобразилася й на настроях особового складу та керівництва. Дослідниця Я. Ліпман (*Lipman, 2014*) відмічає, що у військовослужбовців заявлялися сумніви щодо правомірності виконання поліцейської діяльності, поступово стиралися межі між силовими та гуманітарними завданнями, а «марієлітос» все глибше сприймали себе в тюремному ув'язненні. Преса, тим часом, все частіше порівнювала табори із місцями утримання військовополонених.

З 25 вересня по 9 жовтня 1980 р. відбулося переведення із інших військових баз в Форт Чаффі близько 5000 біженців, які

вважалися «важкими випадками». На цей момент в Чаффі військові інженери побудували локацію для постійних порушників громадського порядку під назвою Рівень-II. Це була ділянка табору відгороджена 4,7-кілометровим парканом висотою 3 метри. Втім, на цей час військові підрозділи завершили виконання поліцейських функцій, передавши їх цивільним структурам: Службі Маршалів, Поліції, Федеральній службі охорони, Імміграційній службі, Управлінню в'язниць. Армія залучалася лише до охорони периметра, розшуку втікачів і силової підтримки в екстрених випадках (*Department of the Army, 1982: 189, 233-234*). 19 грудня 1982 р. табір у Форт Чаффі припинив функціонування. Нерозподілені 395 біженців були передані в розпорядження Міністерства юстиції, після чого більшість з них відправились до в'язниць (*Lipman, 2014: 78*).

ЗС США провели ретельний та усесторонній аналіз операції. У звіті від 1984 р. Сухопутні війська ЗС США відзначили, що операція являла собою своєрідні мобілізаційні навчання, а військова поліція отримала досвід з контролю заворушень. Однак підкреслювалося, що високе робоче навантаження спричинило стрес і втому особового складу, аналогічну до таких, що виникають під час бойових дій (*Lipman, 2014: 79*). Командування матеріального забезпечення ПС США назвало операцію «успішним застосуванням військового досвіду для виконання гуманітарної місії без попередньої підготовки». Відмічались якісна співпраця з урядовими та неурядовими організаціями, високий рівень і швидкість проведення будівельних робіт та якість матеріально-технічної підтримки (*Mason, 2018*). Позитивом стало і створення підрозділом психологічних операцій газети «La Vida Nueva», яка стала не лише інструментом інформування, але й голосом кубинських біженців, які втекли із країни з тотальною цензури преси (*Lipman, 2014: 76*). З політичної точки зору «Маріельська переправа» стала передвісником зростаючої ролі військових в операціях з надання допомоги біженцям. В той же час, вирішення кризи продемонструвало проблему розподілу поліцейських, гуманітарних і військових функцій.

Висновки. ЗС США використовувалися для вирішення міграційних питань у випадках, коли масштаб потоків біженців не дозволяв іншим урядовим службам в повному обсязі виконувати свої функції. Оскільки така допомога була прямим продовженням

політики США із протидії поширенню комуністичної ідеології, військові операції мали переважно гуманітарний характер. Завдання полягали в порятунку, транспортуванні та розміщенні біженців на території військових частин. Хоча військове відомство спиралося на досвід, що був отриманий під час воєнних конфліктів, він був гнучко адаптований до реалій мирного часу. ЗС ефективно виконували типові завдання: розгортання і облаштування таборів; авіаційне, морське та наземне транспортування; організацію діяльності польових госпіталів. Також ЗС були вимушені опікуватися побутово-соціальними проблемами біженців, тож набували розвитку процедури цивільно-військового співробітництва: проводився моніторинг настроїв, створювалось табірне самоуправління, випускалися газети іспанською мовою, організовувалися рекреаційні та релігійні заходи. Поруч з тим військові підрозділи обмежено виконували і поліцейські функції: розшукували втікачів, протидіяли масовим заворушенням. Політична і соціальна роль збройних сил у вирішенні міграційних питань зростала, в той же час американське суспільство спостерігало феномен, коли військові підрозділи відволікалися від бойової підготовки та оборони країни і поступово починали виконувати роль «наглядачів» за вимушеними мігрантами. В перспективі ця роль посилилася та видозмінилася в 1994 р., коли тисячі кубинських і гаїтянських біженців перехоплювалися в морі та переправлялися на базу ВМС США Гвантанамо.

Використані посилання / References

Anderson G. and Silano R. (1977). After action report: Operations New Life /New Arrivals, US Army support to the Indochinese refugee program, 1 April 1975 – 1 June 1976. Department of the Army Office of the Deputy Chief of Staff for Operations and Plans. Washington DC. 270 p. (eng.).

Arkansas Times Staff (2004). 1980 - Crisis at Ft. Chaffee. Arkansas Times, 23 Sept. 2004. URL:<https://arktimes.com/news/cover-stories/2004/09/23/1980-crisis-at-ft-chaffee> [Accessed: 28.11.2022] (eng.).

Conway-Lanz S. (2005). Beyond No Gun Ri: Refugees and the United States Military in the Korean War. Diplomatic History. Vol.29 №1, p. 49-81. DOI:10.1111/j.1467-7709.2005.00459.x (eng.).

Department of the Army (1982). Task Force Resettlement Operation: after action report, Fort Chaffee, Arkansas, 7 May 1980 - 19 February 1982. Ike Skelton Combined Arms Research Library Digital Library. URL:<https://cgsc.contentdm.oclc.org/digital/collection/p4013coll11/id/1299/> [Accessed: 12.11.2022] (eng.).

Greenhill K. (2010). Weapons of Mass Migration. Cornell University Press. DOI:10.7591/9780801458668 (eng.).

Jacklin J. (2019), The Cuban Refugee Criminal: Media Reporting and the production of a popular image. *International Journal of Cuban Studies*. Vol. 1 №11, p. 61-83. DOI:10.13169/intejcubastud.11.1.0061(eng.).

Final report (1957). "Operation Mercy", 13 Nov 1956–12 Mar 1957, Camp Kilmer, New Jersey. 41st Military Government Company. Ike Skelton Combined Arms Research Library Digital Library. URL: <https://cgsc.contentdm.oclc.org/digital/collection/p4013coll11/id/2105/rec/1> [Accessed: 25.10.2022] (eng.).

Haulman D. (1947). Vietnam Evacuation: Operation Frequent Wind. Short of War: Major Air Force Contingency Operations. Air Force History and Museum Publication, p.83-93. (eng.).

Haulman D. (1997). Wings of Hope: The United States Air Force and Humanitarian Airlift Operations, 1947-1994. Government Printing Office. 535 p. (eng.).

Haulman D. (2015 a). Safe Haven I and II. Air Mobility Command Museum. URL: <https://amcmuseum.org/history/safe-haven-i-and-ii/> [Accessed: 25.10.2022] (eng.).

Haulman D. (2015 b). Operation Babylift & New Life - Air Mobility Command Museum. Air Mobility Command Museum. URL: <https://amcmuseum.org/history/operation-babylift-and-new-life/> [Accessed: 25.10.2022] (eng.).

Hawk K., Vilella R., Varona A. and Cifers K. (2014). Florida and the Mariel Boatlift of 1980: The First 20 Days. University of Alabama Press. 360 p. (eng.).

Larzelere A. (1988). The 1980 Cuban Boatlift. Washington, DC: National Defense University Press. 558 p. (eng.).

Lipman J. (2014). A Refugee Camp in America: Fort Chaffee and Vietnamese and Cuban Refugees, 1975-1982. *Journal of American Ethnic History*. Vol.57 №33(2). DOI:10.5406/jamerethnhist.33.2.0 (eng.).

Mason T. (2018), Operation red, white, and blue: Eglin AFB and the Mariel Boatlift. Air Force Materiel Command URL: <https://www.afmc.af.mil/News/Article-Display/Article/1703372/operation-red-white-and-blue-eglin-afb-and-the-mariel-boatlift/> [Accessed: 25.10.2022] (eng.).

Metze, M. and Lorenzen J. (2017). Military Force and Mass Migration in Europe. *The US Army War College Quarterly: Parameters*. Vol.47 №3. DOI:10.55540/0031-1723.2872. (eng.).

Opening Statement at Press Conference at San Diego, California (1975). Gerald R. Ford Presidential Library & Museum. URL: <https://www.fordlibrarymuseum.gov/library/document/0122/1252273.pdf> [Accessed: 15.12.2022] (eng.).

Parker R. (1993). Did the USCG Use the Lessons Learned from the 1980 Mariel Boatlift from Cuba in Dealing with the Haitian Migration Crisis of 1991-2?. *Naval War Coll. Newport*. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/citations/ADA264168> [Accessed: 15.12.2022] (eng.).

Report to the Congress (1976). Evacuation and Temporary Care Afforded Indochinese Refugees – Operation New Life. U.S. Government Accountability Office. Washington DC. URL: <https://www.gao.gov/products/id-76-63> [Accessed: 15.12.2022] (eng.).

Sahara A. (2009). Operations new life/arrivals: US national project to forget the Vietnam War. University of California. San Diego, 100 P. (eng.).

Scotti P. (1980). Cuban boatlift from Mariel, Cuba - to Key West, Florida. Public affairs office 7th Coast guard district. Miami, Florida. URL: https://media.defense.gov/2020/Apr/23/2002287256/-1/-1/0/1980_MARIEL_SUMMARY.PDF [Accessed: 05.12.2022] (eng.).

Steigenga W. (1958). European Refugees: 1939-52: A Study in Forced Population Movement. *Geographical Review*. Vol. 48 №2, p.301-303. (eng.).

Thompson J. (2019). China elephants and orphans: Operation Babylift and the white savior complex. Doctoral dissertation, Master of Arts in History Southern New Hampshire University. Manchester. 124 p. (eng.).

Williams J. (2011). World Wars: Kill 'em All': The American Military in Korea. BBC History. URL: https://www.bbc.co.uk/history/worldwars/coldwar/korea_usa_01.shtml [Accessed: 05.12.2022] (eng.).

Mazurin O.

THE US ARMED FORCES HISTORICAL ROLE IN ADDRESSING MIGRATION PROBLEMS DURING THE COLD WAR

The armed forces had been used in XX – XXI centuries by the national governments to resolve migration crises. The analysis of the such tasks is important in relation to present national security threats. Currently a notion «Weapons of mass mirgration» is commonly used while refugees often become an instrument of political pressure. Debates on migration frequently interconnected with issues of terrorism and homeland violence. Recent examples are the 2015 European and the 2021 Belarus–EU migrant crises. The usage of armed forces in support or coercion operations raises the issues of responsibilities, limits of engagement and appropriateness of their involvement. Reasonable questions arise: what specific tasks can the military effectively perform without compromising combat readiness, what risks arise when personnel deals with refugees, how should responsibilities be distributed between the armed forces and other agencies? The retrospective cases may show the ways these answers had been found. The article examines the role of the U.S. Armed Forces in supporting governmental efforts to assist refugees during the Cold War. It analyzes the military participation in Operations Mercy (1956-1957), New Life/Arrivals (1975-1976), and during the Mariel Boatlift (1980). The works shows that the armed forces played a leading role in providing support to refugees by planning and coordinating operations, performing rescue and transportation tasks, and accommodating migrants on the military bases. The management of refugee camps became a new non-traditional role for the military. The US Armed forces had been in solution of complex logistical problems, organized social work among refugees, and in some cases performed policing. Thus the US Armed Forces began to accomplish a new function, namely the provision of humanitarian support to refugees during the processes of naturalization or repatriation.

Keywords: US Armed Forces, refugees, migrants, internal function of the armed forces, humanitarian operations.

ЕВОЛЮЦІЯ АРМІЙСЬКОЇ АВІАЦІЇ США ПІСЛЯ ЗАВЕРШЕННЯ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано особливості адаптації армійської авіації США до нових умов, яким характеризується світова воєнно-політична ситуація після завершення холодної війни. Підкреслено, що адаптація ця мала два основних аспекти – організаційний і технічний. Перший полягав у переході на модульну структуру (що пов'язувалося із загальною реорганізацією армії) як більш гнучку і пристосовану до бойових дій в сучасних умовах. Її основою стали два типи авіаційних бригад – бойова та експедиційна. Технічна адаптація полягала в скороченні номенклатури основної авіаційної техніки за рахунок списання застарілих взірців, повній заміні розвідувальних гелікоптерів безпілотними літальними апаратами, а також модернізації наявних машин. В підсумку на озброєнні залишились чотири основні типи гелікоптерів (ударні АН-64, багатопільові УН-60 і УН-72, транспортні СН-47), а також два типи безпілотних літальних апаратів (MQ-1 і RQ-7). Гелікоптер УН-72 і обидва типи БпЛА є новими, взятими на озброєння у 2000-х роках. Інші три типи гелікоптерів, хоч і з'явилися ще в часи холодної війни, але постійно модернізуються. Завдяки цьому вони адаптовані до дій у нових умовах.

Ключові слова: армійська авіація, армія США, сухопутні війська, гелікоптер, безпілотний літальний апарат, авіаційна бригада.

Постановка проблеми та її актуальність. Авіація сухопутних військ (армійська авіація) в сучасних умовах відіграє суттєву роль в забезпеченні бойових дій. Особливо актуально це для тих країн, які можуть собі дозволити утримувати і розвивати чисельні кількісно і сучасні якісно сили армійської авіації (АА). Повною мірою це стосується США. Армія США традиційно має дуже потужну авіаційну складову і приділяє значну увагу її технічному оновленню. Однак і вона після завершення холодної війни змушена була суттєво переглянути погляди на структуру та застосування армійської авіації. Досвід реорганізації та переозброєння АА США в 199 – 2010 роках становить значний інтерес не лише для воєнної історії, але й з точки зору можливої реорганізації і переозброєння авіації Сухопутних військ ЗС України.

Мельник Володимир Васильович, ад'юнкт штатний науково-організаційного відділу, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Мельник В.В., 2023.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Для досягнення мети нашого дослідження використовувались, насамперед, роботи американських фахівців. Їх умовно можна поділити на дві групи. Перша з них – це дослідження, присвячені організаційним аспектам розвитку армійської авіації (Tate, 2001; Ryan, 2005; Law, 2012; Kaminski, 2017). Їхні автори розглядають еволюцію структури АА США після завершення холодної війни, адаптацію її до нових умов. Другу групу складають роботи, автори яких зосереджуються головню на технічних аспектах (Winograd, 2001; Bolkcom, 2002; Stinger, 2009; Willis, 2022). У них розглянуті проблемні питання оновлення гелікоптерного парку АА США та модернізації вже наявних на озброєнні машин. Поряд з цим корисним було залучення робіт інших зарубіжних фахівців – наприклад, італійських (Loprelato, 2022) та польських (Wróbel, 2006; Abraszek, 2014; Gajzer, 2019). Певну, але наразі дуже скромну, увагу проблемам розвитку АА США приділяють і українські дослідники (Совенко, 2007; Мельник, 2021).

Мета та завдання дослідження. Дослідження має на меті проаналізувати розвиток армійської авіації США в період з 1991 по 2021 рр. з точки зору еволюції організаційної структури та оновлення гелікоптерного парку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Армійська авіація США має давню історію, однак в сучасні організаційній формі (як окремий рід військ) вона існує з 12 квітня 1983 р. Рішення про виокремлення АА в окремий рід пояснювалось, насамперед, зростаючою роллю ударних гелікоптерів (Attack за американською термінологією), а також стрибкоподібним зростанням складності авіаційних систем, що потребувало принципово нових підходів до організації їх обслуговування і ремонту. Треба зазначити, що ідея виокремлення АА мала й своїх опонентів. Вони побоювались, що це призведе до відриву від сухопутних частин і перетворення на «ще одні Повітряні сили» (Tate, 2001:1-2). Та все ж до їхньої думки не прислухались.

Виокремлення АА відбулось одночасно з впровадженням на озброєння двох нових типів гелікоптерів – ударного АН-64 «Апач» і багатоцільового (Utility за американською термінологією) УН-60 «Блек Гоук». Значення цього факту підкреслювалось тим, що обидва типи гелікоптерів потрапили до символічної «великої

п'ятірки» – переліку ключових нових зразків озброєння, які сприяли різкому зростанню бойових спроможностей армії США у 1980-х роках і залишаються актуальними ще й досі (крім АН-64 і УН-60, до «великої п'ятірки» увійшли танк М1 «Абрамс», БМП М2 «Бредлі» та ЗРК «Петріот»). Паралельно впроваджувалась нова організаційна структура частин і з'єднань – «Армія-86». Відповідно до неї, кожна дивізія поряд з трьома лінійними бригадами отримала ще й четверту – авіаційну (Air Cavalry Attack Brigade – АСАВ). Структура її різнилась залежно від типу дивізії, однак для «важких» дивізій (бронетанкових і механізованих) вона була уніфікованою: ескадрон повітряної кавалерії, батальйон ударних гелікоптерів, батальйон авіаційної підтримки і батальйон забезпечення (загалом 134 гелікоптери, у тому числі 48 ударних і 44 розвідувальних) (*Tate, 2001:39-40*).

У 1990-х роках АА США пройшла реорганізацію, на яку вплинули два чинники: уроки операції «Буря в пустелі» проти Іраку (1991 р.) та закінчення холодної війни. Передбачалось досягти двох цілей: спростити структуру частин армійської авіації, а також скоротити чисельність особового складу і гелікоптерів, потрібних для вирішення поставлених перед АА завдань (*Law, 2012:42*). Ключове значення тут мала розробка і наступне взяття на озброєння нового розвідувально-ударного гелікоптера РАН-66 «Команч» – це дозволило б замінити гелікоптери АН-1 «Кобра» і ОН-58 «Кайова», які знаходились на озброєнні ескадронів повітряної кавалерії (розвідувальних частин АА), і одночасно скоротити загальну кількість гелікоптерів за рахунок більш високих бойових можливостей нової машини (*Bolkcom, 2002:1*).

Програма створення РАН-66 реалізовувалась консорціумом фірм «Боїнг» і «Сікорський», чий проєкт визнали переможцем в липні 1991 р. Перший з двох прототипів «Команча» почав випробування 1996 р., а з 2006-го новий гелікоптер мав надходити на озброєння. Планувалось, що армія отримає 1213 таких машин (*Winograd, 2001:67*). Однак створення гелікоптера супроводжувалось низкою проблем, головною з яких була його надмірна маса. Для усунення цього недоліку встановили нове, легше прицільно-навігаційне обладнання, а також потужніші двигуни. Кожна зміна в проєкті призводила до зростання його вартості і затягування термінів реалізації (*Мельник, 2021:175*).

Оприлюднений у 2000 р. план модернізації армійської авіації передбачав скорочення основного типажу гелікоптерів АА до чотирьох, включаючи вже наявні АН-64, УН-60, важкі транспортні гелікоптери СН-47, а також перспективний РАН-66. Застарілі багатоцільові гелікоптери УН-1 «Ірокез» мали бути замінені за рахунок додаткових закупівель УН-60, а на заміну АН-1 і ОН-58 мав прийти «Команч». Під цей гелікоптерний парк розроблялась і нова організаційна структура, основу якої мали становити багатофункційні авіаційні батальйони (в кожному – по 10 гелікоптерів АН-64, РАН-66 і УН-60) (*Winograd, 2001:65*). Та перспектива отримати «Команчі» все віддалялась. Концепція РАН-66 була сформульована ще в часи холодної війни для протистояння СРСР. В нових же умовах на початку ХХІ ст. головним противником став світовий тероризм, насамперед, ісламський. У глобальній війні проти тероризму добре зарекомендували себе безпілотні літальні апарати (БпЛА), які взяли на себе спочатку розвідувальні функції, а потім і ударні. Зрештою, 23 лютого 2004 р. армія США вирішила закрити програму створення РАН-66. Про масштаби заощаджених коштів свідчать цифри: 14,6 млрд доларів, виділених на закупівлю першої партії зі 121 РАН-66, переадресували на інші програми, завдяки чому вдалось придбати 796 гелікоптерів інших типів і модернізувати ще 1400 (*Совенко, 2007:37*).

Новий етап розвитку АА США почався у 2003 р., коли була створена робоча група з перегляду організаційної структури, озброєння та системи бойової підготовки армійської авіації (*Martin, 2012:26*). Ці заходи стали частиною наймасштабнішої з 1960-х років реорганізації армії США. Відповідно до неї, як регулярна армія, так і резервні компоненти, були переведені на модульну структуру. Основою її стали бойові бригадні групи (ББГ; *Combat Brigade Team – СВТ*) трьох типів: важкі (з танками М1 «Абрамс» і БМП М2 «Бредлі»), середні (з колісними бойовими броньованими машинами «Страйкер») і легкі (піхотні і повітрянодесантні). Передбачалось утворити 43 ББГ у регулярній армії (19 важких, 6 середніх, 18 легких) і 34 – в національній гвардії (10 важких, 1 середню, 23 легких) (*Wróbel, 2006:25-26*). Бригадні бойові групи зводились в дивізії (по 3-4). Кожна дивізія отримала бойову авіаційну бригаду (БАБр; *Combat Aviation*

Brigade – CAB), спроможну підтримувати до п'яти наземних ББГ. На корпусному рівні частин армійської авіації тепер не було (Martin, 2012:27). Самі бойові авіаційні бригади теж формувались з модулів – частин батальйонного рівня. Їх існувало п'ять видів:

- ударний батальйон (24 гелікоптери АН-64);
- ескадрон повітряної кавалерії (30 ОН-58);
- штурмовий батальйон (30 УН-60);
- батальйон загальної підтримки (12 СН-47, 8 УН-60 і 12 НН-60 – медико-евакуаційного варіанта УН-60);
- авіаційний батальйон підтримки (відповідальний за ремонт і логістику) (Jamison, 2010:3).

Шляхом комбінування модулів можна було утворити три типи бойових авіаційних бригад: важку, середню і легку. Усі вони мали по одному штурмовому батальйону, батальйону загальної підтримки і авіаційному батальйону підтримки. Важка включала два ударних батальйони, середня – один ударний батальйон і один ескадрон повітряної кавалерії, легка – два ескадрони повітряної кавалерії. Четвертим типом була експедиційна авіаційна бригада, яка формувалась з резервних компонентів і була орієнтована на вирішення завдань внутрішньої безпеки (Homeland Security) (Martin, 2012:27-28). Загалом у ході реорганізації утворили 11 бойових авіаційних бригад в регулярній армії і 8 – в національній гвардії; в складі останньої було ще чотири експедиційні авіаційні бригади. Усі БАБр були у складі дивізій, за винятком 12-ї БАБр, дислокованої в Європі (Wróbel, 2006:28).

Крім закриття програми RAN-66 плани оновлення гелікоптерного парку АА зазнали й інших коректив. Від ідеї повної заміни гелікоптерів УН-1 на УН-60 відмовились, вирішивши придбати для національної гвардії (для операцій на території США, пов'язаних із внутрішньою безпекою, допомогою під час стихійних лих та медичною евакуацією) простіші легкі багаточільові машини. В конкурсі переміг гелікоптер ЕС 145 концерну «Єврокоптер», взятий на озброєння під позначенням УН-72А «Лакота». З 2007 р. АА отримала близько 500 таких машин, які замінили не тільки останні УН-1, але й немодернізовані гелікоптери ОН-58 і навчальні ТН-67 (Kaminski, 2017:64-65).

Проблема придбання нового розвідувального гелікоптера після закриття програми створення RAN-66 так і не була розв'язана.

Хоч найстаріші OH-58 «Кайова» і були замінені гелікоптерами UH-72A, на озброєнні ескадронів повітряної кавалерії лишались модернізовані машини OH-58D «Кайова Ворріор». Армія США зробила дві спроби знайти їм заміну. 9 грудня 2004 р. розпочалась програма вибору розвідувально-ударного гелікоптера ARH (Armed Reconnaissance Helicopter), який мав стати значно дешевшою і простішою альтернативою «Команчу». Програма організовувалась за принципом COTS (Commercial Of-The-Shelf). Передбачалось не створювати гелікоптер «з нуля», а придбати готову цивільну машину з потрібними параметрами, пристосовавши її до потреб АА США.

Планувалось придбати 368 вертольотів, причому перші 38 з них мали стати в стрій вже до вересня 2008 р. На конкурс зголосились дві фірми – «Боїнг» і «Белл». В липні 2005 р. переможцем оголосили останню, яка представила мілітаризовану версію гелікоптера Белл 407. Ця машина отримала позначення ARH-70 «Арапахо» (Willis, 2022:87-88). Однак, як і «Команчу», «Арапахо» став жертвою непередбачуваного зростання коштів. Вартість першого етапу проектування зросла з 210 до 300 мільйонів доларів, а розрахункова вартість серійного вертольота збільшилась з 10,3 до 12,3 мільйона. В грудні 2007 р. міністерство оборони США вирішило скоротити кількість замовлених ARH-70 до 250 екземплярів, але це, своєю чергою, призвело до здорожчання одного вертольота до 14,5 мільйона доларів. Фірма «Белл» не змогла надати плану скорочення коштів, і 16 жовтня 2008 р. армія закрила програму створення й закупівель ARH-70 (Abraszek, 2014: 81-82).

2012 р. армія США розпочала нову програму AAS (Armed Aerial Scout). Вона теж організовувалась за принципом COTS, але до участі поряд з американськими фірмами допустили і західно-європейські – «Ербас Гелікоптерс» і «Агуста-Вестленд». З п'яти представлених проєктів армія не спромоглась обрати жодного. Вже наприкінці 2013 р. програму закрили (Мельник, 2021:175-176).

Внаслідок провалу програми AAS армійській авіації США довелось суттєво змінювати звичний спосіб дій. Після зняття з озброєння в 2017 р. гелікоптерів OH-58D вона взагалі втратила легкі розвідувальні вертольоти, позбувшись цілого класу машин – одного з основних ще з 1950-х роках. Їх функції розподілили між

ударними вертольотами АН-64D/E «Апач» і безпілотними літальними апаратами. Відповідних змін зазнала і структура бойових авіаційних бригад. З 2017 р. вони були приведені до єдиних штатів – зник поділ на важкі, середні та легкі. Тепер БАБр включала:

- ударно-розвідувальний батальйон – три роти по 8 гелікоптерів АН-64 і одна рота БпЛА (12 MQ-1C);
- важкий ударно-розвідувальний ескадрон – три роти, в кожній 8 АН-64 і 4 БпЛА RQ-7B;
- штурмовий гелікоптерний батальйон – три роти по 10 УН-60;
- гелікоптерний батальйон загальної підтримки – авіаційна рота управління (8 УН-60), важка гелікоптерна рота (12 СН-47) і медико-евакуаційна рота (15 УН-60).

Таким чином, бойова авіаційна бригада налічувала 113 гелікоптерів (48 АН-64, 53 УН-60/НН-60 і 12 СН-47) і 24 БпЛА (*Loprelato, 2022:68*). Штат експедиційної авіаційної бригади передбачав наявність двох штурмових гелікоптерних батальйонів (по 30 УН-60) і одного гелікоптерного батальйону загальної підтримки (з двома медико-евакуаційними ротами замість однієї). Така бригада мала 110 гелікоптерів, у т.ч. 98 УН-60/НН-60 і 12 СН-47 (*Kaminski, 2017:59*).

Як впливає з вищезазначеного, основу парку АА США наприкінці 2010-х років становили гелікоптери трьох типів: АН-64, УН-60 і СН-47. Крім того, національна гвардія використовувала легкі багатоцільові гелікоптери УН-72, але вони знаходились поза структурами як бойових, так і експедиційних авіаційних бригад, перебуваючи в складі дрібніших територіальних підрозділів. Усі три основні типи гелікоптерів були вже далеко не новими. Відповідність цих машин тактико-технічним вимогам, які постійно змінюються, забезпечується їхньою систематичною модернізацією. Типовий приклад – історія розвитку гелікоптера АН-64 «Апач». На заміну базовому варіанту АН-64А з 1997 р. надходить АН-64D «Апач Лонгбоу». До 2013 р. армія США отримала 779 АН-64D, у тому числі 66 нових, а решта – модернізованих з АН-64А. З 2005 р. у війська надходив варіант АН-64D Block II з удосконаленою прицільною системою М-TADS, в якій використали низку компонентів і алгоритмів, створених для гелікоптера RAH-66 «Команч» (*Gajzer, 2019:64-65*). Восени 2011 р. почалось постачання армійській авіації нової модифікації гелікоптера – АН-64Е «Апач Гардіан» (спочатку позначався АН-64D Block III).

Чи не найважливішим кроком, спрямованим на збільшення бойового потенціалу АН-64, стало забезпечення можливості взаємодії з БпЛА. На варіантах АН-64D Block I і Block II на індикатори в кабінах екіпажу можна було виводити зображення з камери БпЛА RQ-7B. На АН-64Е встановлюється система взаємодії з БпЛА UTA – двобічна лінія зв'язку з БпЛА MQ-1C. З 2021 р. гелікоптери обладнуються системою MUMT-X, яка забезпечує оперування гелікоптерів і безпілотників MQ-1C і RQ-7Bv2 в єдиній «команді» (Szopa, 2017:80-81). Модернізацію проходили і гелікоптери двох інших основних типів. Для УН-60 відбувся поступовий перехід від базової модифікації УН-60А до УН-60L і сучасної УН-60М. СН-47 на початок 1990-х років експлуатувався в АА США у варіанті СН-47D. На зміну йому прийшли варіанти СН-47F і СН-47F Block II. І для УН-60, і для СН-47 основні напрями удосконалення полягали в оновленні авіоніки (яка стала повністю цифровою) і силових установок (встановлення потужніших і надійніших двигунів). Станом на 2022 р. АА США налічувала 3800 гелікоптерів різних типів – без врахування БпЛА, а також деякої кількості пілотованих літаків (Loprelato, 2022:67).

Висновки. Після завершення холодної війни армійська авіація США еволюціонувала в напрямках оптимізації та уніфікації організаційної структури. Кілька етапів організаційно-штатних змін призвели до устійнення двох базових типів частин армійської авіації: бойової авіаційної бригади та експедиційної авіаційної бригади. Обидві вони є складовими «модульної» армії, і самі, у свою чергу, складаються зі стандартних модулів (батальйонів, ескадронів). Така структура суттєво спрощує організацію бойового застосування армійської авіації (насамперед, на географічно віддалених театрах воєнних дій) та взаємодію з іншими частинами армії США і союзників.

Еволюція організаційної структури армійської авіації проходила паралельно з еволюцією техніки. Остання часто вирішальним чином впливає на зміни в організації частин армійської авіації та способах її застосування. Наприклад, неспроможність обрати оптимальний варіант для заміни розвідувальних гелікоптерів ОН-58D і бурхливий розвиток безпілотних літальних апаратів призвели до того, що армія США взагалі відмовилась від легких розвідувальних гелікоптерів. Їхні функції були розподілені між ударними гелікоптерами АН-64 і БпЛА, що зумовило відповідну реорганізацію частин армійської авіації.

Назагал можемо стверджувати, що армійська авіація США успішно адаптувалась до нових умов, викликаних завершенням холодної війни. З організаційної точки зору це було досягнуто впровадженням нової модульної структури, а з технічної – постійною модернізацією гелікоптерів, яка супроводжувалась розширенням їхніх бойових можливостей.

Використані посилання

Мельник В.В. (2021). Історія невдач: спроби створення нового розвідувального вертольота для армійської авіації США. *Друга Всеукраїнська науково-практична конференція «Зброяря: історія розвитку озброєння та військової техніки» 8 жовтня 2021 р.: Збірник тез доповідей*. Львів: НАСВ, с. 174–176.

Совенко А. (2007). Воздушный воин из племени команчей. *Авиация и время*, № 6, с. 34–37.

Abraszek P. (2014). Co dalej ze śmigłowcami rozpoznawczymi w US Army Aviaton? *Nowa Technika Wojskowa*, № 3, p. 80–82.

Bolkcom C. (2002). *Army Aviation: The RAH-66 Comanche Helicopter Issue*. CRS Report for Congress, p. 1–6.

Gajzer M. (2019). Boeing AH-64 Apache. *Rodzina Longbow*. *Nowa Technika Wojskowa*, № 4, p. 60–69.

Jamison T.R. (2010). *Army Aviation Force Structure in Support of Counter Insurgency Operations*. Carlisle: U.S. Army War College, 27 p.

Kaminski T. (2017). *Air Power Review: United States Army Air Power 2017*. *Combat Aircraft Monthly*, № 10, p. 60–78.

Law D. (2012). *United States Army Aviation Organizational Changes*. Ft. Leavenworth: Command and General Staff College, 66 p.

Lawrence D.L. (2000). *Army Aviation as an Element of Airpower*. Carlisle: U.S. Army War College, 31 p.

Loprelato A. (2022). La trasformazione della US Army Aviation. *Panorama Difesa*, № 7, p. 60-69.

Martin R.A. (2012). *Army Aviation and Unified Land Operations*. Ft. Leavenworth: Command and General Staff College, 57 p.

Ryan W.A. (2005). *Army Aviation: A Critical Member of the 21st Century Joint Team*. Norfolk: Joint Forces Staff College, 68 p.

Stinger R. (2009). *Army Aviation – Back to Its Roots*. Carlisle: U.S. Army War College, 44 p.

Szopa M. (2017). Nowe możliwości współdziałania Apache'a z bezzałogowcami. *Wojsko i Technika*, № 12, p. 78–81.

Tate F.W. (2001). *Army Aviation as a Branch, Eighteen Years After the Decision*. Ft. Leavenworth: Command and General Staff College, 70 p.

Willis D. (2022). Too much, too late. *Combat Aircraft Monthly*, № 10, p. 86–88.

Winograd E.Q. (2001). What About Army Aviation? *Air Force Magazine*, № 7, p. 64–68.

Wróbel T. (2006). *Armia modułowa*. *Nowa Technika Wojskowa*, № 1, p. 25–28.

References

- Melnyk V.V. (2021). A History of Failure: Attempts to Create a New Reconnaissance Helicopter for the US Army Air Force. The second All-Ukrainian scientific and practical conference «Armory: the history of the development of weapons and military equipment» October 8, 2021: Collection of abstracts of reports. Lviv: NASV, p. 174–176. (ukr.).
- Sovenko A. (2007). Comanche Air Warrior. *Aviation and Time*, № 6, p. 34–37. (rus.).
- Abraszek P. (2014). Co dalej ze śmigłowcami rozpoznawczymi w US Army Aviation? *Nowa Technika Wojskowa*, № 3, p. 80–82. (pol.).
- Bolkcom C. (2002). Army Aviation: The RAH-66 Comanche Helicopter Issue. CRS Report for Congress, p. 1–6. (eng.).
- Gajzer M. (2019). Boeing AH-64 Apache. Rodzina Longbow. *Nowa Technika Wojskowa*, № 4, p. 60–69. (pol.).
- Jamison T.R. (2010). Army Aviation Force Structure in Support of Counter Insurgency Operations. Carlisle: U.S. Army War College, 27 p. (eng.).
- Kaminski T. (2017). Air Power Review: United States Army Air Power 2017. *Combat Aircraft Monthly*, № 10, p. 60-78. (eng.).
- Law D. (2012). United States Army Aviation Organizational Changes. Ft. Leavenworth: Command and General Staff College, 66 p. (eng.).
- Lawrence D.L. (2000). Army Aviation as an Element of Airpower. Carlisle: U.S. Army War College, 31 p. (eng.).
- Loprelato A. (2022). La trasformazione della US Army Aviation. *Panorama Difesa*, № 7, p. 60–69. (it.).
- Martin R.A. (2012). Army Aviation and Unified Land Operations. Ft. Leavenworth: Command and General Staff College, 57 p. (eng.).
- Ryan W.A. (2005). Army Aviation: A Critical Member of the 21st Century Joint Team. Norfolk: Joint Forces Staff College, 68 p. (eng.).
- Stinger R. (2009). Army Aviation – Back to Its Roots. Carlisle: U.S. Army War College, 44 p. (eng.).
- Szopa M. (2017). Nowe możliwości współdziałania Apache’a z bezzałogowcami. *Wojsko i Technika*, № 12, p. 78–81. (pol.).
- Tate F.W. (2001). Army Aviation as a Branch, Eighteen Years After the Decision. Ft. Leavenworth: Command and General Staff College, 70 p. (eng.).
- Willis D. (2022). Too much, too late. *Combat Aircraft Monthly*, № 10, p. 86–88. (eng.).
- Winograd E.Q. (2001). What About Army Aviation? *Air Force Magazine*, № 7, p. 64–68. (eng.).
- Wróbel T. (2006). Armia modułowa. *Nowa Technika Wojskowa*, № 1, p. 25–28. (pol.).

Melnyk V.

THE EVOLUTION OF US ARMY AVIATION AFTER THE END OF THE COLD WAR

The article analyzes the peculiarities of the adaptation of the US army aviation to the new conditions characterized by the world military and political situation after the end of the Cold War. It is emphasized that this adaptation had two main aspects – organizational and technical. The evolution of the organizational structure took place in the direction of its optimization and unification. Several stages of organizational

and personnel changes led to the establishment of two basic types of army aviation units: combat aviation brigade and expeditionary aviation brigade. Both of them are constituent parts of the «modular» army, and themselves, in turn, consist of standard modules (battalions, squadrons). Such a structure significantly simplifies the organization of the combat use of army aviation (primarily, in geographically distant theaters of war) and interaction with other parts of the US and allied armies.

The evolution of the organizational structure was inextricably linked with the evolution of technology. For example, the inability to choose the best option to replace the OH-58D reconnaissance helicopters and the rapid development of unmanned aerial vehicles led to the fact that the US Army abandoned light reconnaissance helicopters altogether. Their functions were divided between attack helicopters AH-64 and UAVs, which led to the corresponding reorganization of parts of the army aviation.

The technical adaptation consisted in reducing the nomenclature of the main aviation equipment due to the write-off of outdated models, the complete replacement of reconnaissance helicopters with unmanned aerial vehicles, as well as the modernization of existing machines. As a result, four main types of helicopters remained in service (attack AH-64, utility UH-60 and UH-72, transport CH-47), as well as two types of unmanned aerial vehicles (MQ-1 and RQ-7). The UH-72 helicopter and both types of UAVs are new, adopted in the 2000s. The other three types of helicopters, although they appeared during the Cold War, are constantly being modernized. Due to this, they are adapted to act in new conditions.

Keywords: army aviation, US Army, land forces, helicopter, unmanned aerial vehicle, aviation brigade.

ПРОТИБОРСТВО В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ АЗЕРБАЙДЖАНУ ТА ВІРМЕНІЇ В ПЕРІОД ДРУГОЇ ВІЙНИ У НАГІРНОМУ КАРАБАХУ

У статті проведено огляд результатів моніторингу інформаційного простору безпосередніх сторін конфлікту (Азербайджану та Вірменії) в мережі Інтернет в період Другої карабаської війни. Хронологічно відображено приклади поширення недостовірної інформації (фейків) в інформаційному просторі, маніпулювання інформацією, її викривлення, підміна сторонами конфлікту, проведено їх розбір та наведено матеріали щодо їх спростування.

Частково проаналізовано, як здійснювався контроль інформаційного середовища обома сторонами конфлікту, проводились атаки хакерів на інформаційні ресурси противника. Виокремлено складові інформаційного протистояння, визначено, які способи та методи інформаційно-психологічного впливу були застосовані в період Другої війни у Нагірному Карабаху.

Ключові слова: Азербайджан, Вірменія, Друга війна у Нагірному Карабаху, інформаційний простір, інформаційне протистояння, гібридна війна, пропаганда, соціальні мережі, медіапростір.

Постановка проблеми та її актуальність. Аналіз та узагальнення матеріалів висвітлення сучасних збройних конфліктів є однією з важливих проблем історіографії воєнної історії. Результати такого аналізу слугуватимуть матеріалами для подальших історичних досліджень. Значний інтерес становлять локальні конфлікти сучасності, які містять комплекс заходів, мета яких – отримання переваги не лише на полі бою, але й в інформаційному просторі, а інформаційне протистояння стало невід’ємною складовою таких конфліктів. Зважаючи на це, розвиток подій і ситуація, яка склалася в інформаційному просторі в період Другої карабаської війни, не може залишитися поза увагою. Тим більше що однією зі сторін цього протистояння в інформаційному просторі є російська федерація.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Українська історіографія накопичила певний досвід аналізу матеріалів стосовно Другої війни у Нагірному Карабаху: наукова праця Харука А.І.,

Квятковський Роман Володимирович, ад’юнкт штатний науково-організаційного відділу Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Квятковський Р.В., 2023

в якій розглянуто питання висвітлення подій Другої карабаської війни у військових часописах. Зокрема, проаналізовано особливості висвітлення у польських військових виданнях передумов, ходу та наслідків вірмено-азербайджанського збройного конфлікту 2020 р., застосування безпілотної авіації (*Харук, 2021*); висвітленню загальної хронології розгортання бойових дій, узагальненню практики бойового застосування новітніх систем озброєння і військової техніки в ході Другої карабаської війни присвячена праця Поплавського О.О. (*Поплавський, 2020*); наукові авторські розвідки Чмихала Г.Г. і Квятковського Р.В. інформаційної складової Вірмено-Азербайджанського конфлікту (*Чмихало, Квятковський, 2020a*) та інформаційного супроводу бойових дій в Нагірному Карабаху у вересні-листопаді 2020 року (*Чмихало, Квятковський, 2020b*).

Проте актуальним предметом дослідження залишається інформаційний простір учасників конфлікту, оскільки Друга Війна в Нагірному Карабаху містить чітко виражену гібридну складову. Подальших досліджень потребує саме інформаційне протиборство між Вірменією та Азербайджаном в період Другої карабаської війни.

З огляду на це Друга війна у Нагірному Карабаху повинна детально вивчатися та аналізуватися представниками України, оскільки її досвід має надзвичайну цінність як на політико-стратегічному, так і на тактичному рівнях.

Мета та завдання дослідження. Окреслити особливості інформаційного протиборства Азербайджану та Вірменії в період Другої війни в Нагірному Карабаху, проаналізувати використання інформаційного простору, в тому числі соціальних мереж як поля бою між представниками обох держав за здобуття інформаційної переваги. Простежити хронологію та здійснити опис низки інформаційних матеріалів, які були використані в ході інформаційного протистояння сторонами конфлікту в період Другої карабаської війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. З першого дня Другої війни у Нагірному Карабаху у Вірменії було введено військовий стан. Це передбачало заборону на поширення неофіційної інформації про бойові дії та було передбачено кримінальну відповідальність за публікацію критичних висловлювань на адресу влади та обороноздатність армії. Проте, доступ до інформаційний

ресурсів в мережі Інтернет, в тому числі до соціальних мереж, залишився вільним.

Азербайджанська влада була більше зосереджена на превентивному контролі та вибрала більш жорсткий метод і прийняла рішення заблокувати доступ до Facebook, YouTube, WhatsApp, TikTok та інших соціальних мереж (*Гібридна складова ...*, 2020).

Період підготовки до бойових дій в Нагірному Карабаху, гостра фаза протистояння та післяконфліктний період мали постійний інформаційний супровід, який свідчить про системний інформаційний вплив із застосуванням усього можливого спектру інформаційних каналів.

На фоні загострення конфлікту між Азербайджаном і Вірменією також розпочалась інтенсивна пропагандистська війна задля отримання переваги в інформаційному просторі.

У величезній кількості новин, які публікувались в період Другої війни у Нагірному Карабаху, важко було відрізнити повністю вигадані чи частково спотворені новини від правдивих. Як Азербайджан, так і Вірменія широко застосовували фейки як інформаційну зброю.

Інформаційні матеріали, зокрема дезінформація, хоч і були згодом практично всі спростовані, проте відіграли свою практичну роль у ході війни. Вони частково або повністю досягнули своєї мети – домінування в інформаційному просторі, введення в оману та здійснення інформаційного та психологічного впливу на визначені цільові аудиторії.

Можна виділити такі складові інформаційного протистояння в період Другої війни у Нагірному Карабаху: створення та поширення класичних агітаційно-пропагандистських матеріалів; використання емоцій під час створення пропагандистського контенту; створення та поширення фейків, відвертої дезінформації; поширення чуток, зокрема з використанням сучасних каналів (групи у соціальних мережах, месенджери тощо) як першоджерела дезінформації; використання лідерів громадської думки в пропагандистських акціях; контроль за каналами передачі інформації та введення цензури; маніпулювання почуттями віруючих; боротьба у кіберпросторі, атаки хакерів.

Обидві сторони конфлікту також інтенсивно змагалися за прихильність урядів й громадської думки. До прикладу, кількість згадувань Вірменії та Азербайджану у соціальних мережах у

вересні 2020 року сягнула відмітки більше ніж 20 мільйонів за тиждень (*Невидимий бій у Нагірному Карабаху...*, 2020).

20 вересня 2020 року в азербайджанських медіа з'являються та активно поширюються у соціальних мережах матеріали про те, що з іракського Курдистану через Іран до Вірменії та Карабах перекидаються «тисячі курдських бойовиків», а з Лівану до Карабаху переселяються тисячі вірмен з метою змінити демографічну карту регіону (*Курдські бойовики готують наступ ...*, 2020).

Проте фактів, які б підтверджували чи остаточно спростували цю інформацію, так і не було оприлюднено. Як і не було офіційної реакції міжнародних посередників та інших країн регіону. Так Азербайджан розпочав активну фазу інформаційної кампанії.

24 вересня 2020 року з метою створення панічних настроїв серед населення Карабаху в азербайджанських медіа почала масово поширюватися новина про евакуацію населення Карабаху, який у Вірменії прийнято називати Арцахом.

Через соціальні мережі Telegram, Viber та WhatsApp мешканцям Нагірного Карабаху і Вірменії розсилалось фото документа, в якому йшлося наступне: «Міністерство оборони попереджає мешканців Арцаху про необхідність бути готовими до екстреної евакуації».

Проте на наступний день вірменський експерт з інформаційної безпеки Самвел Мартіросян зазначив на своїй сторінці в соціальних мережах, що цей документ підробка (*Facebook, сторінка Samvel Martirosyan, 2020*).

Втім, на азербайджанських медіаресурсах продовжували публікувати повідомлення про масову евакуацію з Карабаху. А 1 жовтня 2020 року азербайджанський інформаційний ресурс Trend.az опублікував відео без звуку, на якому видно переміщення великої колони машин. До цього відео був доданий коментар: «вірмени поспіхом залишають Карабах» (*Сотні машин з вірменами ...*, 2020).

З метою спростування та подачі своєї версії походження відео 1 жовтня 2020 року долучився Вірменський центр перевірки інформації*, який повідомив, що це підробка і відео вперше було опубліковано в мережі Instagram, на сторінці Aratta_armenia, яке

*Вірменський центр перевірки інформації заснований у 2019 році як проект ДНКО «Центр громадських зв'язків та інформації» апарату Прем'єр-міністра Республіки Вірменія. Мета діяльності Центру – захист громадян від дезінформації.

вже не доступне для перегляду. У відеоролику, за твердженням експертів центру, було зображено автоколонну з вірменськими добровольцями, які прямували до Нагірного Карабаху (*Instagram, сторінка Aratta_armenia, 2020*).

Зважаючи на це, можна припустити, що відео на сторінці Trend.az було взято з вірменського домену і представлено у зовсім іншому ракурсі. Проте варто зазначити, що психологічна операція Азербайджану, мета якої посіяти паніку серед населення Карабаху, все-таки спрацювала.

Осінь 2020 року також стала періодом наймасовіших за кількістю кібератак на Вірменію. Об'єктом атак хакерів був державний апарат, медіаресурси та населення країни.

У результаті кібератак, що почалися опівдні 27 вересня 2020 року, загалом було зламано 90 вірменських сайтів. Серед цих сайтів найвідоміші новинні та відеопортали Вірменії.

Разом з атаками, що розпочалися ввечері 27 вересня, азербайджанським хакерам вдалося отримати доступ до серверів з конфіденційною інформацією, що належали державним структурам Вірменії, зокрема службі державної безпеки Вірменії, Президенту Вірменії та Міністерству закордонних справ Вірменії (*Азербайджанські хакери..., 2020*).

Тим часом з метою запобігання можливим провокаціям з боку вірмен Служба кібернетичної безпеки при Міністерстві цифрових технологій та транспорту Азербайджанської Республіки 28 вересня 2020 року звернулась до громадян із закликом: «...не заходити на жодні посилання в соціальних мережах, які були надіслані за допомогою телефонних повідомлень чи електронної пошти, а також не завантажувати жодних файлів» (*Давайте захистимо себе..., 2020*).

29 вересня 2020 року хакерськими групами Anti-armenia Team та Karabakh Hacking Team перехоплено конфіденційні документи, що належали збройним силам Вірменії, загальним обсягом близько 10 ГБ та зламано систему електронного документообігу уряду Вірменії. У результаті було вивантажено документи, в тому числі конфіденційні, обсягом 50 ТБ (*Конфіденційні вірменські документи..., 2020*).

Об жовтня 2020 року азербайджанські хакери зламали низку вірменських інформаційних сайтів і розмістили заклики Президента Ільхама Алієва, вимовлені ним з міжнародних трибун:

«Карабах – це Азербайджан і знак оклику», «Якщо вірменський солдат хоче жити, нехай забирається з азербайджанської землі!» На вірменських сайтах також було розміщено фотографії національного героя Азербайджану Мубаріза Ібрагімова* (*Азербайджанські хакери знову зламали...*, 2020).

За повідомленням вірменського ресурсу Платформа перевірки фактів**, 10 жовтня 2020 року було проведено безпрецедентну кібератаку, під час якої азербайджанські хакери зламали близько 50 вірменських державних сайтів. На ресурси було здійснено потужні атаки (в основному DDoS). Кібератак зазнали наступні вірменські інформаційні ресурси: lin.am, alplus.am, armenpress.am, armtimes.com, blognews.am, hetq.am, mamul.am, mediamax.am, news.am та zhamanak.com.

Також повідомлялось, що з метою отримання персональних даних і збору конфіденційної інформації активно здійснювались фішингові атаки на користувачів, для чого використовувались зламані сторінки в соціальних мережах і фальшиві вебсайти, що створювалися за копією (підміною) сторінок відомих агентств новин (*Азербайджанські фейкові сторінки...*, 2020).

8 жовтня 2020 року, за два дні до крайньої, масштабної кібератаки на вірменські інформаційні ресурси, служба безпеки Facebook опублікувала звіт про видалення з азербайджанського домену своєї мережі 589 облікових записів у Facebook, 7906 сторінок у Instagram та 447 інших облікових записів, які «були віртуальними». Облікові записи належали ряду азербайджанських хакерських груп і членам урядової пропрезидентської політичної партії Азербайджану «Новий Азербайджан».

Основна функція таких фальшивих користувачів – залишати коментарі для підтримки азербайджанських публікацій, поширювати пропаганду та недостовірну інформацію у вірменському інформаційному просторі (*Видалення скоординованої не автентичної поведінки*, 2020).

* Мубаріз Агакерім-оглу Ібрагімов – азербайджанський військовий, який загинув 19 червня 2010 року, відбиваючись від вірменських солдатів у селі Чайлі Тертерського району. Уряд Азербайджану посмертно присвоїв Мубарізу Ібрагімову звання Національного Героя Азербайджану.

** Платформа перевірки фактів (FIP.am) – вірменський ресурс, створений консультаційною громадською організацією Союз інформованих громадян за сприяння фонду Відкрите суспільство-Вірменія. Основною метою FIP.am є розкриття невідповідної дійсності інформації, яку публікують посадові особи, офіційні органи та ЗМІ.

Слід зазначити, що надмірна та підозріла активність із зазначених користувачьких записів призвела до їх блокування та видалення вже після того, як вони за короткий проміжок часу (декілька днів) виконали своє основне призначення – здобуття інформаційної переваги в мережі Facebook на користь Азербайджану, оскільки поширювані ними інформаційні повідомлення набули популярності та продовжували поширюватись серед користувачів мережі, стали «вірусними».

У свою чергу журналістське розслідування, яке було проведене Лабораторією цифрової криміналістики Атлантичної ради (DFRLab) ще в серпні 2020 року, встановило, що аналогічний інструментарій використовувався азербайджанськими хакерами також у мережі Twitter. Масові повідомлення та їх поширення підтримували азербайджанську сторону до початку активної фази конфлікту 27 вересня 2020 року, але під час аналізу виявилось, що кілька десятків дуже активних облікових записів виконували ті самі дії, а їхні біографічні дані практично збігалися, фото профілю, які були розміщені на їхніх сторінках, були ідентичними (*Патріотичний астротурфінг...*, 2020).

Також широко поширювалися з боку Азербайджану під час 44-денної війни та після неї повідомлення про те, що курдські та сирійські бойовики воюють на боці Вірменії.

Зокрема, видання Azpolitika.info опублікувало повідомлення з посиланням на турецький інтернет-сайт Haber7, в якому зазначалось: «вірменський батальйон, сформований на півночі Сирії, відправлений в Арцах для участі у бойових діях проти Азербайджану», проте жодних доказів цьому не наводилося (*Вірменських бойовиків перевезли...*, 2020).

Сайти Day.az (<https://news.day.az/politics/1276014.html>), aqreqator.az (<https://aqreqator.az/ru/politika/1035972>), baku.ws (<https://ru.baku.ws/karabakh/127993>) опублікували статтю під назвою «Сирійські терористи в складі вірменських окупаційних сил».

Проте в ході аналізу Вірменським центром перевірки інформації, опублікованих у статті як доказ фотографій, зазначено, що їх було знято в Сирії у 2019 році під час зборів «Вірменської бригади імені Нубара Озаняна», які проходили у річницю геноциду вірмен у Оттоманській Туреччині (*Бригада імені Нубара Озаняна...*, 2020).

29 вересня 2020 року турецькомовний інформаційний ресурс Derindusunce.org опублікував на своїй сторінці в мережі Twitter (<https://twitter.com/DDGrubu>) фотографію сербського актора та продюсера Мілоша Біковича з підписом: «Алекса Джурич, найманець сербського походження, був помічений у Вірменії».

Насправді сербський актор був сфотографований на знімальному майданчику фільму «Косаре». М.Бікович особисто відреагував на це повідомлення, пожартувавши на своїй сторінці у Twitter: «Іноді, у перервах між зйомками та рекламою, я одягаю форму і поспішаю творити мир там, де це необхідно» (*Twitter, сторінка Milos Bikovic, 2020*).

В свою чергу турецька служба телерадіокомпанії CNN (CNN TÜRK) в своєму репортажі про бойовиків Робочої партії Курдистану, яку визнано в Туреччині та багатьох інших країнах терористичною організацією, поширило інформацію про те, що «бойовики билися на боці Арцаху». Зокрема, у сюжет були включені кадри, на яких нібито бойовики РПК воюють разом із вірменською «АСАЛА»* (*Терористична організація..., 2020*).

Насправді, навмисно чи ні, але агенція новин переплутала прапор Колумбійської національної армії (FARC) з вірменським триколірним прапором (*Twitter, сторінка OsmanJoker, 2020*).

15 жовтня 2020 року Telegram-канали Günaz TV (<https://t.me/gunaztv2004/56541>) і Sepahcybery (<https://t.me/sepahcybery/15583>) опублікували повідомлення, в якому йшлося про те, що «Вірменія залучила бойовиків Робочої партії Курдистану для участі у бойових діях».

Як доказ долучено відео, де насправді було показано добровольчий загін езидської громади Вірменії, яке також було розміщено на езидській сторінці Pers_tna в мережі Instagram. Відео езидською мовою, на якому добровольці викрикують: «Хто ми? Єзиди!» (*Instagram, сторінка Pers_tna, 2020*).

Впродовж 44-денної війни на азербайджанських інформаційних ресурсах публікувалося багато хибних повідомлень про загибель вірменських військових, генералів, членів політичного керівництва. Журналісти та офіційні державні особи робили заяви про масштабні втрати з вірменської сторони.

*Вірменська таємна армія звільнення Вірменії (АСАЛА) – воєнізоване угруповання, створене в 1975р. та розпущене у 1988 р. Мета діяльності – змусити уряд Туреччини публічно визнати свою відповідальність за загибель 1,5 мільйона вірмен у Османській Туреччині у 1915–1916 рр.

Так, 28 жовтня 2020 року Президент Азербайджану Ільхам Алієв заявив в інтерв'ю агентству Інтерфакс, що бойові втрати вірменської сторони становили близько п'яти тисяч людей (*ЗС Вірменії втратили вбитими..., 2020*).

З метою посилення психологічного впливу на вірменське населення та введення його в оману того ж дня азербайджанський телеканал Kanal 13 повідомив, що хакери опублікували реальні дані про втрати вірменської сторони. Як доказ було представлено понад п'ять тисяч вірменських імен з датами народження (*Загибло понад 5 тисяч солдатів..., 2020*).

У списку були імена загиблих, загибель яких вже підтвердила вірменська сторона. Однак більшість із наведених там імен не мали жодного відношення до справжніх загиблих під час війни.

Наприклад, 26-річний Мгер Андоян виявив своє ім'я та фото у цих списках. У розмові 02 листопада 2020 року з журналістами вірменського інтернет-сайту Fir.am М.Андоян підтвердив, що на фотографії справді він, але у віці 15-16 років, оскільки азербайджанські хакери неправильно вказали дату народження (*Євбек і 250 жінок..., 2020*).

Детальне вивчення списку показало, що цей випадок не єдиний, а численна кількість вірменських імен та великі об'єми персональних даних опинилися у розпорядженні азербайджанських хакерів в результаті зламів вірменських баз даних.

25 жовтня 2020 року азербайджанський Telegram-канал Herbi_Azerbaijan (https://t.me/herbi_azerbaijan) поширив інформацію про знищення бункера, у якому перебували офіцери, генерали та інші високопосадовці збройних сил Вірменії.

Зокрема у повідомленні йшлося про те, що смертельного удару завдав безпілотник Нагор ізраїльського виробництва, також було оприлюднено фотографію події.

Насправді ця фотографія з'явилася в мережі Інтернет ще у 2016 році (*Удар азербайджанського дрону..., 2016*).

29 жовтня 2020 року Міністерство оборони Азербайджану повідомило про знищення двох літаків Су-25, що належали ЗС Вірменії. Згодом у соціальних мережах з'явилося фото збитого літака, який намагалися видати за вірменський Су-25 (*Знищено два літаки..., 2020*).

Як стверджує Російське інформаційне агентство новин, цю фотографію було зроблено в Сирії недалеко від міста Саракіб. На

знімку, вперше опублікованому 1 березня 2020 року, зображено турецький безпілотник (*У Сирії повідомили...*, 2020).

Варто звернути увагу і на систематичні поширення впродовж осені 2020 року інформації про загибель представників вищого військового керівництва. З початку війни йшли розмови про поранення і загибель президента Арцаху Араїка Арутюняна. Про це з посиланням на азербайджанські джерела писали і деякі українські медіа (*Азербайджан показав відео...*, 2020).

28 вересня 2020 року в мережі Youtube з'явилася новина про загибель підполковника Лерника Бабаяна (<https://www.youtube.com/watch?v=cGFGBeKwGVE>). Незабаром сам Бабаян відреагував на звістку про свою смерть, наголосивши на своїй сторінці у Facebook, що він живий і здоровий (<https://www.facebook.com/bishopbagrat.galstanyan/videos/10158867577059468>).

Дезінформацією також були повідомлення про поранення: чинного віце-прем'єра Вірменії Тиграна Авіняна (<https://infocheck.am/am/posts/524?fbclid=IwAR1OQiUnlAc4XciMsPKi2YPZr1btwL5fTT1B5ZZtG1CAS3sNUWc38QbUovQ>), другого президента Вірменії Роберта Кочаряна (<https://fip.am/en/13095?fbclid=IwAR2tXYqYepmJl66p2yL4B3qjOTJhNanN9nuetXxkPQSWjCRPvvoYBQHAntg>), колишнього міністра оборони Сейрана Оганяна та вбивство командувача Армією оборони Джалала Арутюняна (https://fip.am/en/13554?fbclid=IwAR11oZBKLwHaGhSX3yh5pRUDS5I7rqWUym5gayXKEEnqNQe_WG1uBQr5v).

Один із вірменських фейків – сайт Namimiz.com, який працював в період Другої війни в Нагірному Карабаху. Зараз він не доступний, але якщо використовувати онлайн сервіс WaybackMachine (<http://web.archive.org/>), то можна побачити, як він тоді виглядав.

На сайті була розміщена так звана база імен загиблих азербайджанських військових і налаштована пошукова система. Але коли люди намагались здійснювати пошук, вводячи в системі навіть свої власні імена та прізвища, то виявилось, що будь-який азербайджанець вважався загиблим.

Ймовірно, одним із призначень цього ресурсу було збір персональних даних, які люди вводили при пошуку.

Схожий фейковий канал новин Şəhidlər.info в мережі Telegram, також розрахований на азербайджанську аудиторію, дійсно надавав реальну інформацію про померлих військових у період Другої карабаської війни (*Telegram, канал Şəhidlər.info, 2020*).

Власники цього каналу постили інформацію про загиблих задовго до офіційних повідомлень (Азербайджан офіційно оприлюднив імена лише після завершення війни). Канал адмініструвався вірменською стороною, проте встановити походження Telegram-каналу так і не вдалося.

Становить інтерес і сторінка Hərbi Media в мережі Facebook. Її відмінність від попередньої у тому, що вона з'явилася не під час війни, а набагато раніше – у 2011 році. І постійно публікувала інформацію про померлих азербайджанських солдатів (*Facebook, сторінка Hərbi Media, 2020*).

В інформації про сторінку видно, що у неї вісім адміністраторів з Вірменії, вона була створена у 2011 році як вірменський медійний ресурс, але у 2017 році змінила своє призначення.

На сьогодні обидві сторінки Şəhidlər.info та Hərbi Media втратили свою актуальність і припинили діяльність.

8 листопада 2020 року у вірменських медіа, а також на Telegram-каналах з'явилося повідомлення під заголовком «Внаслідок дій вірменської армії супротивник утік із Бердзорських гір» (*Ворог тікає..., 2020*).

Як доказ, до повідомлення було долучено відео Міністерства оборони Вірменії. Проте неможливо достовірно визначити, де воно знято, коли, ким, і навіть хто на цьому відео.

Незадовго до цього в соціальній мережі Telegram та YouTube поширювалось схоже відео, яке було завантажено набагато раніше. А оскільки в новині йдеться про конкретний час, то можна зробити висновок, що відео було змонтоване з попереднього відеоматеріалу.

Проведений аналіз інформаційного простору Азербайджану та Вірменії в мережі Інтернет періоду Другої карабаської війни, процесів контролю інформаційного середовища сторонами конфлікту, хакерських атак на інформаційні ресурси противника не вичерпний. Широкомасштабність поширення недостовірної інформації в інформаційному просторі, маніпулювання інформацією, її викривлення та підміна сторонами конфлікту не дозволяє окреслити їх рамками однієї наукової роботи та потребує проведення подальших наукових розвідок. Проте результати проведеного дослідження дозволяють сформулювати певні висновки та пропозиції.

Висновки та пропозиції. Друга війна у Нагірному Карабаху, яка тривала з 27 вересня по 10 листопада 2020 року, мала чітко

виражену та розгалужену гібридну складову. Вона містила в собі весь комплекс заходів для отримання переваги не лише на полі бою, але й в інформаційному просторі.

Під час інформаційної кампанії звинувачення про застосування найманців у війні лунало з обох сторін конфлікту. Так само сторони застосовували кібернетичний вплив певними спільнотами, блокувались соціальні мережі, ламалися Інтернет сайти противника. Однак слід зазначити, що такі дії були більш ефективними з боку Азербайджану.

Агітаційно-пропагандистські матеріали та фейки створювали та поширювали обидві сторони. Традиційні форми пропаганди та дезінформації були присутні навіть в офіційних повідомленнях Міністерств оборони Азербайджану та Вірменії.

Обидві сторони використовували емоційну складову при підготовці своїх інформаційних матеріалів. Зокрема, були використані відео та зображення, які мали великий негативний емоційний потенціал (зображення понівечених тіл, страждання малих дітей та літніх людей).

Під час військового конфлікту у Нагірному Карабаху дії Азербайджану щодо захисту власного інформаційного простору були чіткішими, краще спланованими та скоординованими. Населення Вірменії, інформаційний простір якої довго залишався без прикриття, виявилось не готовим до появи великої кількості дезінформації.

Вагомим також було те, що Азербайджан домінував в інформаційному просторі та демонстрував системність та ієрархічність в інформаційній роботі, що необхідно взяти за основу в протистоянні України в гібридній війні Російської Федерації.

Досвід інформаційного протистояння в період Другої війни у Нагірному Карабаху доцільно врахувати в роботі українських структур, які залучаються до виконання заходів інформаційно-психологічного впливу.

Досліджені в статті інформаційні матеріали періоду Другої карабаської війни можуть бути використані при вивченні історії проведення гібридних війн, протистояння в інформаційному просторі та ведення інформаційно-психологічних операцій зокрема на Кавказі.

Використані посилання

Харук А.І. (2021), «Висвітлення вірмено-азербайджанського збройного конфлікту 2020 р. у польських спеціалізованих виданнях», Військово-науковий вісник, вип. 35, с. 281–290.

Поплавський О.О. (2020), «Військовий складник загального успіху Азербайджану у Другій карабаській війні», Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис, вип. 23 с. 77-85.

Чмихало Г.Г., Квятковський Р.В. (2021), «Інформаційна складова Вірмено-Азербайджанського конфлікту (Другої карабаської війни)», матеріали науково-практичної конференції (м. Ужгород, 24-25 вересня 2021 р.) – Херсон: видавництво «Молодий вчений», с.70-74.

Чмихало Г.Г., Квятковський Р.В. (2020), «Інформаційний супровід бойових дій в Нагірному Карабаху (вересень-листопад 2020 року)», IV Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні напрями розвитку наукових досліджень» - Чикаго, США: «VoScience Publisher», с. 334-343.

Міжнародний центр протидії російській пропаганді (2020), «Гібридна складова вірмено-азербайджанської війни», URL: <https://www.iccrp.org/gibrydna-skladova-virmeno-azerbajdzhanskoji-vijny-chasty-na-1> (дата звернення: 07 лютого 2023).

Adastra (2020), «Невидимий бій у Нагірному Карабаху: інформаційна війна між Вірменією та Азербайджаном», URL: <https://adastra.org.ua/blog/nevidimij-bij-u-nagirnomu-karabahu-informacijna-vijna-mizh-virmeniye-yu-ta-azerbajdzhanom> (дата звернення: 07 лютого 2023).

Haqqin.az (2020), «Курдські бойовики готують наступ на азербайджанську армію», URL: <https://haqqin.az/news/189768?fbclid=IwAR039MvAE902R9XyT9SFCQZ7YtXZnFCFh6vdwc3ZuBrWVVPf4AuvBSFSRc0> (дата звернення: 07 лютого 2023).

Facebook (2020), сторінка Samvel Martirosyan, URL: <https://www.facebook.com/samvel/posts/10158664984983781> (дата звернення: 08 лютого 2023).

Trend.az (2020), «Сотні машин з вірменами покидають Нагірно-Карабахський регіон Азербайджану», URL: https://www.trend.az/azerbaijan/karabakh/3308883.html?fbclid=IwAR1ELUmOVqmrn7wD2AUlt8HOUD5P15X-0liMdI_u_CNPBLhgCYAVdEx9tho (дата звернення: 08 лютого 2023).

Instagram (2020), сторінка Aratta_armenia, URL: https://www.instagram.com/aratta_armenia/ (дата звернення: 07 лютого 2023).

The Cyber Shafarat – Treadstone, (2020), «Азербайджанські хакери Karabakh Hacking Team відвідали 90 вірменських сайтів», URL: <https://cybershafarat.com/2020/09/30/azerbaijani-hackers-karabakh-hacking-team-hits-90-armenia-websites/> (дата звернення: 07 лютого 2023).

Міністерство цифрових технологій та транспорту Азербайджанської Республіки (2020), «Давайте захистимо себе у кіберпросторі!», URL: <https://mincom.gov.az/view/news/995/lets-defend-ourselves-in-cyberspace/> (дата звернення: 07 лютого 2023).

Anti-armenia Team, Karabakh Hacking Team (2020), «Конфіденційні вірменські документи були перехоплені», URL: <https://anti-armenia.org/> (дата звернення: 07 лютого 2023), URL: <https://www.facebook.com/KarabagHackTeam/> (дата звернення: 07 лютого 2023).

AXAR.AZ (2020), «Азербайджанські хакери знову зламали вірменські сайти», URL: <https://ru.axar.az/news/tehnologii/504976.html> (дата звернення: 07 лютого 2023).

Fir (2020), «Азербайджанські фейкові сторінки, що поширюють дезінформацію», URL: https://fir.am/en/13369?fbclid=IwAR3XUMU9o7iz15f_74pDPGiG2WltPjtH-YVF-UpDLf40XSs4mlacTDNBTO4 (дата звернення: 08 лютого 2023).

About.FB (2020), «Видалення скоординованої не автентичної поведінки», URL: <https://about.fb.com/news/2020/10/removing-coordinated-inauthentic-behavior-september-report/> (дата звернення: 08 лютого 2023).

Digital Forensic Research Lab (2020), «Патріотичний астротурфінг у азербайджансько-вірменській війні в Twitter», URL: <https://medium.com/dfrlab/patriotic-astroturfing-in-the-azerbaijan-armenia-twitter-war-9d234206cdd7> (дата звернення: 08 лютого 2023).

Azpolitika.info (2020), «Вірменських бойовиків перевезли з Сирії в Карабах», URL: <https://azpolitika.info/?p=604947> (дата звернення: 08 лютого 2023).

Вірменський центр перевірки інформації (2020), «Бригада імені Нубара Озаяна представлена як терористична група», URL: https://infocheck.am/am/posts/464?fbclid=IwAR2YPI5s3v1uotdL5sm0A5BWQ2Jkhx_XqFy-TKiSg5Owhi66YSiSNdiwcUU (дата звернення: 08 лютого 2023).

Twitter (2020), сторінка Milos Bikovic, URL: <https://twitter.com/Bikovic/status/1310897222410698752> (дата звернення: 08 лютого 2023).

Youtube (2020), канал CNN TÜRK, «Терористична організація, яка вбила турецьких дипломатів та співпраця з ASALA!», URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Z0EАН4сqChU> (дата звернення: 07 лютого 2023).

Twitter (2020), сторінка OsmanJoker, URL: <https://twitter.com/OsmanJoker8/status/1312440027587043329> (дата звернення: 07 лютого 2023).

Instagram (2020), сторінка Pers_tna, URL: https://www.instagram.com/pers_tna/ (дата звернення: 07 лютого 2023).

Інтерфакс-Азербайджан (2020), «ЗС Вірменії втратили вбитими близько 5 тис. людей під час бойових дій у Карабаху», URL: <https://web.archive.org/web/20201031163412/http://interfax.az/view/817779> (дата звернення: 09 лютого 2023).

Kanal 13 (2020), «Загинуло понад 5 тисяч солдат противника. Ось імена, прізвища та фотографії всіх», URL: <https://www.youtube.com/watch?v=0naR2XvK5lw> (дата звернення: 09 лютого 2023).

Fir.am (2020), «Євбек і 250 жінок «жертви» вірменської сторони, на думку Азербайджану», URL: https://fir.am/13599?fbclid=IwAR0r8VdfczluKMFREOZHViLrpbIP72mw9c9mQsuFEp3pAkd_IYC2NOEqUglQ (дата звернення: 09 лютого 2023).

Oxu.AZ (2016), «Удар азербайджанського дрону-камікадзе у центрі уваги світових ЗМІ», URL: <https://ru.oxu.az/world/126422> (дата звернення: 09 лютого 2023).

Report (2020), «Міноборони: Знищено два літаки Су-25 Вірменії», URL: <https://report.az/qarabag/ermenistanin-iki-su-25-teyyaresi-mehv-edilib?fbclid=IwAR1PfpSs4rfGmFT88f6D2qbulxawuacvi-w-V6QOG1F6aPhOoDfkAd9WJSU> (дата звернення: 08 лютого 2023).

Російське інформаційне агентство новин (2020), «У Сирії повідомили, що збили над Ідлібом турецький безпілотник», URL: https://ria.ru/20200301/1565964501.html?fbclid=IwAR0YgAcTeN0sovTWG1bHRqT8i0Vx_MAh7ekUxa

Фокус (2020), «Азербайджан показав відео ліквідації міністра оборони НКР Арутюняна», URL: https://focus.ua/world/465972-azerbaidzhan_pokazal_video_likvidatsii_ministra_oborony_nkr_arutiuniana (дата звернення: 09 лютого 2023).

Telegram (2020), канал Şəhidlər.info, URL: <https://t.me/sehidlerinfo> (дата звернення: 09 лютого 2023).

Facebook (2020), сторінка Hərbi Media, URL: <https://www.facebook.com/herbimedia/> (дата звернення: 09 лютого 2023).

Aysor (2020), «Ворог тікає з Бердзорських гір (відео)», URL: <https://www.aysor.am/en/news/2020/11/08/berdzor/1768232> (дата звернення: 09 лютого 2023).

References

Kharuk A.I. (2021), "Coverage of the Armenian-Azerbaijani armed conflict in 2020 in Polish specialized publications", *Military Scientific Bulletin*, Vol. 35, p. 281-290. (ukr).

Poplavskiy O.O. (2020), "The military component of Azerbaijan's overall success in the Second Karabakh War", *Volyn Chronicle. All-Ukrainian Scientific Journal*, Vol. 23 p. 77-85. (ukr).

Chmyhalo H.G., Kviatkovskiy R.V. (2021), "Information component of the Armenian-Azerbaijani conflict (Second Karabakh War)", materials of the scientific and practical conference (Uzhgorod, September 24-25, 2021) - Kherson: "Young Scientist" publishing house, p. 70-74. (ukr).

Chmyhalo H.G., Kviatkovskiy R.V. (2020), "Information support of hostilities in Nagorno-Karabakh (September-November 2020)", IV International scientific and practical conference "Modern directions of scientific research development" - Chicago, USA: "BoScience Publisher", p. 334-343. (ukr).

International Center for Countering Russian Propaganda (2020), "The Hybrid Component of the Armenian-Azerbaijani War", URL: <https://www.iccrp.org/gibrydnaskladova-virmeno-azerbajdzhanskoyi-vijny-chastyna-1> (accessed February 7, 2023) (ukr).

Adastra (2020), "The invisible battle in Nagorno-Karabakh: the information war between Armenia and Azerbaijan", URL: <https://adastra.org.ua/blog/nevidimij-bij-u-nagornomu-karabahu-informacijna-vijna-mizh-virmeniyeyu-ta-azerbajdzhanom#> (accessed February 7, 2023) (ukr).

Haqqin.az (2020), "Kurdish militants prepare offensive against Azerbaijani army", URL: <https://haqqin.az/news/189768?fbclid=IwAR039MvAE902R9XyT9SFCQZ7YtXZnFCFh6vdwc3ZuBrWVVPf4AyvBSFSRc0> (accessed 07 February 2023) (rus).

Facebook (2020), Samvel Martirosyan page, URL: <https://www.facebook.com/samvel/posts/10158664984983781> (accessed February 8, 2023) (arm).

Trend.az (2020), "Hundreds of cars with Armenians leave the Nagorno-Karabakh region of Azerbaijan", URL: https://www.trend.az/azerbaijan/karabakh/3308883.html?fbclid=IwAR1ELUmOVqmrn7wD2AUlt8HOUD5PJ5X-0liMdI_u_CNPBLhgCYAVdEx9tho (accessed February 8 2023) (rus).

Instagram (2020), Aratta_armenia page, URL: https://www.instagram.com/aratta_armenia/ (accessed February 07, 2023) (arm).

The Cyber Shafarat – Treadstone, (2020), "Azerbaijani hackers Karabakh Hacking Team hit 90 Armenian sites", URL: <https://cybershafarat.com/2020/09/30/azerbaijani-hackers-karabakh-hacking-team-hits-90-armenia-websites/> (accessed February 7, 2023) (eng).

Ministry of Digital Technologies and Transport of the Republic of Azerbaijan (2020), Let's Defend Ourselves in Cyberspace!, URL: <https://mincom.gov.az/az/view/news/995/lets-defend-ourselves-in-cyberspace/> (accessed February 7, 2023) (aze).

Anti-armenia Team, Karabakh Hacking Team (2020), "Confidential Armenian documents intercepted", URL: <https://anti-armenia.org/> (accessed 07 February 2023) (eng), URL: <https://www.facebook.com/KarabagHackTeam/> (accessed February 7, 2023) (aze).

AXAR.AZ (2020), "Azerbaijani hackers hack Armenian sites again", URL: <https://ru.axar.az/news/tehnologii/504976.html> (accessed 07 February 2023) (rus).

Fip (2020), "Azerbaijani fake pages spreading disinformation", URL: https://fip.am/en/13369?fbclid=IwAR3XUMU9o7iz15f_74pDPGiG2WtPjtH-YVF-UpDLf40XSs4mlacTDNBTO4 (accessed 08 February 2023) (arm).

About.FB (2020), Removing Coordinated Inauthentic Behavior, URL: <https://about.fb.com/news/2020/10/removing-coordinated-inauthentic-behavior-september-report/> (accessed 08 February 2023) (eng).

Digital Forensic Research Lab (2020), Patriotic Astroturfing in the Azerbaijan-Armenia Twitter War, URL: <https://medium.com/dfrlab/patriotic-astroturfing-in-the-azerbaijan-armenia-twitter-war-9d234206cdd7> (accessed February 8, 2023) (eng).

Azpolitika.info (2020), "Armenian militants transferred from Syria to Karabakh", URL: <https://azpolitika.info/?p=604947> (accessed 08 February 2023) (aze).

Armenian Information Check Center (2020), "Nubar Ozanyan Brigade Presented as a Terrorist Group", URL: https://infocheck.am/am/posts/464?fbclid=IwAR2YPI5s3v1uotdL5sm0A5BWQ2Jkxh_XqFy-TKiSg5Owhi66YsISNdiwCU (accessed 08 February 2023) (arm).

Twitter (2020), Milos Bikovic page, URL: <https://twitter.com/Bikovic/status/1310897222410698752> (accessed 08 February 2023) (bos).

Youtube (2020), CNN TÜRK, "Terrorist organization that killed Turkish diplomats and cooperation with ASALA!", URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Z0EAH4cqChU> (accessed 07 February 2023) (tur).

Twitter (2020), OsmanJoker page, URL: <https://twitter.com/OsmanJoker8/status/1312440027587043329> (accessed 07 February 2023) (eng).

Instagram (2020), Pers_tna page. URL: https://www.instagram.com/pers_tna/ (accessed February 7, 2023) (rus).

Interfax-Azerbaijan (2020), "The Armed Forces of Armenia lost about 5 thousand people killed during the fighting in Karabakh", URL: <https://web.archive.org/web/20201031163412/http://interfax.az/view/817779> (accessed February 9, 2023) (eng).

Kanal 13 (2020), "More than 5 thousand enemy soldiers died. Here are everyone's names, surnames and photos", URL: <https://www.youtube.com/watch?v=0naR2XvK5lw> (accessed 09 February 2023) (aze).

Fip.am (2020), "Evbek and 250 women 'victims' of the Armenian side, according to Azerbaijan", URL: https://fip.am/13599?fbclid=IwAR0r8VdfczluKMFREOZHViLpbiP72mw9c9mQsuFEp3pAkd_IYC2NOEqUglQ (accessed 09 February 2023) (arm).

Oxu.AZ (2016), "Azerbaijani kamikaze drone strike in focus of world media", URL: <https://ru.oxu.az/world/126422> (accessed 09 February 2023) (rus).

Report (2020), "Ministry of Defense: Two Su-25 aircraft of Armenia destroyed", URL: <https://report.az/qarabag/ermenistanin-iki-su-25-teyyaresi-mehv-edilib/?fbclid=IwAR1PfpSs4rfGmFT88f6D2qublaxuwacvi-w-V6QOG1F6aPhOoDfkAd9WJSU> (accessed February 8, 2023) (aze).

Russian News Agency (2020), "Syria reported shooting down Turkish drone over Idlib", URL: https://ria.ru/20200301/1565964501.html?fbclid=IwAR0YgAcTeNOs0vtwG1bHRqT8i0Vx_MAh7ekUxacwMtlf_JWy-Kf-17GQDSI (accessed February 23, 2020) (rus).

Focus (2020), "Azerbaijan showed a video of the liquidation of the Minister of Defense of the NKR Arutuniana", URL: https://focus.ua/world/465972-azerbaidzhan_pokazal_video_likvidatsii_ministra_oborony_nkr_arutuniana (accessed February 9, 2023) (rus).

Telegram (2020), Şəhidlər.info channel, URL: <https://t.me/sehidlerinfo> (accessed February 9, 2023) (aze).

Facebook (2020), Harby Media page, URL: <https://www.facebook.com/herbimedia/> (accessed February 9, 2023) (aze).

Aysor (2020), "The enemy flees from the Berdzor mountains (video)", URL: <https://www.aysor.am/en/news/2020/11/08/berdzor/1768232> (accessed 09 February 2023) (eng).

Kviatkovskiy R.

CONFRONTATION IN THE INFORMATION SPACE BETWEEN AZERBAIJAN AND ARMENIA DURING THE SECOND WAR IN NAGORNO-KARABAKH

The analysis and generalization of materials covering modern armed conflicts are important problems in the historiography of military history. The results of such an analysis will serve as materials for further historical research. Of great interest are the local conflicts of our time, which contain a set of measures, the purpose of which is to gain an advantage not only on the battlefield, but also in the information space, and information confrontation has become an integral component of such conflicts.

The article reviews the results of monitoring the information space of the primary parties to the conflict (Azerbaijan and Armenia) on the Internet during the Second Karabakh War. Chronologically shown examples of spreading unreliable information (fakes) in the information space, manipulation, distortion, and substitution of information. An analysis of information messages is provided and materials regarding their refutation are given.

Also, it partially analyzed how both sides of the conflict were controlling the information environment. Analyzed how hacker attacks were carried out on the enemy information resources. Components of the information confrontation are singled out. Indicated which methods of information and psychological influence were used during the Second War in Nagorno-Karabakh.

The article outlines the features of the information conflict between Azerbaijan and Armenia during the Second Nagorno-Karabakh War. Also, an analysis of the use of information space, including social networks, by representatives of both states was carried out. The chronology was traced and a description of some informational materials, which were used during the information confrontation by the parties to the conflict during the Second Karabakh War, was carried out.

The experience of the information struggle during the Second War in Nagorno-Karabakh should be taken into account in the work of Ukrainian structures that are involved in the implementation of measures of informational and psychological influence.

The information materials of the period of the Second Karabakh War studied in the article can be used in the study of the history of hybrid wars, confrontation in the information space, and information and psychological operations, in particular, in the Caucasus.

Keywords: Azerbaijan, Armenia, Second Nagorno-Karabakh war, information space, information struggle, hybrid warfare, propaganda, social networks, media space.

ПРОБЛЕМА ПРОФЕСІЙНОСТІ ТА РЕФОРМИ У ВІЙСЬКУ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ В 1-й пол. I ст. до н.е.

У статті проаналізовано стан римського війська за період від Союзницької війни до кінця 60-х років I ст. до н. е. Узагальнено перетворення в армії Риму за цей період, а також розглянуто ряд реформувань, проведених деякими воєначальниками, зокрема Суллою (спроба реформ у сфері вищого командування і чи вони дійсно мали місце, деякі тактичні нововведення). Детально описано соціально-етнічну складову змін у легіонах, підкреслюючи визначальну роль Союзницької війни в цих процесах. Описано зростаючу роль полководців не лише у політичному житті Риму, тобто втручання у державні інститути та спроби їх похитнути, а й перетворення їх у фактично незалежних від Риму діячів, які узурпували владу (Сулла) чи прагнули до неї (Катіліна). Згадано про практику вербунку, неоднозначний підхід до якого викликає і буде викликати суперечки серед дослідників. Особлива увага приділена елементам професійності в середовищі римських військових – вишколі, тривалій службі та постійній військовій практиці. Розглянуто деякі соціальні, етнічні, політичні проблеми римської держави у військовому аспекті, без яких неможливо комплексно розглянути ті зміни, які сталися у римській армії першої половини I ст. до н. е.

Ключові слова: військо, легіонери, легіони, набір, Помпей, Сулла.

Постановка проблеми. Зміни у військовій системі Стародавнього Риму періоду пізньої республіки часто пов'язують з реформаторськими ініціативами Гая Марія. У нашому дослідженні, опертому на першоджерелах та працях сучасних дослідників, зроблено спробу відмежувати так звані реформи Марія, які начебто мали визначальний вплив на римську армію заданого періоду, від тих нововведень та змін, які мали місце в першій половині I ст. до н. е. В першу чергу, мається на увазі поступовий перехід до професійного війська. Сама проблема професійності

Олійник Микола Андрійович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри інформаційної, бібліотечної, архівної справи та іноземних мов, Українська академія друкарства, м. Львів.

Пасічник Михайло Степанович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри інформаційної, бібліотечної, архівної справи та іноземних мов, Українська академія друкарства, м. Львів.

© Олійник М.А., Пасічник М.С., 2023

полягає в тому, чи дійсно воно мало риси професійного, чи все ще залишалось традиційним, тобто з практикою міліційного набору. Також важливим є показати роль особистості у реформуванні римської армії пізньої республіки.

Новизна дослідження. Загалом, обмаль комплексних досліджень даного напрямку військової історії у сучасній історіографії. Винятком є дві наукові розвідки, які, на жаль, залишилися для нас недоступними – Міхала Норберта Фашчі (*Proces profesjonalizacji armii rzymskiej w III-I w. p.n.e. Roma, Romae, Romae...: materiały z I Międzywydziałowej Konferencji Studenckich Kół Naukowych skupionych wokół starożytnego Rzymu..* Т. 1 і 2. Kraków: Wydawnictwo AT Group, 2011. S.167-183.) і Тоні МакАртура (*Should Roman Soldiers be Called “Professional” Prior to Augustus? Journal of Military History.* 2021. Vol. 85. Issue 1, 9-26). Та навіть ці праці охоплюють значно ширші хронологічні рамки (від III-II ст. до н. е.), аніж наше дослідження. Хоча деякі аспекти розглядалися у багатьох інших роботах дослідників давньоримської мілітарії (див. нижче), але бракує узагальненого аналізу задавної проблеми. Новизна полягає у спробі окреслити реформи та зміни у римському війську I ст. до н. е. з наголосом на визначальному значенні визначних постатей у цих процесах.

Метою і завданням статті є розгляд і аналіз усіх нововведень, змін та реформ, що стосувалися армії Стародавнього Риму 90-х – 60-х років I ст. до н. е.

Історіографія проблеми. Становище римського війська заданого періоду отримало широке висвітлення в працях багатьох дослідників. Деякі аспекти реформ, зокрема тих, які стосувалися вищого військового командування, були предметом розгляду істориків XIX – першої половини XX ст. – Теодора Моммзена (*Моммзен, 2001*) та Георга Вейта (*Kromayer & Veith, 2018*). Вже в другій половині XX ст. з'являються роботи істориків, які спеціалізувалися на військовій історії; вони неодноразово зачіпали у них питання змін в пізньореспубліканській армії (*Brunt, 2001; Gabba, 1994; Rich, 1983; Smith, 1958*). Системний підхід до означеної проблеми простежується у вчених, які комплексно розглядали збройні сили Риму і суспільно-політичний розвиток римського соціуму, які по суті тоді були нерозривними, адже міліційна система на той час продовжувала бути домінантною в системі комплектування війська (*Blois, 2000; Blois, 1987; Keawney, 2007*).

Важливою історіографічною складовою нашої праці є біографічні дослідження, адже, як ми вже згадували, роль особистостей у зміні деяких складових військової організації Стародавнього Риму була одною з визначальних (*Faszczka, 2018; Southern, 2004*).

Виклад основного матеріалу. Початок I ст. до н. е. відмічений цілим рядом змін, які стосувалися римського війська. Цей період важливий трьома знаменними подіями в історії Риму, що мали значний вплив на пізньореспубліканську армію, – Союзницькою війною (90-88 рр. до н. е. – далі усе датування років – до н. е. – *прим. Авт.*), першою (88-87) і другою (83-82) громадянськими війнами та диктатурою Сулли (82-78). І війни, і суспільно-політична ситуація в державі не могли не позначитися на деяких механізмах функціонування армії – командуванні, наборі, фінансуванні, а також на характері легіонів, їхньому зв'язку з вищим командуванням.

Союзницька війна, однією з причин якої було несправедливе, часто брутальне та жорстоке ставлення до «не римлян», значною мірою внесла свої корективи та зміни в етнічний склад легіонів, переважно завдяки вливанню в них італіків. Війна формально закінчилася перемогою Риму, фактично – італіків. Римське громадянство поширилось майже на усю Італію (окрім *Gallia Cisalpina*) та означало повну перебудову республіки на основі муніципіїв (*Bringmann, 2010: 230-231; Gabba, 1994: 149-150*).

Не можна оминати такої проблеми, як мобілізація до війська. Її темпи – від закінчення Союзницької війни до другої громадянської війни – дещо скоротилися (*Brunt, 2001: 449*). Немає доказів того, що перелічені вище війни суттєво вплинули на додатковий набір протягом періоду між 88 і 60 рр. Проте, в цей час, як доводить Франсуа Готьє, починає практикуватися рекрутування місцевого населення, наприклад, у провінційні гарнізони чи залоги, тобто на територіях, де не велися тривалі військові дії. Тут канадський історик, найімовірніше, має на увазі появу допоміжних підрозділів – *auxilia* з числа неримського населення, адже у свої розвідці відсилає до військової реформи Августа (*Gauthier, 2020: 290*). Серед інших причин можна назвати ведення масштабних воєн, а також проблеми з доукомплектуванням внаслідок бойових і небойових втрат, адже Італія як основна територія набору громадян у легіони була далеко, а воєначальникам було необхідно поповнювати на місцях свої армії. Потрібно розуміти,

що військові дії велися далеко не лише від Риму, а й від Італії, у прикордонних провінціях та недавно завойованих землях, де полководець тривалий час був відірваний від центру. Ізоляція нерідко обумовлювалася чи посилювалася політичною ситуацією в самому Римі, як було, наприклад, в роки війни Сулли з Мітрідатом (87–84 рр.). Таким чином, кількісний і якісний склад набраних легіонів нерідко залежав від самих обставин та обстановки на місцях ведення бойових дій або навколо них, про які в Римі просто не були достатньо обізнані. Тому й не було строгої регламентації стосовно набору, а значить, командуючому нерідко доводилось вирішувати питання поповнення війська самостійно, інколи без розпоряджень сенату або всупереч їм (*Игнатенко, 1976: 177*).

У зв'язку зі збільшенням кількості військовозобов'язаних задля набору легіонерів визріла необхідність відправляти у провінцію спеціальних вербувальників від консулів – *conquistores* (App. BC. 1.86; Plut. Crass. 6) (*Игнатенко, 1976: 101, 142*). Як зазначає професор Ноттінгемського університету Джон Річ, в період пізньої республіки вербунок до війська здійснювався в деяких регіонах Апеннінського півострова. Вже згадані *conquistores* виконували свою роботу лише за посередництвом властей колоній та муніципіїв. В творах Цицерона зустрічаємо згадки про цих вербувальників і нарікання на те, що Італія страдала від військових наборів (Cic. Prov. Cons. 2.5; Cic. Pro Mil. 25.67; Ad Att. 8.21.1) (*Smith 1958: 50*). Дж. Річ не впевнений, наскільки *delectus* за участі *conquistores* був актуальним для II ст., адже надто мало джерельних даних і переконаний в тому, що вже в I ст. на майнову кваліфікацію не зважали при наборі новобранців. Він називає Сюзницьку війну переломним моментом в способі рекрутування. На його думку, до її початку зберігався традиційний набір, за винятком 107 р. і, можливо, 105-103 рр. Ця практика могла бути переглянута після важких виснажливих воєн 80-х років I ст. Те, що наступники Сулли могли не повернутися до традиційних процедур (мається на увазі *delectus*), не повинно нас дивувати, адже й 70-ті роки також не вирізнялися спокійним життям для держави. Італійські громади продовжували відправляти поповнення для війська, але тепер лише для легіонів. Навряд чи в цей час список *iuniores* (*tabulae ioniorum*) могли відігравати важливу роль під час традиційного набору – Liv. 24.18.7) міг бути

переглянутий до перепису 70/69 pp. і пізніше. Неможливість римської влади здійснити перепис населення у важкі для республіки часи автоматично відкинула необхідність використання *tabulae*. Та, навіть якщо б майновий ценз все ж таки зберігався, в I ст. могло бути чимало заможних селян, які могли кваліфікуватися як *adsidui*, ще й з урахуванням надання громадянства більшій частині жителів Італії (Rich, 1983: 328-329). Дж. Річ посилається на авторитетну працю Пітера Бранта «Roman Manpower», у якій вчений довів, що армії пізньої республіки набиралися переважно у провінції. В Римі до цього кроку (мається на увазі *delectus* у самому Вічному Місті – М.О., М.П.) вдавалися лише у випадку великої необхідності (Brunt, 2001: 376 off.). Та, як вважає Дж. Річ, *conquisitores* не вважали за обов'язкове брати до уваги власність військовозобов'язаного, зважаючи на значну кількість *adsidui*, навіть з невеликим майном і враховуючи постійну потребу в новобранцях (Rich, 1983: 329-330). Причину цього явища можна вбачати й у фінансовій стороні – сенат і командувачі на місцях мали змогу економити на оплаті *stipendium*. Така інтеграція провінціалів у римську військову структуру закріпилася в подальшому військовими реформами Октавіана (Gauthier, 2020: 290, 295-296).

Стосовно термінів проходження військової служби, то завдяки такому джерелу, як *Tabula Heracleensis*, ми дізнаємося, що для легіонної піхоти вона становила 6 років, а для кінноти – 3 роки (Tab. Her. 2.89-91 = ILS 6085), але, на думку Лоуренса Кеппі, така цифра могла бути теоретичною нормою, а не фактичною практикою, зважаючи на часті військові дії того часу (Keppie, 1998: 57). Також з цього документа випливає, що роки служби рахувалися не за календарними роками, а за сезонами кампаній. В інскрипції уточнюється, що половина календарного року дорівнювала одному року військової служби (Tab. Her. 1.91-92) (Brunt, 2001: 401-401; Smith, 1958: 6-7; Faszczka, 2014: 29).

Різняться думки вчених і щодо професійності пізньореспубліканського війська. Більшість з них обережно підходить до тези про завершеність процесу професіоналізації римських вояків вже після реформ Гая Марія і завдяки йому самому. Наприклад, Лукас де Блої у своїх працях дає визначення “майже професіонали” (near professionals) (de Blois, 1987: 15-16, 18, 21; de Blois, 2000: 15). Так само трактує легіонерів Франсуа Кадю та Катрін Вольфф – quasi-professionnel (Cadiou, 2002: 88; Wolff, 2010: 26). Майкл Сейдж

говорить про напівпрофесійну армію – *semi-professional army* (Sage, 2018: 241). Причому дослідник зазначає, що за Сулли з'являються легіонери, які проходять шлях від центуріона до вищих адміністративних посад, що раніше було неможливим. Приклад – Луцій Фуфідій (Flor. Epit. 2.9.23; Oros. 5.21.3; Sall. Fr. 15.52; Plut. Sull. 31.3), сулланський центуріон, який став пропретором (намісником) Бетики (*Hispania Baetica*) (Sage, 2018: 241). Також показовою є кар'єра Марка Петрея, який прослужив більше тридцяти років на посадах військового трибуна, префекта союзницьких контингентів і легата (Sall. Cat. 59.6) (Cowan, 2017: 23; Keppie, 1998: 55). Про розвиток професійності римського війська свідчить й поява в I ст. термін *homo militaris* – «військова людина» або «військовик» (Sall. Cat. 45.2, 59.6; Cic. In Pis. 54) (Sage, 2018: 241-242).

Перейдемо тепер до розгляду сулланської реформи, яка деякою мірою, мала певне відношення до описаного вище командування арміями. Вона полягала в тому, що вища військова влада (*imperium maius*) (Aul. Gell. 13.15.10) відокремлювалася від громадянської (*potestas*) (Серегеев, 1938: 232). Формально військом розпоряджались коміції, які вручали *imperium* виборним магістратам, але фактично цей інститут завдяки Суллі опинився в руках сенату. Відаючи зовнішньою політикою та державним казначейством, цьому вищому державному органу належала і верховна військова влада, а саме: призначення на вищі посади у війську (надання вже згаданого *imperium*); оголошення війни; підписання миру; проведення наборів у військо; визначення чисельності вояків для походу; виділення матеріальних засобів для ведення війни. Промагістрати – проконсули і пропретори цивільної влади не мали, будучи обмеженими у своїх повноваженнях військовим імперіумом, – сенат розподіляв між ними певні посади перед відбуттям у провінції. До реформи Сулли ця двоякість (розподілення посад коміціями і сенатом) полегшила розв'язування міжпартійних чвар, дозволяючи стороні, незадоволеній розподілом військ і провінцій, апелювати як до сенату, так і до коміцій. Першими так поступили маріанці у 88 р. (Plut. Sulla. 8). Забігаючи наперед, до таких прийомів іколи вдавалися й інші діячі, наприклад, Цезар (Suet. Div. Iul. 12) а значить, реформа могла бути відмінена або цього закону не завжди дотримувались.

Сулла, напевне, зробив спробу запобігти подібному розвитку подій у майбутньому. Тому він послабив значення коміцій та провів децентралізацію військового командування, передавши його промагістратам (Сіс. Ad fam. 1.9.25, 3.6.3, 8.8.8). Диктатор розумів, що в майбутньому загрозою для сенату і держави (та й для нього самого – прим. Авт.) може стати якийсь непокірний проконсул, який опираючись на військо (як колись вчинив і сам диктатор – М.О., М.П.), піде на Рим. Причому проконсул у провінції міг розпоряджатися військами, які чисельно могли бути набагато більшими, аніж традиційні консулярні армії. Як приклад – *imperium* Помпея в 67 р. (Kromayer & Veith, 2018: 165). Починаючи з часів Сулли, консул і претор повинні були займатися лише державними справами і підпорядковуватися сенату та народним зборам; проконсули і пропретори – лише військовими справами. Консулам і преторам заборонялася будь-яка військова справа, проконсулам і пропреторам – політична діяльність на час наданих повноважень. Сулла продовжив термін консулату з одного року (згідно з римською конституцією термін перебування магістратів при владі обмежувався роком, але часто допускалися винятки – прим. Авт.) на два. Перші два роки усі десять вищих магістратів присвячували себе державним справам у Римі, а на наступні – військовим у провінції. Там вони цивільної влади вже не мали, будучи обмеженими військовим імперіумом (Игнатенко, 1976: 179-180; Сергеев, 1938: 232; Kromayer & Veith, 2018: 181). Таким чином, після роботи у сфері політики консули і претори (вже як проконсули і пропретори) мали можливість відбути до місця проходження військової служби у провінції. Була вимога до проконсула залишити провінцію протягом тридцяти днів, коли в того завершувались повноваження – задля того, щоб звільнити місце для свого наступника (Игнатенко, 1976: 200-201; Моммзен, 2001: 389). Стосовно *imperium*, то, коли закінчувався встановлений термін його надання, юридична сила цього повноваження не завершувалася до того часу, поки не прибував наступник і не приймав командування (Моммзен, 2001: 387). Георг Вейт вважає, що впорядкування відносин на рівні вищого командування відбулося між 82 та 79 рр. (Kromayer & Veith, 2018: 160, note 516). Отже, тепер верховна військова влада та призначення на вищі посади, рівно як і оголошення війни та підписання миру, належали виключно сенату (фактично – диктатору). За ним утримувалася

прерогатива в особливих випадках оголошувати постанови про наділення магістратів надзвичайними повноваженнями (необмежена диктаторська влада), тобто консулів, преторів, народних трибунів та проконсулів (*senatum consultum ultimum*). Проходження магістратур, послідовність і проміжок між різними посадами визначалися відтепер спеціальним уставом (*census ordo magistratuum*). Також тільки сенат мав право оголошувати воєнний стан у державі (*decretum tumultum*) (Сергеев, 1938: 232). Консул і претор могли бути усунені від посади тільки народом (народними трибунами чи через коміції – прим. Авт.); проконсула ж і пропретора призначав і звільняв сенат. Таким чином, в результаті згадуваної постанови уся військова влада була підпорядкована сенату, в крайньому випадку, з формального боку.

Ми вже зазначали, що деякі тактичні зміни, наприклад, такі як побудова та шикуння легіону, були запроваджені саме внаслідок Союзницької війни (Олійник, Стрельбицька, 2021: 266). Зокрема, це стосується й появи когортального легіону, адже ще до цієї війни контингенти *socii* доповнювали римське військо саме когортами (Liv. 25.14.4, 25.14.8). Під час протистояння з Римом італіки не стали дробити свої підрозділи на дрібніші маніпули, а формували когортні легіони. Адже кому, як не союзникам, були відомі слабкі сторони маніпулярної тактики, і їй вони протиставили потужнішу бойову одиницю – когорту. Також когортний легіон (5 000 чол.) за чисельним складом перевершував легіон маніпулярний (4 500 чол.). В союзників була можливість формувати легіони в силу невичерпності людських ресурсів; у римлян їх не було так багато, тому останнім було необхідно або об'єднати маніпули в когорти і протиставити італікам подібний за бойовими якостями когортний легіон, або шукати додаткові людські ресурси, що на той момент було вкрай важко (App. BC. 1.49). Вже після Союзницької війни, коли італіки стали повноправними громадянами Риму, основний військовий контингент став італійським за своєю суттю і когортна система остаточно закріпилася в структурі легіону. П'єр Канья говорить про велику кількість селян-італіків, які стали легіонерами після 88 р. (Cagniard, 2007: 82). Таке вливання нових громадян у склад легіонів не було якимось важким реформатуванням і не вимагало значних зусиль із заміни озброєння та вишколу, адже ще Лівій (Liv. 8.8.2) відзначав подібність (*sic!*) латинів і римлян на полі бою – а це період Другої

Латинської війни (340–338). Згідно з іншою теорією когорта як тактична складова легіону з'явилася внаслідок перешикування союзницьких *extraordinarii*, які знаходилися на флангах римського війська під час розгортання легіонів на полі бою (Олійник М. А., Стрельбицька С. М., 2021: 266).

Переходячи до розгляду змін у кінних підрозділах римської армії, відмітимо, що Єремія МакКолл, автор чи не єдиного на даний час дослідження з розвитку республіканської кінноти, підтримує тезу про неможливість швидкого зникнення громадянської кавалерії внаслідок Союзницької війни (McCall, 2008: 102). Згідно з Полібієм союзників у кінноті було в три рази більше, ніж римських громадян (Polyb. 6.26.6). Консульська армія з двох легіонів містила 4 000 кіннотників, з яких близько 600 були римськими громадянами. Логічно, що після війни представників вершницького стану вже заміщують колишні *socii*, а тепер – римські громадяни (Олійник, Стрельбицька, 2021: 270). Як стверджує Є. МакКолл, наслідки війни з італіками дають значний привід до зникнення кавалерії з числа громадян, хоча не так раптово. Військові дії настільки катастрофічно виснажили доросле чоловіче населення республіки (*roman manpower*), що їх можна порівняти з часами Другої Пунічної війни на території Італії (218-209), адже мобілізаційний потенціал країни значно ослаб внаслідок частих військових наборів (McCall, 2008: 105). До зими 89 р. римляни зібрали щонайменше 15 легіонів, а це 75 000 чоловік. Загальна ж кількість римлян, що служили, могла скласти приблизно 175 000 чоловік (Brunt, 2001: 437-439). Повстали, ймовірно, стягнули до війська не більше ніж 130 000, а сумарно – це величезна частина вільного чоловічого населення Італії.

Також потрібно розуміти, що війна вдарила по рекрутаційних можливостях не лише римлян, а й лояльних союзників, які вже не могли забезпечити Риму необхідної кількості кавалерії. Це штовхало й мотивувало сенат до рішучих дій в плані пошуку усіх можливих способів для залучення до війська нових громадян Риму. Хоча, за словами Г. Вейта, долучення *alae* до легіонів відбулося саме після 88 р. і, як ми припускаємо, австрійський історик мав на увазі саме кіннотників із колишніх соціїв (Kromayer & Veith, 2018: 160 note 516, 164). Проте й на цьому поприщі існували проблеми, й один із доказів цього – командування Луцієм Юлієм Цезарем когортами галлів, нумідійською і

мавретанською кавалерією та піхотинцями під Ацеррами (разом, близько 12 000 воїнів – прим. Авт.) в 90 р. Це був перший задокументований випадок, коли консул очолив військо не з римлян, і важливий доказ того, що сенату було надзвичайно важко на той час знайти боєздатних громадян, а тим паче сформувати з них певну бойову одиницю (McCall, 2008: 107). Нам відомо про кавалерійські турми, які були в розпорядженні Сулли у 88 р., під час Першої Мітрідатової війни (App. Mith. 30) (Faszczka 2010: 31). М. Фашча піддає сумніву достовірність інформації, поданої Аппіаном. Якщо вона відповідає дійсності, – пише він, – то римлянам довелося впровадити якісь нові способи вербування *equites*, враховуючи низьку ефективність римських кавалеристів у попередніх війнах, в першу чергу, у війні з кимврами і тевтонами (Олійник, Стрельбицька, 2021: 270; Faszczka, 2010: 30-31). Протилежною є думка Є. МакКолла, який доводить про існування кінноти з римських громадян у складі римського війська, протягом усього I ст., наводячи чисельні згадки про це античних авторів (Suet. Gram. 9; Plut. Sull. 29.5; Plut. Pomp. 64.1; Front. Strat. 4.7.32; App. BC. 5.138) (McCall, 2002: 101-103). Їх наводить і польський дослідник (Plut. Caes. 42; Plut. Pomp. 69; App. BC. 2.76; App. BC. 2.76; Cass. Dio. 41.3-4; Plut. Caes. 45; Plut. Pomp. 71; Suet. Div. Iul. 68), але наполягає на епізодичності їх застосування та фактичному зникненні таких підрозділів вже після битви при Фарсалі в 48 р. (Faszczka, 2010: 31-33). Можливо, вони й не відігравали вже такої ролі, як це було на полях битв попередніх століть, але продовжували існувати, навіть в роки імперії. Це демонструє даність традицій почесної служби для еквітів, яка не обривалася століттями (Олійник, Стрельбицька, 2021: 270-272).

До тактичних нововведень цього періоду, яке почало застосовуватися й у пізніший час, можна віднести введення бойового резерву на поле битви. Вперше резервний підрозділ застосував Сулла у 86 р. під час битви при Херонеї (Plut. Sull. 18.4; App. Mithr. 42) (Brizzi, 1997: 574).

Наступною проблемою, яка, на нашу думку, є важливою з точки зору важливих змін, що відбулися в римському війську, є поява приватних («клієнтських») армій. Відносини «патрон-клієнт» були нормою для римського суспільства. Вони полягали у заступництві, допомозі і захисті покровителя, а взамін клієнт присягався на вірність і підтримку своєму патрону. Звичайно, що

як винагороду легіонери часто вимагали від свого патрона-командира певних винагород, як правило, матеріальних. Ф. Готьє частину своєї дисертаційної роботи присвятив дослідженню цього явища, зосереджуючись на фінансовій частині проблеми (Gauthier, 2015:128-181). Особливо він виділяє консула Марка Ліцинія Красса, який фінансував підпорядковану йому армію. В Цицерона є згадка про те, що в 71 р. проконсул надав війнам зброю, оплачену за власний кошт: «...шість легіонів та чимало допоміжних військ – кінних і піших» (Cic. Par. Stoic. 6.45). Підтвердженням цього є й пасажі в інших авторів (Cass. Dio. 40.27.3; Plin. NH. 33.134; Plut. Crass. 2.9, 10.2). Також Крассу належить фраза, яка ілюструє його діяльність стосовно армії: «...не є багатієм той, хто не може утримувати військо власним коштом» (Cic. De off. 1.8.25). Приклад Красса не був поодиноким, адже в пізній республіці спостерігалася чітка тенденція до використання приватних грошей для фінансування військової діяльності (Keawney, 2007: 31-32). Як зазначила Патрісія Саузерн, цей полководець міг мати на увазі те, що в його епоху держава не завжди мала змогу виконувати ряд функцій (в силу різних чинників – надзвичайних подій, віддаленості від столиці тощо – *М.О., М.П.*), покладених на певні державні органи та посадових осіб (сенат, консули), зокрема стосовно організації армії, набору в легіони (Southern, 2004: 16). Звичайно, не можна відкидати й політичних амбіцій, честолюбства та використання війська задля власного збагачення. Приклад – набір війська Гнеєм Помпеєм у 83 р.

Однією з найважливіших змін, яка стала переломною та вплинула не лише на римське військо, а й на політичне життя республіки, була зростаюча роль командуючих арміями та їх взаємозв'язок з простими вояками, нижчим і середнім офіцерським складом (надання *imperium*, поява *esprit de corps* та військової клієнтели, нарешті, творення приватних армій(прим. Авт.).

Зазначимо й таку властивість деяких полководців, як харизма, якою були обдаровані Марій, Сулла та Помпей. Без неї важко було б їм керувати масами вояків. Обділеним цією рисою, згідно з А. Ківні та Р. Кованом, з когорта відомих воєначальників того часу був лише Лукулл. До такого висновку вчені, найімовірніше прийшли, аналізуючи напружені стосунки між ним і військом у роки Третьої Мітрідатової війни (69 р., 67 р.) (Covan, 2017: 31; Faszczka, 2014: 137-148; Keawney, 2007: 33, 85, 95). Лукулл,

можливо, і не володів харизмою, зате був блискучим вояком і командиром на полі бою, впевненістю і енергією вмів мотивувати своїх підлеглих (Covan, 2017: 31). Так чи інакше, такі військові діячі, як Марій, Сулла, Помпей, Красс та інші, значно вплинули на своїх наступників, і вже ті, за допомогою своїх армій, фактично домоглися тих перетворень, які змінили республіку на принципат. Проте, не можна говорити про I ст. як час занепаду республіки (Crook, Lintott, Rawson, 1994: 773). Це був, радше, період розвою та реформ, епоха трансформацій, в тому числі й в римській армії. Не завжди ці реформування проходили гладко та без певних кардинальних змін, зачіпаючи й політичну сферу, але вони наближали інший етап – закріплення попередніх здобутків й запровадження постійного професійного війська.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи, можна виокремити таке: 1. Внаслідок Союзницької війни змінився етнічний склад легіонів, переважно завдяки вливанню в них італіків. 2. У зв'язку з тим, що колишні союзники стали римськими громадянами внаслідок надання їм *Civitas Romana*, в якості легкої піхоти були задіяні допоміжні підрозділи з числа іберійців, нумідійців та греків. Таким чином, відбулася трансформація римської армії внаслідок зникнення легкоозброєної піхоти та кінноти з числа *socii* і дедалі частого використання підрозділів неіталійських народів – майбутніх *auxilia*. 3. Збільшення практики рекрутування легіонерів з місцевого населення. Такий набір здійснювали для поповнення провінційних гарнізонів чи залог, тобто на територіях, де не велося тривалих воєн. Також його проводили задля підтримки легіонів, дислокованих у провінціях. Мається на увазі додатковий набір (*supplementum*) воєначальниками задля поповнення чисельності – і не лише допоміжних когорт, а й легіонів. Одна з причин – проблеми з доукомплектуванням внаслідок бойових і небойових втрат, адже Італія як основна територія набору громадян в легіони була далеко від заморських провінцій. 4. Зростання ролі *conquistadores* у зв'язку зі збільшенням кількості військовозов'язаних і необхідності створення нових легіонів задля ведення бойових дій у далеких землях. 5. Зменшення італійськими громадами обов'язкової практики використання списків *iuniores* через *tabulae ioniorum* задля набору для поповнення війська. Це можна пояснити неможливістю римської влади здійснити перепис населення у важкі для республіки часи громадянських воєн, військових дій у провінціях та соціальних конфліктів. 6. Стосовно

добровільного проходження служби (*voluntaiorum*) та обов'язкового традиційного набору (*delectus*) в першій половині I ст., то ця проблема й надалі залишається відкритою через недостатнє її висвітлення у античних джерелах. З огляду на зростаючу потребу у військовій силі, *conquistores* могли не зважати на майновий стан військовозобов'язаного, і легіони поповнювали як *voluntarii*, так і *lecti*. З іншого боку, кількість *adsidui* збільшилась після війни із союзниками, і навіть новобранці з невеликим майном могли поповнювали ряди легіонів. 7. Не можна стверджувати, що римська армія даного періоду було вже повністю професійною. Рисами професійності володіла лише частина військових, яка не бачила для себе іншого заняття, окрім військового ремесла, і постійно знаходилася *sub armis esse*. Деякі з них зробили стрімку кар'єру – від простого легіонера чи центуріона до вищих адміністративних посад, що раніше було неможливим. 8. Сулла провів військово-адміністративну реформу, згідно з якою були обмежені повноваження намісника провінції. Згідно з реформою виборна державна посада відмежовувалася від військових компетенцій, хоча це не зупиняло в майбутньому командувачів провінційними арміями від виступів проти центральної влади, а то й штовхало до захоплення влади в Римі. 9. Остаточне закріплення когортної системи побудови і шикунання легіону. 10. Ми не підтримуємо тверджень про розпуск легіонної кінноти; кінні підрозділи з числа римських громадян продовжували існувати у складі легіону в силу їхньої елітарності, хоча й частково могли заміститися колишніми соціями. Ця служба слугувала своєрідним трампліном для подальшої політичної та військової кар'єри. Таким чином, певна кількість громадян проходила службу в кавалерії, але загальну її кількість вже складали вихідці з Іспанії, Галлії та Африки. 11. Запровадження використання бойового резерву на полі битви (вперше Суллою у 86 р.). 12. Набір, формування та фінансування легіонів, часто без відома та дозволу на те центральної влади. 13. Зростаюча роль командуючих арміями та їх взаємозв'язок із простими вояками, нижчим та середнім офіцерським складом. 14. Ми не можемо погодитися з Артуром Ківні та Міхалом Норбертом Фацією стосовно їхньої тези – «реформи Марія і Сулли» (*Faszczka, 2002: 86; Keawney, 2007: 37*), радше – «реформи Марія, Помпея, Красса, Сулли та інших воєначальників», в силу їхніх значних впливів на римське військо першої половини I ст.

Використані посилання

Игнатенко А. В. (1976). Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима эпохи Республики: Историко-правовое исследование. Свердловск : Сред.-Уральск. кн. изд-во. 208 с.

Моммзен Т. (2001). *История Рима. В 5 т. Т. 2. Кн. 4. От битвы при Пидне до смерти Суллы*. М.: ООО «Издательство АСТ»; Харьков «Фолио». 525 с.

Олійник М. А., Стрельбицька С. М. (2021). Зміни у тактиці та організації легіону на зламі II-I ст. до н. е. *Zaporizhzhia Historical Review*. Vol. 4(56). С. 261–274.

Сергеев В. С. (1938). Очерки по истории Древнего Рима. Часть I. Москва: ОГИЗ. 372 с.

Blois de L. (2000). *Army and Society in the Late Roman Republic: Professionalism and the Role of the Military Middle Cadre*. Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit. Gedenkschrift für Eric Birley. Stuttgart: Franz Steiner Verlag. P. 11-32.

Blois de L. (1987). *The Roman Army and Politics in the First Century Before Christ*. Amsterdam: J. C. Gieben Publisher. VI+112 p.

Bringmann, K. (2010). *Historia Republiki Rzymskiej. Od początków do czasów Augusta*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. 332 s.

Brizzi G. *Storia di Roma. 1. Dalle origini ad Azio*. Bologna: Patron. 574 p.

Brunt P. A. (2001). *Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14*. Oxford: Oxford University Press. XXI+762 p.

Cadiou F. (2002). A propos du service militaire dans l'armée romaine au IIe siècle av. J.-C.: le cas de Spurius Ligustinus (Tite-Live, 42, 34). *Hommages à Carl Deroux, II. Prose et linguistique, Médecine (Collection Latomus, 267)*, p. 76-90.

Cagniat P. (2007). *The Late Republican Army (146-30 BC)*. A Companion to the Roman Army. Ed. P. Erdkamp. Oxford: Blackwell, p. 80-95.

Cowan R. (2017). *Roman Legionary 109-58 BC: The Age of Marius, Sulla and Pompey the Great*. Oxford: Osprey Publishing. 64 p.

Crook J. A., Lintott A., Rawson E. Epilogue (1994). *Cambridge Ancient History. Second edition. Vol. IX. The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 769-776.

Erdkamp P. (2006). *Army and Society*. A Companion to the Roman Republic. Ed. N. Rosenstein & R. Morstein-Marx. Oxford : Blackwell, p. 278-296.

Gabba E. (1994). Rome and Italy: the Social War. *Cambridge Ancient History. Second edition. Vol. IX. The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 104-128.

Gauthier F. (2015). *Financing War in the Roman Republic 201 BCE – 14 CE*. A thesis submitted to the Faculty of Graduate Studies and Research in partial fulfillment of the requirements of the degree of Doctor of Philosophy. Department of History and Classical Studies. Montréal: McGill University. 263 p.

Gauthier F. (2020). The transformation of the Roman army in the last decades of the Republic. *Romans at War. Soldiers, Citizens, and Society in the Roman Republic*. Ed. Jeremy Armstrong & Michael P. Fronda. London: Routledge, p. 283-296.

Faszczka M. N. (2014). *Bunt w późnorepublikańskich armiach rzymskich (88-30 przed Chr.)*. Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. zw. dr. hab. Adama Ziółkowskiego. Warszawa: Uniwersytet Warszawski. 270 s.

Faszczka M. N. (2010). Jazda rzymska w okresie SCHYŁKU republiki. *Nowy Filomata*. XIV. Nr. 1, s. 27-33.

Faszczka M. R. (2002). "Reformy Mariusza" i ich prawdziwi autorzy. *Nowy Filomata*. №1. S. 77-86.

Keawney A. (2007). *The Army in the Roman Revolution*. New York: Routledge. 160 p.

Keppie L. (1998). *THE MAKING OF THE ROMAN ARMY: FROM REPUBLIC TO EMPIRE*. London: Batsford. 272 p.

Kromayer J. & Veith G. (2018). *Historia wojskowości Greków i Rzymian. Tom 2. Rzym w okresie Cesarstwa*. Oświęcim: Napoleon V. 367 s.

McCall J. (2002). *The Cavalry of the Roman Republic*. London: Routledge. 208 p.

Rich J. W. (1983). The Supposed Roman Manpower Shortage of the Later Second Century B.C. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. Vol. 32. Issue 3, p. 287-331.

Smith R. E. (1958). *Service in the Post-Marian Roman Army*. Manchester University Press. VII+76 p.

Southern P. (2004). *Pompejusz Wielki*. Warszawa: Świat Książki. 240 s.

Wolff C. (2010). Les volontaires dans l'armée romaine jusqu'à Marius. *Latomus*. 2010. № 69. 18-28.

References

Ignatenko A.V. (1976). *The Army in the State Machinery of the slaveholding Rome during the Republic: Historical and legal research*. Sverdlovsk, Middle-Ural Book Publishers. 208 p. (rus.).

Mommsen T. (2001). *History of Rome. In Five Volumes. Vol. 2. Book 4. From the Battle of Pydna to the death of Sulla*. Moscow, AST Publishing; Kharkiv, Folio Publishing. 525 p. (rus.).

Oliynyk M.A. & Strelbycka S.M. (2021). Changes in the Tactics and organization of the Legion at the Turn of the 2nd – 1st BC. *Zaporizhzhia Historical Review*. Vol. 4. No. 56, p. 261-274 (ukr.).

Sergeev V. S. (1938). *Essays on the history of Ancient Rome. Part I*. Moscow: OGIZ Publisher for Social –Economic Literature, 372 p. (rus.).

Brizzi G. *Storia di Roma. 1. Dalle origini ad Azio*. Bologna: Patron. 574 p. (it.).

Bringmann K. (2010). *A History of the Roman Republic. From the beginnings to the time of Augustus*. Poznań: Poznan Publishing House. 332 p. (pol.).

Blois de L. (2000). *Army and Society in the Late Roman Republic: Professionalism and the Role of the Military Middle Cadre*. Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit. Gedenkschrift für Eric Birley. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, p. 11-32. (eng.).

Blois de L. (1987). *The Roman Army and Politics in the First Century Before Christ*. Amsterdam: J. C. Gieben Publisher. VI+112 p. (eng.).

Brunt P.A. (2001). *Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14*. Oxford: Oxford University Press. XXI+762 p. (eng.).

Cadiou F. (2002). A propos du service militaire dans l'armée romaine au IIe siècle av. J.-C.: le cas de Spurius Ligustinus (Tite-Live, 42, 34). *Hommages à Carl Deroux, II. Prose et linguistique, Médecine (Collection Latomus, 267)*. 2002, p. 76-90 (fr.).

Cagniard P. (2007). *The Late Republican Army (146-30 BC)*. A Companion to the Roman Army. Ed. P. Erdkamp. Oxford: Blackwell, p. 80-95. (eng.).

Cowan R. (2017). *Roman Legionary 109-58 BC: The Age of Marius, Sulla and Pompey the Great*. Oxford: Osprey Publishing. 64 p. (eng.).

Gabba E. (1994). Rome and Italy: the Social War. *Cambridge Ancient History. Second edition. Vol. IX. The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 104-128. (eng.).

Gauthier F. (2015). *Financing War in the Roman Republic 201 BCE–14 CE*. A thesis submitted to the Faculty of Graduate Studies and Research in partial fulfillment of the requirements of the degree of Doctor of Philosophy. Department of History and Classical Studies. Montréal: McGill University. 263 p. (eng.).

Gauthier F. (2020). The transformation of the Roman army in the last decades of the Republic. *Romans at War. Soldiers, Citizens, and Society in the Roman Republic*. Ed. Jeremy Armstrong & Michael P. Fronda. London: Routledge, p. 283-296. (eng.).

Faszczka M.N. (2014). *Mutiny in the late Republican Roman armies (88-30 BC)*. Doctoral dissertation written under the supervision of dr. hab, prof. Adam Ziółkowski. Warsaw: University of Warsaw, 270 p. (pol.).

Faszczka M.N. (2010). Roman cavalry during the decline of the Republic. *News Filomata*. XIV. Nr. 1, p. 27-33 (pol.).

Faszczka M.R. (2002). "Marius's reforms" and their real authors. *News Filomata*. No.1, p. 77-86 (pol.).

Keawney A. (2007). *The Army in the Roman Revolution*. New York: Routledge. 160 p. (eng.).

Keppie L. (1998). *THE MAKING OF THE ROMAN ARMY: FROM REPUBLIC TO EMPIRE*. London: Batsford. 272 p. (eng.).

Kromayer J. & Veith G. (2018). *Historia wojskowości Greków i Rzymian. Vol. 2. Rome during the Empire period*. Oświęcim: Napoleon V. 367 p. (pol.).

McCall J. (2002). *The Cavalry of the Roman Republic*. London: Routledge. 208 p. (eng.).

Rich J. W. (1983). The Supposed Roman Manpower Shortage of the Later Second Century B.C. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. Vol. 32. № 3, p. 287-331. (eng.).

Smith R. E. (1958). *Service in the Post-Marian Roman Army*. Manchester University Press. VII+76 p. (eng.).

Southern P. (2004). *Pompejusz Wielki*. Warszawa: Świat Książki. 240 s. (pol.).

Wolff C. (2010). Les volontaires dans l'armée romaine jusqu'à Marius. *Latomus*. 2010. № 69. 18-28. (fr.).

Oliynyk M., Pasichnyk M.

THE ISSUES OF PROFESSIONALISM AND REFORMS IN THE ROMAN ARMY OF THE FIRST PART OF THE IST CENTURY BC

Transformations in the military system of ancient Rome during the Late Republic period are often associated with Gaius Marius reform initiatives. In our study, based on primary sources and studies of modern researchers, an attempt is made to distinguish the reformist initiatives of Marius, which allegedly had a crucial influence on the Roman army of the given period, in comparison to the ones that occurred in the first part of the 1st century BC. First of all, it meant a gradual transition to the professional army. The issue of professionalism itself is whether it really had the features of a professional or whether it still remained traditional one, based on the system of

militia recruitment. It was also important for us to show the role of the individual in reforming the late republican army. In this context, we can speak of “military reforms of Marius and Sulla”, not just “military reforms of Marius”.

The article analyzes the state of the Roman army in the period from the Allied War to the end of the 60's of the first century BC. The transformations in the Roman army throughout the period, a number of reforms carried out by some military leaders, including Sulla (attempt at reforms in the field of high command and whether it really took place, some tactical innovations) are generalised. The socio-ethnic component of changes in the legions contains thorough description, emphasizing the decisive role of the Social War in those processes. The crucial impact of generals is described not only on the political life of Rome, their interference in state institutions but their attempts to thrust the situation, additionally, transfiguration of those individuals into independent figures of Rome who usurped power (Sulla) or sought it (Catiline). The practice of recruitment, the ambiguous approach to which is and will controversially interpreted by various researchers is mentioned. Particular attention is paid to the elements of professionalism in the Roman army – military training, service length and regular military practice. It cannot be said that the Roman army of this period was already fully professional. Only a part of the army, that was exceptionally involved only in military craft and was constantly *sub armis esse*, possessed professional traits. Some of them made rapid careers, from simple legionnaires or centurions to senior administrative positions that had been previously unattainable for the military. Sulla's possible military-administrative reform, which restricted the powers of the provincial governor as well as an elected state position from military power, consequently, that fact did not stop future provincial army commanders from speaking out against the central government, moreover, they even were encouraging the seizure of power in Rome.

Some social, ethnic, political issues of the Roman state in the military aspect are considered in order to scrupulously investigate the transformations that occurred in the Roman army of the first half of the first century BC. Due to the lack of comprehensive research on this area of military history in modern historiography, we have tried to fill this gap.

Keywords: army, legionnaires, legions, recruitment, Pompey, Sulla.

РЕТРОСПЕКТИВА ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ ОБСТАНОВКИ У ПОЛЬЩІ 1980-х РОКІВ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ КРАЇНИ

У статті розглядається питання протистояння влади та опозиції у Польщі в 1980-х роках. Розглянуто причини виникнення опозиційного професійного руху “Солидарність”, його вимоги до влади і форми боротьби, ставлення поляків до цих процесів. Висвітлено позицію польської влади до страйків у країні, її стосунки з Радянським Союзом з цього приводу, його реакцію на ситуацію. Відображено введення в Польщі воєнного стану, яким діяльність “Солидарності” була заборонена, але не скорена. Розкрито протистояння підпільної “Солидарності” з владою, її подальшу боротьбу з нею в умовах демократизації СРСР. Проаналізовано поступове ослаблення польської влади та її погодження на переговори з представниками опозиції, підписання між ними угоди “круглого столу”. Досліджено та розкрито наслідки за результатами ретроспективного огляду військово-політичної обстановки 1980-х років у Польщі.

Ключові слова: Польща, “Солидарність”, страйк, воєнний стан, “круглий стіл”.

Постановка проблеми та її актуальність. В умовах російсько-української війни вкрай актуальним постає питання всебічної допомоги Україні від країн-партнерів, серед яких гідне місце посідає Республіка Польща. Загальний обсяг польської допомоги Україні складає мільярди доларів США. Польська спільнота надала притулок і всіляке сприяння понад 4 мільйонам українських біженців.

Таке братське ставлення Польщі до України вражає. Україна і Польща – дві сусідні країни, два сусідні народи, історичні долі яких сплелись та поєднались з самого початку їхньої появи на історичній арені Європи. Відносини між нашими країнами не завжди були безхмарними. Проте після розпаду СРСР стосунки між Польщею та Україною набули дійсно дружнього характеру. Польщу стали називати «адвокатом України в Європі» в її євроатлантичних прагненнях. Польща виявилась локомотивом у створенні спільних з Україною військових частин та регіональних альянсів. Логічно припустити, що і надалі стосунки між Польщею

Фуртес Олексій Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, докторант, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Фуртес О.О., 2023

та Україною будуть лише зміцнюватись і розвиватися за всіма напрямками. Тож для України важливо зрозуміти, які ж трансформації відбулися з Польщею і поляками у 1980-х роках, що вкрай позитивно вплинули на розвиток польсько-українських військових відносин?

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Події 1980-х років у Польщі мали для країни доленосне значення. Відбулася, так би мовити, мирна революція – пошук шляхів і перехід від неефективної тоталітарної форми розвитку країни до демократії і ринкової економіки. Ці буремні процеси стали об'єктом наукових досліджень сучасників. Так, соціально-політичні та соціально-економічні процеси у Польщі періоду, що досліджується, розглянуто у наукових працях вітчизняних істориків Л. Зашкільняка і М. Крикуна (*Зашкільняк & Крикун, 2002*), Є. Сінкевича (*Сінкевич, 2020*), Г. Дильонгової (*Дильонгова, 2007*). Аналогічна проблематика присутня у доробку зарубіжних учених П. Вандича (*Вандич, 2004*) і Н. Дейвіса (*Дейвіс, 2008*). Прагнення польського народу до утвердження національної державності, свободи й демократії, радикальних політичних та економічних перетворень, демонтаж комуністичного режиму, питання переходу від авторитаризму до політичного плюралізму і демократії, стали предметом досліджень польських науковців А. Дудека (*Dudek, 2007*), Я. Карпинського (*Karpiński, 2001*), В. Рошковського (*Roszkowski, 2003*). Разом з тим недостатньо розглянута військово-політична складова цих процесів, які, на нашу думку, в першу чергу вплинули на позитивний розвиток українсько-польських військових відносин.

Мета та завдання дослідження. На підставі ретроспективного огляду військово-політичної обстановки у Польщі 1980-х років та її наслідків для країни показати історичну неминучість розвитку дружніх польсько-українських військових відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. За результатами Ялтинської конференції союзних держав у лютому 1945 року та після завершення Другої світової війни Польща потрапила під вплив Радянського Союзу і була змушена йти соціалістичним шляхом розвитку.

Війна принесла Польщі страшні руйнування і потрясіння. Зокрема, Варшава на 80 відсотків була стерта з лиця землі. Тож країну потрібно було піднімати з руїн. Польщу довелось відновлювати в жорстких умовах тоталітарного режиму з неефективною

економікою. Відновлення країни йшло досить повільно у порівнянні з іншими європейськими післявоєнними країнами. Економічний застій, постійний дефіцит товарів, відсутність свобод, а також зловживання політичних еліт призводило до незадоволення пересічних громадян.

З другої половини 1970-х років економічний стан країні нестримно погіршувався. Політика влади у сфері економіки характеризувалась хаотичністю та безгосподарністю. Разом з економічними труднощами поступово погіршувалося матеріальне положення поляків. Великі борги змушували владу Польщі піднімати ціни на товари першої необхідності. Зокрема, 1 липня 1980 р. було запроваджено ринкові ціни на м'ясо. Поляки відреагували миттєво.

1 липня 1980 року розпочали страйкувати робітники польських міст. Особливого розмаху набув страйк у Любліні, де протестували залізничники. Люди вимагали не лише підвищення зарплат, пенсій та соціальних виплат, але й страйкували за створення незалежних профспілок, набуття права на страйк, зміни в аграрній політиці, скасування цензури.

Найбільші протести відбулися в серпні на суднобудівельному заводі ім. В.І. Леніна у Гданську, що проходили на знак протесту проти звільнення з роботи А. Валентинович і Л. Валенси – активістів Гданського Комітету вільних профспілок. Невдовзі страйки охопили підприємства Гдині і Сопіта. В цілому у серпні страйки охопили 750 підприємств і понад 700 тис. робітників (*Зашикільняк & Крикун, 2002:615*).

Влада намагалася залагодити ситуацію зі страйками. 24 серпня у Варшаві проходив пленум Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії (далі – ЦК ПОРП), де розглядали ситуацію в країні і прийняли курс на вирішення кризи шляхом переговорів. Заявляючи про бажання мирного розв'язання страйків, влада водночас таємно утворила спеціальний штаб у складі силових міністрів для підготовки придушення робітничого руху силами армії та міліції.

Проте, усвідомлюючи можливі наслідки застосування силових структур в умовах потужних протестів, влада прийняла рішення про врегулювання конфлікту зі страйкарями. Підписані 30, 31 серпня та 3 вересня 1980 р. угоди про порозуміння і припинення протестів задовольнили усі головні вимоги страйкарів,

включаючи утворення незалежних від держави профспілок, право на страйк, обмеження цензури, підвищення зарплатні, запровадження вільних субот, проведення економічних реформ.

17 вересня 1980 р. у Гданську відбулися зібрання представників страйкових комітетів з усієї країни, щоб обговорити програму нового профспілкового руху та визначитись з подальшими кроками. Після довгих дискусій було вирішено утворити єдину для всієї країни організацію – Незалежну самоврядну професійну спілку «Солідарність», головою якої було обрано активного учасника страйків, вмілого промовця й полеміста, 37-річного Леха Валенсу, який став втіленням страйкового руху. На момент утворення спілка налічувала більше 3 млн членів і була найчисельнішою організацією Польщі. Після утворення «Солідарності» її ряди швидко зростали та досягли за рік 10 млн членів, серед яких близько мільйона членів ПОРП.

30 жовтня 1980 р. польська правляча делегація була викликана до Москви, де радянський лідер Л. Брежнєв розкритикував дії ПОРП щодо «Солідарності» й вимагав жорстко придушити опозицію через запровадження в країні надзвичайного стану, обіцяючи при цьому підтримку Організації Варшавського договору (далі – ОВД). Еліти ПОРП пообіцяли вжити всіх заходів щодо припинення поширення впливу опозиційних сил. Однак виконати цю обіцянку керівництву ПОРП було вкрай важко, адже в лавах партії не було єдності у поглядах на вихід із кризи, а в умовах загрозливого погіршення господарської діяльності влади, економічні страйки лише посилювались. Тож радянські керівники невдовзі дійшли висновку про необхідність їх втручання в справи Польщі. Позицію союзу радянських соціалістичних республік (далі – СРСР) підтримували лідери Чехословацької Соціалістичної Республіки (далі – ЧССР) і Німецької Демократичної Республіки (далі – НДР). У листопаді 1980 р. ЧССР і НДР перекрили кордони з Польщею. Почалася концентрація військ СРСР, ЧССР і НДР на кордонах з Польською Народною Республікою (далі – ПНР). Під виглядом проведення на території Польщі спільних військових навчань «Союз-80» у грудні планувалось введення до ПНР 15 радянських, двох чехословацьких і однієї німецької дивізій. На 5 грудня в Москві було призначено зустріч керівників країн – членів ОВД, які мали затвердити рішення про інтервенцію. Однак, рішення про інтервенцію в Польщу було скасоване, а

польська влада ще раз попереджена про незворотність рішучої боротьби з «антисоціалістичними» силами. Навчання «Союз-80» були переформатовані на штабні. Відмовитись від інтервенції у Польщу радянські сили змусило, перш за все, планування війни в Афганістані, а також прогнози аналітиків про те, що інтервенція в Польщу може викликати конфлікт з непередбачуваними наслідками (Вандич, 2004:405).

Скасування рішення щодо інтервенції країн – членів ОВД та припинення страйків певною мірою заспокоїло владу у Польщі.

Проте погіршення ситуації в економіці вплинуло на те, що у січні-лютому 1981 р. у багатьох регіонах Польщі пройшли численні страйки під економічними та політичними гаслами. Страйки відбувалися стихійно, нерідко без узгодження з керівництвом «Солідарності».

Після кількох відвертих знущань влади над представниками опозиції, зокрема, втручання міліції в роботу регіональних об'єднань «Солідарності», затримання і побиття її членів Президія «Солідарності» у березні 1981 р. ухвалила рішення про розрив усіх попередніх домовленостей з урядом.

Вже 27 березня в північних воєводствах країни відбувся страйк, який став найбільшою політичною акцією в історії польського робітничого руху та який підтримали багато організацій ПОРП на підприємствах. Ситуація дозрівала до серйозного політичного протистояння. 30 березня у Варшаві розпочалися перемовини між «Солідарністю» і урядом. Увечері переговорники дійшли компромісу і підписали порозуміння. Уряд вибачався за знущання міліції та спецслужб й обіцяв провести розслідування з покаранням винних у жорстокому поведженні (Вандич, 2004:407).

Подальше погіршення економічної ситуації суттєво впливало на суспільні настрої поляків. У квітні 1981 р. ввели картки на хліб, масло, в червні – на молоко, мийні засоби, з продажу зникли алкогольні та тютюнові вироби. Черги за всіма продуктами викликали роздратування населення. Авторитет влади стрімко падав. Суспільство потребувало ґрунтовних системних змін.

Страйки поляків не припинялись. Населення вимагало створити спільні урядово-профспілкові комісії для контролю за розподілом продуктів харчування. Перемовини сторін зайшли у глухий кут.

В умовах перманентного протистояння влади та опозиції уряд ПНР на чолі з В. Ярузельським в ніч з 12 на 13 грудня 1981 р.

о 1 год. увів в країни воєнний стан, була призупинена діяльність всіх політичних партій, громадських організацій і профспілок. Упродовж ночі було затримано кілька тисяч осіб, здебільшого діячів, радників і експертів «Солідарності».

Ранок 13 грудня (в неділю) для поляків став шоком – на вулицях міст і містечок мешканці побачили військову техніку, патрулі, які перевіряли автомобілі та перехожих. Міліція та армія отримали права щодо застосування вогнепальної зброї для наведення порядку у громадських місцях. Було запроваджено комендантську годину, припинено навчання в школах і вищих навчальних закладах, закриті кордони та аеропорти.

Діяльність «Солідарності» була заборонена, а більшість її активних діячів заарештовані, Л. Валенсу під примусом привезли літаком до Варшави і розмістили під охороною на одній з партійних дач (*Дейвіс, 2008:87*).

Але поляки не склали руки. Із введенням воєнного стану в Польщі починається підпільний етап у діяльності «Солідарності». Від початку воєнного стану почали з'являтися листівки, написи на стінах будинків, кожного місяця 13 числа у темних вікнах мешканці міст виставляли запалені свічки.

У лютому 1982 р. відбулася зустріч представників регіональних структур «Солідарності», на якій ухвалили розбудовувати систему конспіративних осередків профоб'єднання в регіонах з метою інформування суспільства. Почали з'являтися перші видання підпільної «Солідарності» – бюлетені та часописи, книжки і брошури, підпільна преса. У квітні почало лунати нелегальне «Радіо Солідарність».

Пасивний рух опору «Солідарності» давав свої плоди. 3 травня до Дня конституції, свята, яке було під заборонаю, поляки вийшли на демонстрації з гаслами за демократію, свободу слова, легітимізацію «Солідарності». Але вони були жорстоко придушені – десятки побитих демонстрантів, іноді з летальними наслідками. 13 травня на заклик «Солідарності» в багатьох містах відбулися нові демонстрації спротиву. Влада знову вдалася до застосування сили і нових арештів.

31 серпня 1982 р., до річниці підписання порозумінь 1980 р. пройшли великі маніфестації по всій країні, зокрема найбільші в Гданську, Вроцлаві, Кракові, Любліні. Не обійшлося без вуличних зіткнень з міліцією, під час яких загинули люди (*Дильонгова, 2007: 199*).

Влада, розуміючи всю подальшу небезпеку від підпільної «Солідарності», шукала вихід з цієї складної ситуації. 8 жовтня 1982 р. Сеймом був ухвалений закон, який скасовував усі попередні об'єднання профспілок і запроваджував складну процедуру утворення нових знизу, від підприємств, і лише пізніше планувалося створювати галузеві об'єднання. «Солідарність» не захотіла з цим миритися і закликала до загального страйку 10 листопада. Однак населення було втомлене від постійних конфліктів. Окрім того, на тлі економічної ситуації, яка на кінець 1982 р. дещо покращилась, а також очікування на візит до Польщі Папи Іоанна Павла II, акція 10 листопада не набула масового характеру.

Наприкінці листопада 1982 р. влада дійшла висновку, що сили «Солідарності» ослабли, ситуація в державі знаходиться під контролем, і 31 грудня 1982 р. прийняла рішення про завершення воєнного стану (*Дейвіс, 2008:87*).

Але влада не припинила репресії щодо опозиції, маючи на меті залякати поляків і змусити їх змиритися з існуючим станом справ. Узимку й навесні 1983 р. були заарештовані представники підпільної «Солідарності», викрито підпільні видавництва.

Настрої переважної більшості поляків характеризувались апатією, самоусуненням від участі в офіційних заходах, замиканням у родинному колі.

Державне керівництво намагалося покращити ставлення суспільства до нього. Поступово відновлювалися творчі спілки, громадські організації за умови, що вони виявляли лояльність до діючої влади. Офіційна пропаганда не припиняла паплюжити «Солідарність» та ганьбити її керівництво, перш за все, Л. Валенсу.

5 жовтня 1983 р. поляки дізналися про присудження Леху Валенсі Нобелівської премії миру, яка підтверджувала не стільки визнання особистості гданського електрика, скільки виявляла повагу до «Солідарності» за незламність, прагнення до демократичних ідеалів суспільства.

За наступний 1984 рік вплив «Солідарності» помітно вщух, але переважна більшість поляків негативно ставилась до влади. Зростала кількість незалежних протестів (*Дейвіс, 2008: 92*).

У березні 1985 р. керівництво срср очолив політик нового покоління Михайло Сергійович Горбачов, який запропонував програму «перебудови» системи реального соціалізму. Розпочаті ним процеси лібералізації не могли не вплинути на процеси у Польщі. Пошук нових ідеологічних орієнтирів для покращення

соціалізму давав польській правлячій еліті певний горизонт для роздумів над причинами цивілізаційного відставання країн радянської системи розвитку (*Roszkowski, 2003: 383*).

На 1986 рік Москва окреслила Польщі завдання щодо визначення місця останньої у процесах соціалістичного табору. Мова йшла, перш за все, про модернізацію системи влади, яка б могла знайти правильні рішення на виклики часу. Необхідно було осучаснити всі сфери життєдіяльності країни, економіку розвивати на засадах реформ, але при збереженні центрального планування, політичну систему держави лібералізувати, але на засадах соціалістичної демократії правлячої партії. Польща ставала свого роду експериментальним майданчиком демократизації радянської системи. У 1987 р. ця думка поширилася у вищих ешелонах польської влади (*Pronobis, 1991:527*).

Від початку 1987 р. влада не перешкоджала тому, щоб високі зарубіжні гості із західних країн, які перебували в Польщі з офіційними візитами, могли провести неформальні зустрічі з керівництвом «Солідарності».

Проте стан господарства був катастрофічним, а більшість поляків не виказували довіри режиму.

Наприкінці 1987 р. у середовищі «Солідарності» лунала думка про розробку «антикризового пакту», який би став наслідком порозуміння між владою і суспільством.

Проте влада не була готова до порозуміння. Однак 1 лютого 1988 р. у Польщі зросли ціни на більшість товарів. У квітні-травні 1988 р. на багатьох великих підприємствах відбулись страйки, влаштовані «Солідарністю». Скрізь лунали гасла на підтримку «Солідарності», висувались економічні і політичні вимоги. Протести були добре організовані, чого вже давно не спостерігалось.

Друга половина 1988 року пройшла у пошуках порозуміння між владою та опозицією, яке планувалось досягнути на переговорах у форматі «круглого столу».

6 лютого 1989 р. у Варшаві почалась робота учасників «круглого столу», яка завершилася 5 квітня підписанням документів, розроблених робочими колективами, що були названі публіцистами «Контрактом століття». Ці документи переконливо свідчили про порозуміння і консенсус між опонентами, перемогу «Солідарності» над безпорадною владою (*Зашикільняк & Крикун, 2002:650*).

Зокрема, було прийнято рішення про проведення в червні 1989 р. виборів до нового парламенту, в якому передбачалося утворити вищу палату – сенат. Цей, так би мовити, перехідний парламент повинен був розробити демократичне підґрунтя для розбудови Польщі.

Передбачалося запровадити посаду президента країни, самоврядування трудових колективів, вільне формування структур власності, розвиток ринкових стосунків, обмеження центрального планування з боку держави.

Відповідно до документів «круглого столу» можна було об'єднуватись у вільні профспілки, легалізувалась «Солідарність», поновлювались на роботі працівники, яких було звільнено у 1981–1989 рр. за їх громадянську позицію (*Савицький, 2020*).

4 червня стартували вибори до парламенту. Відповідно до умов «круглого столу» до складу всіх виборчих дільниць входили представники опозиції, що унеможливило фальсифікацію результатів голосування. Результати голосування говорили про виграш опозиції. 23 червня переможці зустрілись у Варшавському університеті, де їх привітав Л. Валенса, який, до речі, з різних міркувань особисто відмовився від участі у виборчих перегонах (*Dudek, 2007:54*).

Ці вибори стали переломним моментом у політичному житті Польщі. Вони показали несприйняття поляками комуністичної влади, їх нестримне бажання суспільних змін і демократизації життя. Однак, не було повної ясності як уникнути конфронтації і хто стане президентом. Напередодні цього важливого рішення до Польщі прибув президент США Д. Буш, який провів зустріч з В. Ярузельським та Л. Валенсою. В ході перемовин зійшлися на формулі «ваш президент – наш прем'єр». На спільному засіданні сейму і сенату 19 липня 1989 р. президентом країни був обраний В. Ярузельський (*Сінкевич, 2020:115*).

На посаду прем'єр-міністра В. Ярузельський погодив багаторічного радника «Солідарності» Тадеуша Мазовецького.

24 серпня Сейм обрав Т. Мазовецького головою уряду. У своїй промові Т. Мазовецький говорив про необхідність формування ринкової економіки і правової держави, гарантування свободи інформації, рівноправ'я у стосунках із союзниками, лояльне ставлення до попереднього режиму.

Уряд Т. Мазовецького започаткував демонтаж тоталітарного режиму – прибиралися численні пам'ятники комуністичних

вождів та перейменовувалися вулиці, площі, освітні і культурні заклади, підприємства тощо. Були відмінені комуністичні свята і запроваджено нові, наприклад, 3 травня – День Конституції, 15 серпня – День Війська Польського та ін.

Новий прем'єр розпочав зміни у кадровій політиці, здійснюючи призначення на вищі урядові посади, виходячи з фахового рівня кандидата. Міліція була замінена на поліцію. Військовим та поліцейським було заборонено брати участь у політичному житті країни, а Верховний суд став незалежним від урядових інституцій.

Від 29 грудня 1989 р. держава стала називатися Республіка Польща замість ПНР. У Конституції країни вже не йшлося про керівну роль ПОРП, дружбу з срср, про соціалістичне господарство і соціалізм. Польща окреслювалась як правова демократична держава, де влада належить народу і здійснюється через її представників, обраних до Сейму, Сенату і територіальних самоврядних органів. В економіці почали панувати самоврядування і свобода господарської діяльності (*Walęsa, 2007:84*).

Окрім того, уряд розпочав вести незалежну зовнішню політику. У цьому контексті великого значення набуло формування нових відносин із радянським союзом та радянськими республіками, зокрема Україною (*Karpiński, 2001: 231*).

У листопаді 1989 р. Т. Мазовецький провів переговори з москвою та побував у Катині. У 1990 р. Москва надала доступ Польщі до документів, що підтверджували розстріл поляків у 1940 р. Незабаром почалися непрості перемовини про вивід радянських військ із Польщі, загальна кількість яких складала більше 60 тис. військових (*25 років тому..., 2016*).

Проукраїнською виявилася позиція відомого дисидентського угруповання Конфедерації незалежної Польщі (далі – КНП). Очолювана відомим антикомуністом Л. Мочульським, вона мала помірковано-націоналістичний характер. КНП надавала зв'язкам з Україною стратегічного значення, протиставляючи східноєвропейський регіон у геополітичному відношенні як Заходу, так і Сходу. Восени 1989 р. група польських парламентарів брала участь у роботі Першого з'їзду Народного Руху України. Вони рішуче підтримали волелюбні устремління націонал-демократичних сил України. Саме тоді були закладені підвалини нової моделі польсько-українських відносин. Суттєвим продовженням польсько-українського діалогу стала зустріч парламентарів у

травні 1990 р. у Яблунні під Варшавою, наслідком якої стало підписання 13 жовтня 1990 р. Варшавою та Києвом Декларації про принципи та основні напрями еволюції українсько-польських відносин, на кшталт взаємин двох суверенних держав (*Сінкевич, 2020:115*).

В умовах поглиблення трансформаційних процесів президент В. Ярузельський поволі усувався від активної діяльності та зрештою прийняв рішення піти у відставку.

22 грудня 1990 р. Лех Валенса як новий президент Польщі після разучої перемоги на виборах урочисто склав присягу й посів найвищу державну посаду (*Kuzniar & Szczepanik, 2002:64*).

Становленню демократії у Польщі також сприяла міжнародна обстановка. У 1991 році дезінтеграційні процеси в сср значно прискорилися, і 8 грудня 1991 р. радянський союз припинив існування. Ще 31 березня 1991 р. було ухвалено рішення про припинення діяльності ОВД. Невдовзі припинила існувати Рада Економічної Взаємодопомоги. Перед цими подіями, 15 лютого 1991 р. в угорському м. Вишеград відбулася зустріч президентів трьох постсоціалістичних країн – Л. Валенси (Польща), В. Гавела (Чехословаччина) і Й. Анталли (Угорщина), на якій було утворено так звану Вишеградську групу, яка дала поштовх активізації співробітництва трьох країн та інтеграції до євроатлантичних структур (*Wizimirska, 1991:10*).

На міжнародній арені Польща поводитися як активний суб'єкт. У квітні 1991 р. вона підписала Договір про дружбу з Францією, а в червні – Договір про добросусідство і дружню співпрацю з Німеччиною. У листопаді 1991 р. Польща була прийнята до Ради Європи, а в грудні підписала угоду про співробітництво з Європейською спільнотою. Західні країни почали скасовувати візовий режим для поляків. Зрештою, у 1991 р. Польща заявила про прагнення країни вступити до НАТО (*Kuzniar & Szczepanik, 2002:144*).

Висновки. Характерною ознакою військово-політичної обстановки 1980-х років у Польщі стало протистояння між «Солідарністю», що прагнула перш за все, змін в економіці, і прокомуністичною владою, яка стала заручницею власних амбіцій, з одного боку, і радянського союзу з іншого. Спроба влади переломити ситуацію на свою користь шляхом введення в країні у 1981–1982 рр. воєнного стану до успіху не призвела, а лише

посилила і загартувала ряди підпільної «Солідарності». Тепер опозиція, окрім економічних вимог, висувала ще і політичні. Багато провладних представників підтримували «Солідарність» і опинилися на боці опозиції.

Після початку перебудови в серпні у 1985 р. було ослаблено політичний контроль за країнами соцтабору і склались передумови для початку змін. Наприкінці 1980-х років реформаторські сили здобули суттєву вагу всередині ПОРП. Згуртовано виступила політична опозиція режиму. Це був початок остаточної битви за демократію між тоталітарним комуністичним режимом та польським суспільством, епоха абсолютної влади ПОРП підходила до завершення.

Протистояння цих двох сил закінчилось переговорами, що тривали з лютого по квітень 1989 р. за «круглим столом», де сторони прийняли спільну компромісну угоду, яка фактично узаконила відновлення багатопартійної системи в одній з провідних країн радянського блоку. Відповідно до цієї угоди було передбачено проведення дострокових виборів до Парламенту, вводилась посада президента країни та створювалась друга палата парламенту – Сенат, а також здійснювався поділ мандатів між різними партіями в Сеймі.

Перемога «Солідарності» значною мірою була обумовлена суттєвими змінами у радянській системі. Демократичні процеси, що відбувалися в СРСР, зробили неможливим реалізацію «Доктрини Брежнєва». У 1989 р. в країнах «соціалістичного табору» комуністи поступилися демократичним силам. Передача влади відбулася мирно, що говорило про відповідальність і розуміння незворотності процесу трансформації.

Вибори до Парламенту 4 червня 1989 р. стали переломним моментом у політичному розвитку Польщі. Вони чітко показали негативне ставлення більшості населення до комуністичної влади, повернення до якої було вже неможливе. Це був початок нового періоду в історії Польщі – час нових мрій і сподівань.

24 серпня 1989 р. в Польщі було створено коаліційний уряд національної довіри, основним завданням якого було вироблення нової концепції в економіці, зовнішній політиці і обороні країни.

В економіці за підтримки Міжнародного валютного фонду були запроваджені реформи з побудови ринкової моделі взаємовідносин між суб'єктами господарювання, відбулося роздержавлення

власності. Країни Заходу списали частину боргів, взятих поляками ще у 1970-х роках.

Зовнішня політика уряду тепер визначалася у Варшаві, а не у Москві, враховуючи ті зміни, які відбувалися в Європі та сср. У цьому контексті великого значення набуло формування нових відносин із радянським союзом та радянськими республіками, зокрема Україною.

Зовнішня політика Польщі стосовно своїх східних сусідів після розпаду сср була спрямована на створення доброзичливого середовища. Україні в цьому сенсі надавалось особливо вагоме значення, адже встановлення добросусідських відносин вимагали спільні національні та регіональні інтереси, реально існуючі небезпеки, які необхідно усувати спільними зусиллями. В нових умовах полякам стало зрозуміло, що до минулих чвар немає вороття.

Так, восени 1989 р. група польських парламентарів взяла участь у роботі Першого з'їзду Народного Руху України. Вони одностайно підтримали волелюбні прагнення націонал-демократичних сил України. Саме тоді були закладені основи нової моделі польсько-українських відносин. Суттєвим продовженням польсько-українського діалогу стала зустріч парламентарів у травні 1990 р. у Яблунні під Варшавою, наслідком якої стало підписання 13 жовтня 1990 р. Варшавою і Києвом Декларації про принципи та основні напрями розвитку українсько-польських відносин.

Процес виведення радянських військ з країн Центрально-Східної Європи призвів до того, що більшість країн регіону зіткнулися з проблемою вироблення нової геополітичної стратегії та концепції національної безпеки, оскільки існуюча система безпеки була порушена. 15 лютого 1991 р. в угорському м. Вишеград було утворено так звану Вишеградську групу – регіональний альянс Польщі, Чехословаччини та Угорщини, який дав поштовх активізації співробітництва трьох країн та інтеграції до євроатлантичних структур.

У квітні 1991 р. Польща підписала Договір про дружбу з Францією, а в червні – Договір про добросусідство і дружню співпрацю з Німеччиною. У листопаді 1991 р. Польща стала членом Ради Європи, а в грудні підписала угоду про співробітництво з Європейською спільнотою.

Розпад ОВД і радянського союзу утворив своєрідний стратегічний вакуум на місці соціалістичного блоку і тим самим пришвидшив обрання Польщею євроатлантичної моделі безпеки і співробітництва – рух до НАТО.

Отже, військово-політичні процеси, що відбулися у Польщі в 1980-х роках, повністю змінили вектор подальшого розвитку країни – з прорадянського на прозахідний, що, в свою чергу, змінювало парадигму налагодження її військових відносин сусідніми країнами, зокрема Україною. Витоки розвитку сучасних польсько-українських військових відносин стануть предметом подальших досліджень.

Використані посилання

Вандич П. (2004). Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. Київ: Критика. 464 с.

Дейвіс Н. (2008). Боже ігрище: Історія Польщі. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи». 108 с.

Дильонгова Г. (2007). Історія Польщі 1795–1990. Київ: Києво-Могилянська академія. 239 с.

Савицький Ю. (2020). 1989: Чому польський «Солідарності» вдалося повалити комунізм? URL: www.radiosvoboda.org/a/chomu-polskij-solidarnosti-vdalosia-portaluty-komunizm/30163237.html&cd (дата звернення: 27.12.2022).

Сінкевич Є. (2020). Українсько-польські відносини (1918–2020): Навчальний посібник. Черкаси: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. 145 с.

Зашкільняк Л. & Крикун М. (2002). Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка. 752 с.

25 років тому в Москві ратифікували договір про виведення з Польщі радянських військ. (2016). URL: <https://monitor-press.info/uk/news/319-25-rokiv-tomu-v-moskvi-ratyfikovali-dohovir-pro-vy> (дата звернення: 28.12.2022).

Dudek A. (2007). Historia polityczna Polski (1989–2005). Kraków: Wydawnictwo Arcana. 535 s.

Karpiński J. (2001). Trzecia niepodległość. Najnowsza historia Polski. Warszawa. 345 s.

Pronobis W. (1991) Polska i świat w XX wieku. Warszawa: Editions Spotkania. 620 s.

Roszkowski W. (2003). Historia Polski (1914–2001). Warszawa. 496 s.

Wałęsa Ł. (2007). Moja III RP. Warszawa: Swiat Książki. 192 s.

Wizimirska B. (1991). Polska polityka zagraniczna. Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. S. 8–12.

Kuzniar R. & Szczepanik K. (2002). Polityka zagraniczna RP 1989–2002. Warszawa: Askon, Fundacja studiów Międzynarodowych. 494 s.

References

- Davis N. (2008). *God's Playground: History of Poland*. Kyiv. Publishing house of Solomia Pavlychko «Osnovy». 108 p. (ukr.).
- Dilongova G. (2007). *History of Poland 1795–1990*. Kyiv. Kyivo-Mohylanska Academy. 239 pp. (ukr.).
- Dudek A. (2007). *Historia polityczna Polski (1989–2005)*. Kraków. Wydawnictwo Arcana. 535 p. (pol.).
- Karpiński J. (2001). *Trzecia niepodległość. Najnowsza historia Polski*. Warszawa. 345 p. (pol.).
- Pronobis W. (1991) *Polska i świat w XX wieku*. Warszawa. Editions Spotkania. 620 p. (pol.).
- Roszkowski W. (2003). *Historia Polski (1914–2001)*. Warszawa. 496 p. (pol.).
- Savytskyi Y. (2020). 1989: Why did the Polish «Solidarity» succeed in overthrowing communism? URL: www.radiosvoboda.org/a/chomu-polskiej-solidarnosci-vdalosia-povalyty-komunizm/30163237.html (accessed 27.12.2022). (ukr.).
- Sinkevich E. (2020). *Ukrainian-Polish relations (1918–2020): Study guide*. Cherkasy Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytskyi. 145 p. (ukr.).
- Vandych P. (2004). *The price of freedom. History of Central-Eastern Europe from the Middle Ages to the present*. Kyiv. Kritika. 464 p. (ukr.).
- Wałęsa Ł. (2007). *Moja III RP*. Warszawa. Wydawnictwo Świat Książki. 192 p. (pol.).
- Wizimirska B. (1991). *Polska polityka zagraniczna. Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej*. p. 8-12 (pol.).
- Kuzniar R. and Szczepanik K. (2002). *Polityka zagraniczna RP 1989–2002*. Warszawa. Wydawnictwo Askon, Fundacja studiów Międzynarodowych. 494 p. (pol.).
- Zashkilnyak L. and Krykun M. (2002). *History of Poland: from the earliest times to the present day*. Lviv. Lviv Ivan Franko National University. 752 p. (ukr.).
- 25 years ago, the treaty on the withdrawal of Soviet troops from Poland was ratified in Moscow. (2016). URL: <https://monitor-press.info/uk/news/319-25-rokiv-tomu-v-moskvi-ratyfikuvaly-dohovir-pro-vyvedenni>. (accessed 28.12.2022).

Furtes O.

A RETROSPECTIVE OF THE MILITARY AND POLITICAL SITUATION IN POLAND IN THE 1980s AND ITS CONSEQUENCES FOR THE COUNTRY

In the conditions of the Russian-Ukrainian war, the issue of comprehensive assistance to Ukraine from partner countries, among which the Republic of Poland occupies a worthy place, has become extremely urgent. The total volume of Polish aid to Ukraine amounts to billions of US dollars. The Polish community provided shelter and all kinds of assistance to more than 4 million Ukrainian refugees.

Such brotherly attitude of Poland towards Ukraine is impressive. Ukraine and Poland are two neighboring countries, two neighboring peoples, whose historical destinies have been intertwined and combined since the very beginning of their appearance on the historical arena of Europe. But relations between our countries were not always cloudless. However, after the collapse of the USSR, relations between Poland and Ukraine

acquired a truly friendly character, Poland began to be called the “lawyer” of Ukraine in Europe in the latter's Euro-Atlantic aspirations. Poland turned out to be a locomotive in the creation of joint military units and regional alliances. It is logical to assume that in the future relations between Poland and Ukraine will only strengthen and develop in all directions. Therefore, it is important for Ukraine to understand what transformations took place with Poland and the Poles in the 1980s, which had an extremely positive impact on the development of Polish-Ukrainian military relations?

The article examines the issue of confrontation between the government and opposition to it in Poland in the 1980s. The reasons for the emergence of the opposition trade union movement “Solidarity”, its demands to the authorities and forms of struggle, the attitude of Poles to these processes are revealed. The position of the Polish government towards strikes in the country, its relations with the Soviet Union on this matter, and its reaction to the situation are shown. It shows the introduction of martial law in the country, which prohibited the activities of “Solidarity”, but did not suppress it. The confrontation of the underground “Solidarity” with the government, its subsequent struggle with it in the conditions of the democratization of the USSR, is presented. The gradual weakening of the Polish government and its agreement to negotiations with representatives of the opposition, the signing of the “Round Table” agreement between us are analyzed. The results of the assessment of the military-political situation in Poland in the 1980s were reviewed and investigated.

Keywords: Poland, “Solidarity”, strike, martial law, “Round Table”.

УДК94(477)«191/201»:623.4:629.3

КІКАВСЬКИЙ А.Г.

<https://orcid.org/0000-0001-5850-1914>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.39.2023.187-203>

ІСТОРІЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ ТАНКІВ Т-72 В УКРАЇНІ

У статті розглянуті питання та ряд аспектів програм модернізації танків Т-72 в Україні, передумови створення варіантів модернізації, їх реалізація та розвиток. Після розпаду ссрр Україна отримала досить численний танковий парк основних бойових танків Т-64/72/80 та їх модифікацій з різними силовими установками, ходовими частинами та комплексами озброєння. Парк танків Т-72 налічував близько 800 одиниць. Вище керівництво вбачало в цьому значний експортний потенціал не тільки в базовому варіанті, але у розробці проєктів модернізації, в тому числі з залученням зарубіжних країн, що відчутно покращувало бойові та експлуатаційні характеристики Т-72 з урахуванням сучасних вимог до основних бойових танків.

Ключові слова: бронетехніка, модернізація, Україна, Т-72, Збройні Сили України.

Постановка проблеми та її актуальність. З виходом на світовий ринок озброєння Україна заявила про себе як про серйозного гравця, маючи в своєму активі не тільки потужний військовий арсенал, що одержала у спадок від ссрр, але значний науковий та виробничий потенціал, представлений Харківським конструкторським бюро машинобудування імені А.А. Морозова (ХКБМ), Харківським конструкторським бюро по двигунобудуванню (ХКБД) та заводом імені Малишева, що давало можливість розробки нових та модернізації існуючих зразків озброєння та бронетехніки.

Ще на етапі формування Збройні Сили визначились, що основним танком стане Т-64 та його модифікації, але танки Т-72 були на озброєнні низки частин та підрозділів Збройних Сил України. Конструкторська та виробнича документація на танкові дизелі В-46-6/84МС перебувала в росії, але наявність виробничої і конструкторської бази з власним двотактним дизелем сімейства 6ТД якнайкраще сприяли заміні російського двигуна. Систематизація та аналіз варіантів та проєктів модернізації танків Т-72 в

Кікавський Андрій Григорович, інженер, Збройні Сили України.

© Кікавський А.Г., 2023

Україні дозволяють чітко зрозуміти причини та передумови їх модернізації, порівняти з проектами низки країн Європи, зрозуміти проблематику реалізації силами українських оборонних підприємств та становить інтерес не тільки з технічної точки зору, але й під кутом історії розвитку української оборонної промисловості та інженерної думки.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Досліджуючи питання модернізації танків Т-72 в Україні та за її межами, ми звертались як до вітчизняних, так і до зарубіжних публікацій, оскільки це дає можливість проаналізувати шляхи пошуку конструктивних рішень та можливості їх реалізації як танковими конструкторськими бюро, так і спеціалізованими танкоремонтними підприємствами України. Досі модернізація танків Т-72 висвітлювалася фрагментами. Значний інтерес становлять роботи А. Тарасенка, І. Чепкова (*Тарасенко, 2007; Тарасенко, Чепков, 2009*), присвячені українській бронетехніці та системам захисту. Російські автори та дослідники в своїх публікаціях про українську бронетехніку лише фрагментами описують модернізацію, без детального дослідження, на основі думок спеціалістів російських науково-дослідних інститутів (*Дорохов, 2014:9*). У статті «*Россия не собираетя приобретать украинские танки*» спеціалісти Уральського конструкторського бюро транспортного машинобудування (УКБМ) самовпевнено називають Т-90 найкращим танком світу, який забезпечив довгострокові контракти, та вихваляють демократичні російські засоби масової інформації, які, на думку автора, дозволяють публікувати альтернативні думки про танкобудування. Автором підкреслюються недоліки українських двотактних танкових дизелів. Вони прямо називають українські танкові двотактні дизелі, посилаючись на домисли та думку російських профільних науково-дослідних інститутів. При цьому визнають успіх та перемогу українського танкобудування в Пакистані (*Техника и Вооружение 06/2008:17*). Низка технічних аспектів та порівняльний аналіз силових установок танків висвітлюється в статтях ветеранів танкових конструкторських бюро та працівників оборонної промисловості С.А. Альохіна, А.В. Грицюка (*Альохін, Грицюк, 2007*), А.С. Єфремова (*Ефремов, 2010*), Е.Б. Вавілонського, О.А. Куракси, В.М. Неволіна (*Вавилонский, Куракса, Неволін, 2008*). Уточнити біографічні факти та етапи створення і реалізації низки проектів модернізації Т-72 дозволили мемуари

генерального конструктора ХКБД М.К. Рязанцева (*Рязанцев, 2009*) та спогади Є.Є. Александрова (*Александров, 2017*), дослідження Є.Є. Александрова, Л.М. Белова, В.М. Белошенка (*Александров, Белов, Белошенко, 1995*) Б. Кухарського (*Kucharski, 2018*).

Мета та завдання дослідження. У нашій статті ми маємо на меті проаналізувати передумови створення, проекти модернізації українського танка Т-72 та їх реалізацію силами українського військово-промислового комплексу, варіанти реалізації ряду конструктивних рішень, спрямованих на підвищення бойових характеристик танка Т-72, експортний та бойовий потенціал модернізованих танків, перспективи подальшого розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. 24 серпня 1991 р. проголошено Акт про незалежність України. Під юрисдикцію України перейшли військові частини та підрозділи військових формувань збройних сил сср, дислоковані в межах адміністративних кордонів. Розпочався етап формування збройних сил Незалежної Держави. Україна отримала значний арсенал зброї, у військових формуваннях були як сучасні види озброєнь та техніки, так і морально застарілі зразки. Україна також мала підприємства військово-промислового комплексу, що давало можливість розробляти, виготовляти та модернізувати існуючі зразки військової техніки.

Науковий та виробничий потенціал дав поштовх для створення нових зразків бронетехніки і модернізації вже існуючого танка, вихід на зовнішній ринок озброєння, де Україна заявила про себе як серйозного гравця. Це дозволило розвивати власний військово-промисловий комплекс. Другим за чисельністю основним бойовим танком був Т-72 (*Дроговоз, 1999:35*). Кілька його модифікацій були на озброєнні низки з'єднань Західного оперативного командування. Скажімо, у складі 170-го танкового полку 51-ї механізованої дивізії вони знаходились до початку 2000-х років (*Федотов, Левкович, 2003:43*), постійно перебували у складі підрозділів забезпечення навчального процесу. Танки Т-72 зі складу Збройних Сил України в невеликій кількості проходили капітальний ремонт на Київському бронетанковому заводі на початку 1990-х років.

Парк танків Т-72 мав значні експортні перспективи. Модернізація, направлена, в першу чергу, на підвищення вогневої потужності, захищеності та покращення рухливості, дозволяла поліпшити ці

показники при незначних, порівняно зі створенням нового основного бойового танка, затратах, а також сповільнити моральне і фізичне старіння танка. Значний парк Т-72 мали країни Східної Європи, Близького та Середнього Сходу.

До кінця 1990-х років росія не мала у серійному виробництві танкових дизелів потужністю 1000 к.с. і більше, тоді як український дизель 6ТД-2 потужністю 1200 к.с. проходив випробування, а двигун 6ТД потужністю 1000 к.с. виготовлявся серійно з 1985 р. (Рязанцев, 2009:204).

Розробка та втілення проєктів модернізації Т-72 давало можливість залучити значні кошти та інвестиції у вітчизняний військово-промисловий комплекс, зберегти та розвивати науково-виробничий потенціал України (Товажнянский, Александров, Бесов, Александрова, 2004).

Складна економічна ситуація першої половини 1990-х років, припинення не тільки закупівель нової техніки, а також фінансування дослідно-конструкторських робіт, повна залежність від державного фінансування змусили підприємства оборонної промисловості активно шукати шляхи співпраці та можливості модернізації танків Т-72 (Веретенников, Расказов, Сидоров, Решетило, 2007:179). Ще з кінця 1980-х років ХКБМ самостійно почало пропрацювати вихід зовнішній ринок для збуту власної продукції та пошуки потенційного замовника. В серпні 1991 р. на колегії Міністерства оборонної промисловості СРСР ставилося питання про збільшення випуску товарів народного споживання на заводі імені Малишева (Рязанцев, 2009:185). Представники України в 1994-1995 рр. відвідали Чехію, Ізраїль, Іран, Малайзію, а в березні 1995 р. вперше взяли участь у престижній виставці озброєння IDEX-95 в Об'єднаних Арабських Еміратах, продемонструвавши можливості власної бронетехніки. Українські танки дуже зацікавили іноземних спеціалістів саме компактним моторно-трансмійним відділенням з дизелем 6ТД з найкращими в світі показниками габаритної потужності (Рязанцев, 2009:209). Польща, Чехія, Болгарія, Румунія могли стати потенційними клієнтами модернізації парку власних Т-72 з харківським двигуном, але відсутність політичної волі та міждержавних домовленостей нівелювали технічну перевагу над російськими танковими двигунами, які створені ще на базі першого спеціалізованого танкового дизеля В-2. Однак самотужки вийти на зовнішній

ринок озброєння молодій Українській державі було досить складно, західні країни вбачали перспективу модернізації у спільних проєктах та програмах.

Ключовою датою для українських танкобудівників стало 26 червня 1996 р., коли був укладений контракт на поставку танків Т-80УД у Пакистан. Підписанню його передували тривалі випробування танків в складних кліматичних умовах, під час яких танки пройшли три тисячі кілометрів і повністю підтвердили заявлені характеристики та вщент розвіяли деякий скептецизм пакистанських військових (*Рязанцев, 2009:218*). Українські танкові двигуни продемонстрували свої високі технічні характеристики, заявлену розробниками надійність в умовах запиленості та високої температури повітря. Маючи створене і відпрацьоване у виробництві моторно-трансмісійне відділення з двотактним дизельними двигунами сімейства 5ТДФ/6ТД з ежекційною системою охолодження, залучивши низку зарубіжних фірм, ХКБМ втілило у металі ряд проєктів модернізації танка Т-72. Створений та реалізований в металі на початку 1997 р., проєкт модернізації танка Т-72 спільно з чеськими та французькими спеціалістами отримав назву Т-72МП. Об'єднавчу роль взяла на себе чеська фірма PSP Bohemia. Проєкт поєднував модернізоване силами дослідного цеху ХКБМ шасі танка Т-72 з встановленим електроспецобладнанням французьких фірм SFIM та SAGEM (*Веретенников, Расказов, Сидоров, Решетило, 2007:180*). Покращення динамічних та експлуатаційних показників забезпечувалось заміною чотиритактного V-подібного дизеля потужністю 780 або 840 к.с. з вентиляторною системою охолодження на відпрацьований у виробництві та перевірений кліматом Пакистану двотактний дизель 6ТД потужністю 1000 к.с. Захищеність танка покращена встановленням вбудованого динамічного захисту, можливістю обладнання танка комплексом оптико-електронної протидії «Штора-2» або українським аналогом. Вогнева міць модернізованого танка покращувалась заміною прицільного комплексу 1А40 на суміщений денно-нічний прицільний комплекс SAVAN 15MP зі стабілізацією поля зору в горизонтальній і вертикальній площинах у нічному і денному каналах, з вбудованим лазерним далекоміром фірми SAGEM. Комбінований прилад спостереження командира ТКН-3С замінено на панорамний прилад командира SFIM VS580, аналогічний прилад встановлено на французькому основному бойовому танку AMX-56 Leclerc (*Веретенников,*

Расказов, Сидоров, Решетило, 2007). Цей проєкт модернізації коштував приблизно третину від повної вартості нового танка, але при цьому значно покращував бойові та експлуатаційні характеристики базового Т-72.

Встановлення потужнішого двигуна значно підвищувало показники питомої потужності. Ежекційна система охолодження покращувала захист від напалму, дозволяла долати водні перешкоди вбрід без попередньої підготовки глибиною до 1,8 метра, унеможливила перегрів двигуна під час тривалого подолання водної перешкоди по дну. У базовому Т-72 довжина водної перешкоди обмежується, тому що під час подолання водної перешкоди по дні моторно-трансмісійне відділення герметизується і радіатори не обдуваються повітрям (*Устьянцев, Колмаков, 2004*), на відміну від ежекційного, де радіатори омиваються забортною водою. Ходова частина була модернізована, зокрема, встановлені гусениці з паралельним гумометалевим шарніром та прогумованою біговою доріжкою траків, по типу танків Т-80. Встановлення вбудованого динамічного захисту майже вдвічі покращує захищеність від кумулятивних і частково бронебійно-підкаліберних снарядів танків та протитанкових ракетних комплексів, розташування бойових елементів всередині ланок виключає детонацію від куль малокаліберної та стрілецької зброї, уламків, ручних гранат, запальної суміші та термобаричних боєприпасів (*Веретенников, Расказов, Сидоров, Решетило, 2007*). Вогнева потужність значно покращена за рахунок встановлення прицільного комплексу SAVAN 15MP із вбудованим цифровим балістичним обчислювачем з вбудованою системою контролю, особливо в темну пору доби, стабілізація поля зору, застосування пасивного тепловізора замість активного приладу з електронно-оптичним перетворювачем, дальністю виявлення цілі до 3000 метрів замість 400 метрів у базовому варіанті. Оснащення панорамним приладом командира SFIM VS580 та монітором з дублюванням зображення тепловізора навідника дозволило покращити дальність виявлення цілі, значно збільшити можливість ураження цілі першим пострілом, скоротити час на підготовку пострілу. Встановлено закриту зенітно-кулеметну установку з електроприводом, що дозволяє ведення вогню із зенітного кулемета командиром з бойового відділення.

Таким чином, на Т-72МП було досягнуто значне покращення тактико-технічних характеристик до рівня сучасних основних

бойових танків. Т-72МП після проведення заводських випробувань демонстрували на міжнародній виставці озброєнь IDET-97 у Брно 6-10 травня 1997 р. Незважаючи на значний експортний потенціал танка, зокрема серед західних країн-операторів Т-72, замовлень на танк не було. Ймовірно, відіграла свою роль висока вартість французьких комплектуючих.

Ще одним варіантом модернізації, розробленим ХКБМ паралельно з Т-72МП, але орієнтованим на власні напрацювання та виробничі можливості українського військово-промислового комплексу, став Т-72АГ. На цій машині було удосконалено електрообладнання, зокрема встановлена система керування вогнем 1А45, приціл навідника 1Г46, прилад спостереження командира ТКН-4С. Передбачалась можливість встановлення 125-мм гармати українського виробництва КБА-1, чим досягалась уніфікація з танками Т-80УД, Т-64БМ «Булат», «Оплот». Захищеність та рухомість танка аналогічна танку Т72МП (Тарасенко, 2007). Цей варіант був дешевший завдяки відсутності комплектуючих західного виробництва. Танк вперше продемонстрували широкому загалу на міжнародній виставці озброєнь IDEX-97 в Абу-Дабі.

Третім проєктом модернізації став Т-72-120 із застосуванням гармати КБМ-2 калібру 120-мм та механізму заряджання у кормовій ніші башти на 22 унітарних постріли. Він цікавий, насамперед, уніфікацією з танковим парком країн НАТО щодо боєприпасів з можливістю використання сучасних бронебійно-підкаліберних снарядів країн НАТО (Kucharski, 2018:19). Розміщення боєкомплекту танка в ізольованому від екіпажу механізмі заряджання покращував захищеність, як при детонації боєкомплекту, так і при підриві танка на протитанкових засобах ураження, й ергономіку бойового відділення танка, збільшувався корисний заброньований об'єм, розміщення у базовому Т-72 обертового транспортера з пострілами в центральній опорі на дні корпусу дуже чутливе до перекосів та прогину дна корпусу танка. Щодо захищеності, рухливості та вогневих можливостей Т-72-120 аналогічний Т72АГ, за винятком встановленої гусениці з гумометалевим паралельним шарніром та прогумованою біговою доріжкою траків, аналогічною танкам Т-80.

Ще одним досить цікавим та неоднозначним проєктом, розробленим ХКБМ, стала важка бойова машина піхоти БМТ 72, створена шляхом модернізації базового шасі танка Т-72. Ідея

поєднання захищеності та вогневої міці основного бойового танка з перевезенням трьох споряджених піхотинців з можливістю спішитись і вести бій в єдиному бойовому порядку була досить привабливою. Втіленню задуму в одній бойовій машині поєднати властивості танка і бойової машини піхоти сприяла компактність харківського моторно-трансмійного відділення та менші порівняно із західними танками габарити корпусу. Десантне відділення для п'яти бійців розміщене між бойовим та моторно-трансмійним відділеннями. Посадка та десантування здійснюється через три люки в даху десантного відділення, для швидкої та зручної посадки десанту та екіпажу на задніх надгусеничних полицях розміщено підніжки. Огляд десантом поля бою здійснюється через призматичні прилади спостереження у кришках люків десантного відділення. (*Веретенников, Расказов, Сидоров, Решетило, 2007:33*). Корпус БМТ-72 являє собою модернізоване та подовжене на один вузол підвіски шасі Т-72, з уніфікованим моторно-трансмійним відділенням за типом танка Т-84. Захист, вогнева потужність аналогічні танку Т-72АГ.

Зазначені проекти модернізації Т72 неодноразово демонструвалися як в Україні, так і за її межами, але лишилися в одиничних екземплярах і стали базою для відпрацювання конструкційних рішень, зокрема моторної установки, варіантів прицілів, динамічного захисту і систем керування вогнем як вітчизняного, так і зарубіжного виробництва. При сучасній технічній складовій проектів модернізації Т-72, розроблених ХКБМ, значну роль відіграла економічна складова, яка нівелювала вдалі технічні рішення. Якщо з Т-72МП очевидно була значна ціна французьких комплектуючих, у Т-72АГ найбільші затрати припадали саме на моторно-трансмійне відділення, яке, незважаючи на компактність та високу габаритну потужність дизеля 6ТД, було дорогим. Його монтаж у корпус Т-72 порушував цілісність та умовну жорсткість корпусу, що потребувало значної кількості складних газозварювальних та підготовчих робіт з адаптації корпусу Т-72 під моторне відділення з дизелем 6ТД. При крупносерійному виробництві ціна модернізованого танка дещо зменшувалась.

За результатами випробувань та вимог потенційних замовників виникла потреба обладнання танків вбудованими силовими установками та системою мікроклімату з кондиціонером, що економило ресурс основного двигуна, забезпечувало живлення

усіх систем танка при не працюючому основному двигуні, створювало комфортні умови для екіпажу та електроніки. Потребувало вирішення питання модернізації бортових коробок передач танка для збільшеної швидкості руху заднім ходом та автоматизації перемикання передач, результатом дослідно-конструкторських робіт стало впровадження на танках «Оплот» та їх модифікацій реверсивних бортових коробок передач з системою автоматичного перемикання передач (Александров, 2017:187; Веретенников, Расказов, Сидоров, Решетило, 2007:67).

Спільні випробування українських танків виявили не тільки сильні, але і слабкі сторони: відсутність повністю автоматизованої трансмісії в єдиному силовому блоці, відсутність швидкозмінних роз'ємів та клапанів для утримання робочих рідин двигуна, значна кількість болтових з'єднань, які потрібно зняти для доступу до двигуна, неможливість тестування та пробного пуску двигуна на комплексному стенді, моральне старіння елементної бази стабілізатора гармати і прицілу, недостатню потужність стабілізатора у горизонтальній площині, особливо при кренах та збільшенні маси башти (танк Т-72-120), необхідність розробки стабілізатора та електроспецобладнання на сучасній елементній базі з введенням у систему керування вогнем сенсорів для автоматичного введення поправок на викривлення каналу ствола. Роботи з модернізації прицілів навідника та командира варто проводити комплексно, з рівноцінними спостережними характеристиками, у темний час доби.

Покращення призматичних приладів спостереження, модернізація сидінь усіх членів екіпажу, покращення ергономіки місць екіпажу, для зменшення втоми при зтяжній бойовій роботі, створення гусеничної стрічки з інтегрованими асфальтохідними накладками.

Вкотре було визнано правильність вибору закритої дистанційно керованої зенітної установки, а також гусениці з паралельним шарніром. Паралельний гумометалевий шарнір забезпечує значно вищий коефіцієнт корисної дії при майже рівнозначному ресурсі з кращими показниками прохідності та самоочищенні трака, порівняно з базовою гусеницею з послідовним шарніром танка Т-72 (Кистерный, Горлов, 1970).

Як ілюструє досвід зарубіжних країн з модернізації танків Т-72, зокрема чеського Т-72М4СZ, оснащеного силовим блоком,

з британським дизельним двигуном Condor CV-12-1000 TCA і автоматичною коробкою передач AllisonXTG 416-6, ремоторизація потребує значних змін бронекорпусу та складних зварювальних робіт. Це у разі збільшує вартість модернізації, роблячи її менш економічно привабливою (Суворов, 2006:42). Танк Т-72М4СЗ, попри значне покращення характеристик, теж не став масовим. Кількість модернізованих танків склала всього 30 одиниць.

Значна вартість та обсяг заходів з оснащення танка Т-72 новим двигуном спонукали створювати варіанти модернізації з менш значними переробками базового шасі. Результатом дослідно-конструкторських робіт ХКБД з удосконалення серійних двигунів 5ТДФ став спільний з Харківським бронетанковим заводом проєкт модернізації танка Т-72 з установкою двигуна 5ТДФМА та штатною вентиляторною системою охолодження (Алехин, Грицюк, 2011:27). Головним «ідеологом» проєкту став тодішній директор Харківського бронетанкового заводу В.Є. Федосов за активної підтримки головного конструктора ХКБД С.А. Альохіна. Такий варіант модернізації був економічно доцільним, у першу чергу, за рахунок мінімізації зварювальних робіт по корпусу танка, значне покращення бойових та експлуатаційних характеристик при порівняно невеликих затратах, можливість здійснення модернізації танка силами спеціалізованих танкоремонтних підприємств Міністерства оборони. Ця модернізація, насаперед, актуальна для країн зі спекотним кліматом, де чотиритактні дизелі В-46-6/В-84МС втрачають значно більше потужності. Компактність дизеля 5ТДФМА вивільняла додатковий об'єм у моторному відсіку для можливого монтажу допоміжної силової установки (Алехин, Грицюк, Краюшкин, Овчаров, 2006:7).

Дизель 5ТДФМА – модернізований варіант дизеля 5ТДФ, підвищення потужності якого досягнуто за рахунок застосування паливної апаратури від дизеля 6ТД та оснащення дизеля проміжним редуктором відбору потужності на привод вентилятора системи охолодження танка Т-72. У ході дослідно-конструкторських робіт з установки дизеля 5ТДФМА дещо покращено ефективність системи охолодження, а відмова від поперечного редуктора «гітари» у базовому танку дозволило розмістити додатковий енергоагрегат у заброньованому об'ємі моторного відсіку.

Дослідні зразки модернізованого танка Т-72Е1 створені в 2010–2011 рр. Танк демонструвався в статичній експозиції на

виставці IDEX-2011 в Абу-Дабі. У ході інтенсивних випробувань виявились проблеми з нагнітачем і потребував доопрацювання вентилятор системи охолодження, точніше, його фрикціон, бо був розрахований на оберти штатного чотиритактного двигуна. Напрацювання та документацію стосовно Т-72Е1 згодом передано на Київський бронетанковий завод, де проведено конструктивні заходи направлені на покращення захищеності і доопрацювання вентиляторної системи охолодження. Для покращення ефективності вентилятора та збільшення коефіцієнта корисної дії, на напрямному пристрої введені спеціальні профілюючі ребра, такі заходи дещо покращили умови роботи вентилятора, але лише частково ліквідували проблему підтримання оптимального теплового режиму двигуна. При, на перший погляд, простоті вентиляторної системи охолодження танка Т-72 існує низка проблем, які потрібно вирішувати комплексно в парі двигун – система охолодження. Через щільне розміщення вузлів у моторно-трансмісійному відділенні вентилятор системи охолодження «працює» в складних умовах: затінений іншими вузлами, нерівномірні за швидкістю і тиском потоки повітря на вході у робоче колесо, складність побудови напрямленого апарату найбільш вигідної аеродинамічної форми для оптимальних умов руху повітря, зменшення затрат потужності двигуна на привід вентилятора і мінімізації втрат потужності у приводі вентилятора або створення більш простої конструкції привода, що було реалізовано в дизелі 5ТДФМА. Про складність відпрацювання конструкції та покращення ефективності вентиляторної системи охолодження навіть базового танка Т-72 свідчать у своїх спогадах ветерани УКБТМ. Для вирішення проблем ефективності системи охолодження танка Т-72Б при встановленні модернізованого дизеля В-84МС потужністю лише 840 к.с. моторному відділу УКБТМ довелося залучити спеціалізоване конструкторське бюро «Турбіна». Комплекс досліджень включав десятки варіантів робочого колеса (вентилятора), напрямних пристроїв та вихідних жалюзі. Результатом комплексу заходів зі збільшення ефективності вентиляторної системи охолодження стало збільшення об'єктової потужності лише на 3,8% та загальної ефективності системи охолодження на 12% (Вавилонский, 2020:24).

Захищеність Т-72 УА-1 була покращена встановленням на башті блоків динамічного захисту «Ніж» та модернізацією встановлених на корпусі елементів навісного динамічного захисту

шляхом встановлення у штатні корпуси нових елементів ХСЧКВ-34. Ходова частина модернізована завдяки встановленню гусениці з паралельним гумометалевим шарніром та ведучого колеса від танків сімейства Т-80. Вогнева потужність танка лишалась на рівні базової моделі, за винятком можливості застосування керованих ракет «Комбат» розробки Державного підприємства Київське конструкторське бюро «Луч» з напівавтоматичним наведенням за лазерним променем, завдяки введенню до складу прицільного комплексу 1А40 модернізованого приладу 1К1349, покращенню експлуатаційних характеристик сприяла установка допоміжної силової установки ЕА-10-2 (*Kucharski, 2018:17*).

Незважаючи на певний дисбаланс у захисті з поєднанням двох типів динамічного захисту, що обумовлено обмеженими можливостями замовників, вдалось досягти відчутного покращення бойових можливостей модернізованого танка. Це сприяло укладенню в 2011 р. з Ефіопією контракту на поставку танків Т-72УА-1. Всього до 2014 р. трьома партіями поставлено 28 танків Т-72УА-1.

У травні 2012 р. на виставці озброєння та військової техніки KADEX-2012 в Астані продемонстровано можливості модернізованого Т-72УА з назвою Т-72УА-4 для потенційної модернізації танків Т-72 армії Казахстану.

Неспроста доля спіткала два танки Т-72УА-1, які були передані в Збройні сили України з початком російсько-української війни в грудні 2014 р. Танки епізодично використовувались на лінії розмежування, але в активних бойових діях участі не брали внаслідок схильності до перегріву двигуна, через не до кінця відпрацьоване моторно-трансмісійне відділення з дизелем 5ТДФМА та вентиляторною системою охолодження. Зі спогадів танкістів, танк потребував постійного контролю за температурою охолоджувальної рідини, один з танків вийшов з ладу внаслідок перегріву двигуна. Даних щодо подальшої долі танків Т-72УА-1 у Збройних Силах України ми не маємо.

Втіленням досвіду як модернізації танків, так і бойового застосування, став проєкт модернізації Т-72АМТ, створений Київським бронетанковим заводом у 2017 р. Власними коштами та на основі напрацювань по танку Т-72УА-1 було проведено дослідно-конструкторські роботи з комплексної модернізації базового танка Т-72 з урахуванням побажань замовника – Центрального бронетанкового управління Збройних Сил України і його економічних можливостей

(Kucharski, 2018:18). Проект було втілено у металі у 2017 р. У першу чергу було покращена захищеність танка, на башту встановлено динамічний захист «Ніж», розміщені на корпусі елементи навісного динамічного захисту оснащувались елементами ХСЧКВ-34, захист бортів виконано за зразком танків Т-80УД і Т-64БМ «Булат», покращено захист кормової проекції Т-72АМТ завдяки встановленню протикумулятивних решіток. Вогнева потужність відповідає базовому танку Т-72, оновлена таблиця стрільб для ведення вогню осколково-фугасним снарядом із закритих позицій. У ході модернізації танк оснастили покращеним активним приладом спостереження командира ТКН-3УМ та приладом нічного бачення механіка-водія ТВНЕ 4БУП або ТНК-72. Завдяки встановленню приладу ІК13-49, оператор-навідник отримав можливість ведення вогню керованою ракетою «Комбат». Відкрита зенітно-кулеметна установка замінена на дистанційно керовану з електроприводом за типом танків Т-64. Динамічні характеристики відповідають танку Т-72Б, лише встановлено гусениці та ведучі колеса від танків сімейства Т-80. Встановлено нові цифрові радіостанції від вітчизняного виробництва «Либідь К2-РБ», які давно стали стандартом для модернізованої української бронетехніки, також у задній частині правої надгусеничної полиці встановлено допоміжну силову установку із зовнішнім штепсельним роз'ємом з напругою у 220 вольт. Встановлено супутникову систему навігації СН-3003 «Базальт» та світлозвукові сигнали критично допустимих параметрів робочих рідин силовій установки (Dominik, 2020:33). Ще одним напрямом модернізації стало покращення умов роботи екіпажу шляхом встановлення камери заднього огляду, модернізованих зовнішніх світлових приладів, бокових дзеркал та підніжки, що полегшує і пришвидшує посадку екіпажу та покращує огляд з місця механіка-водія і командира. Т-72АМТ вперше демонстрували під час виставки військової техніки «Сила Нескорених» з 22 по 27 серпня 2017 р. Після відомчих випробувань танки Т-72АМТ почали надходити у підрозділи Збройних Сил України з кінця 2018 р. (Dominik, 2020:33).

Т-72АМТ став досить збалансованим варіантом модернізації танка Т-72 за критерієм «ціна-якість», який втілює не тільки напрацювання попередніх модернізацій, але бойовий досвід і економічні можливості вітчизняного замовника. Проаналізувавши доступні у

відкритих джерелах фото та інформацію про застосування Т-72АМТ, можна зробити висновок, що деякі партії танків Т-72АМТ постачались у дещо спрощеній комплектації, без додаткової силової установки та дистанційно керованої зенітно-кулеметної установки. Головна мета цієї модернізації – максимум захисту при мінімумі затрат – цілком себе виправдала, але навіть при розширенні базового прицільного комплексу 1А40 він поступається повноцінним системам керування вогнем 1А33 танків Т-64БВ, Т-80БВ та 1А45 Т-64БМ «Булат», на відміну від останнього командир Т 72АМТ немає змоги вести вогонь, стрільба на значну дальність без можливості дистанційного підриву осколково-фугасного снаряда у будь-якій точці траєкторії малоефективна та забирає невеликий ресурс ствола гармати. Танк Т-72АМТ активно використовувався в ході відбиття широкомасштабного російського вторгнення в Україну та довів правильність ідеології цього проекту модернізації.

Більшість із модернізованих танків Т-72, які створені в одиничних екземплярах, досі є у дослідних цехах та базах зберігання як свідки складного шляху модернізації існуючих зразків бронетехніки.

Висновки. За більше ніж чверть століття силами українських танкобудівників було створено чимало вдалих проектів модернізації танка Т-72, розрахованих на різний гаманець та можливості замовника, а доцільність підтвердили бойові дії та активне використання модернізованих танків у світі, що вкотре демонструє значний потенціал України як танкової держави.

Використані посилання

Dominik A. (2020). Zmodernizowane T-72AMT dla SZ Ukrainy. *RAPORT Wojsko Technika Obronność*, № 2, S. 32-33.

Kucharski B. (2018). Modernizacja ukraińskich wojsk lądowych w świetle możliwości lokalnego przemysłu obronnego. *Wojsko i Technika*, № 11, S. 16-26.

Александров С.С., Бесов Л.М., Белошенко В.М. (1995). *До історії створення матеріально-технічної бази і розвитку вітчизняного танкобудування*. Харків: ХДПІ, 15 с.

Александров Е. Е. (2017). *Мои каменистые тропы: кн. воспоминаний*. Харьков: Издатель. Александр Савчук, 248 с.

Алехин С.А., Грицюк А.В., Краюшкин И.А., Овчаров Е.Н. (2006). Современные дизельные двигатели разработки КП «Харьковское конструкторское бюро по двигателестроению» *Всеукраїнський науково-технічний журнал видання «Харківський політехнічний інститут»*, № 1, С 4-9.

Алехин С.А., Гришюк А.В. (2011). Опередившие время. *Двигатели внутреннего сгорания*, № 1, С. 25-28.

Барятинский М. (2008). *T-72. Уральская броня против НАТО–М.*: Коллекция, Яуза, ЭКСМО, 128 с.

Без автора. (2008). Россия не собирается приобретать украинские танки. *Техника и вооружение, вчера, сегодня, завтра*, № 6. С.17-18.

Бесов Л.М., Александрова И.М. (2002). Танкобудування України в контексті світового розвитку. *Наука та наукознавство*, № 1, С. 138-143.

Вавилонский Э.Б., Куракса О.А., Неволин В.М. (2008). Ответ оппонентам. *Техника и вооружение, вчера, сегодня, завтра*. № 3, С. 12-24.

Вавилонский Э.Б. (2020). Былое и думы. *Техника и вооружение, вчера, сегодня, завтра*, № 12, С. 24-29.

Веретенников А.И., Расказов И.И., Сидоров К.В., Решетило Е.И. (2007). *Харьковское конструкторское бюро по машиностроению имени А.А. Морозова*, Харьков, 188 с.: ил.

Дорохов Н.С. (2014). Динамическая защита «Нож» – Мифы и реальность. *Техника и вооружение, вчера, сегодня, завтра*. №10, С. 9-12.

Дроговоз И. (1999). *Танковый меч СССР*. ИЦ «Пьедестал», 80 с.

Ефремов А.С. (2010). Какой двигатель нужен современному танку? *Техника и вооружение, вчера, сегодня, завтра*. № 4, С. 12-17.

Кистерный Ю.И., Горлов О.П. (1970). Влияние конструкции резино-металлической гусеницы на эксплуатационные качества танка. *Вестник бронетанковой техники*, № 3.

Рязанцев Н.К. (2001). Современные украинские танковые дизели. *Двигательное строительство*, № 3. С. 4-5.

Рязанцев Н.К. (2009). *Моторы и судьбы. О времени и о себе*. Харьков: ХНААДУ, 292 с.

Софьян А.П. (1965). Определение сопротивления движению машин с использованием оборотной характеристики двигателя. *Вестник бронетанковой техники*, № 5.

Суворов С. (2006). Т-72 по-чешски или плоды одной модернизации. *Мир Оружия*, № 2, С. 36-43.

Тарасенко А., Чепков И. (2009). Основные направления развития защитных устройств динамического типа. Проблемы и перспективы. *Техника и вооружение, вчера, сегодня, завтра*. № 5, С. 14-19.

Тарасенко А. (2007). Бронетанковая техника Украины. Итоги, потенциал, перспективы... *Техника и вооружение, вчера, сегодня, завтра*. № 12, С. 45-52.

Ткачук Н., Попко С., Харук А. та ін. (2022). *Нарис історії Сухопутних військ Збройних Сил України (1991-2021)*: Монографія.– Львів: НАСВ, 269 с.

Товажнянский Л.Л., Александров Е.Е., Бесов Л.М., Александрова И.Е. (2004). *Танкоград: История. Люди. События.* – Харьков: НТУ «ХПИ», 236 с.

Устьянцев С.В., Колмаков Д.Г. (2004). *Боевые машины Уралвагонзавода. Т-72.* – Н. Тагил: Медиа-Принт, 214 с.

Федотов Р., Левкович В. (2003) Символ эпохи, *М-хобби*, № 6, С. 42-45.

References

Aleksandrov E.Y., Besov L.M., Beloshenko V.M. (1995). *Before the history of the creation of the material and technical base and the development of domestic tank production*. - Kharkiv: Kharkiv State Pedagogical Institute, 15 p. (ukr.).

Aleksandrov, E. E. (2017). *My rocky paths: book. Memoirs*. Kharkov: Publisher Alexander Savchuk, 248 p. (rus).

Alekhin S.A., Gritsyuk A.V., Krayushkin I.A., Ovcharov E.N. (2006). Modern diesel engines developed by state enterprise «Kharkov Design Bureau for Engine Building» All-Ukrainian scientific and technical journal of the publishing house «Kharkiv Polytechnic Institute», No. 1, P. 4-9 (rus).

Alekhin S.A., Gritsyuk A.V. (2011). Ahead of time. *Internal combustion engines*, No.1, P. 25-28 (rus.).

Baryatinsky M. (2008). *T-72. Ural armor against NATO*. - M.: Collection, Yauza, EKSMO, 128 p. (rus.).

Besov L.M., Aleksandova I.M. (2002) Tank production in Ukraine in the context of light development. *Science and science*, No. 1, P. 138-143 (ukr.).

Dominik. A. (2020). Modernized T-72AMT for AF of Ukraine. *REPORT Military Technology Defense*, No.2, P. 32-33 (pol.).

Dorokhov N.S. (2014). Dynamic protection «Knife» - Myths and reality. *Equipment and weapons, yesterday, today, tomorrow*. No.10, P. 9-12 (rus.).

Drogovoz I. (1999). *Tank sword of the USSR*. publishing center «Pedestal», 80 p. (rus.).

Efremov A.S. (2010). What kind of engine does a modern one need? *Equipment and weapons, yesterday, today, tomorrow*. No. 4, P. 12-17 (rus.).

Fedotov R., Levkovich V. (2003) Symbol of the era, *M-hobby*, No. 6, P. 42-45. (rus.).

Kisterny Y.I., Gorlov O.P. (1970). Influence of rubber-metal caterpillar design on tank performance. *Bulletin of armored vehicles*, No. 3 (rus.).

Kuharski Bartholomew (2018). Modernization of the Ukrainian land forces in the light of the possibilities of the local defense industry. *Military and Technology*, No.11, P.16-26 (pl.).

Ryazantsev N.K. (2001). Modern Ukrainian tank diesels. *Engine building*, No. 3. P.4-5 (rus.).

Ryazantsev N.K. (2009). *Motors and fates. About time and myself*. – Kharkov: Kharkiv National Automobile and Road University, 292 p. (rus).

Sofyan A.P. (1965). Determination of the resistance to movement of machines using the reverse characteristics of the engine. *Bulletin of armored vehicles*, No. 5 (rus.).

Suvorov S. (2006). T-72 in Czech or the fruits of one modernization. *World of Weapons*, No. 2, P. 36-43 (rus.).

Tarasenko A., Chepkov I. (2009). The main directions of development of protective devices of dynamic type. Problems and prospects. *Equipment and weapons, yesterday, today, tomorrow*, No. 5, P. 14-19 (rus.).

Tarasenko A. (2007). Armored vehicles of Ukraine. Results, potential, prospects ... *Equipment and weapons, yesterday, today, tomorrow*, No. 12, P. 45-52 (rus.).

Tkachuk N., Popko S., Kharuk A., “and others” (2022). *Drawing of the history of the Land Forces of the Armed Forces of Ukraine (1991-2021)*: Monograph – Lviv: Hetman Petro Sahaidachnyi National Ground Forces Academy, 269 p. (ukr.).

Tovazhnyansky L.L., Aleksandrov E.E., Besov L.M., Aleksandrova I.E. (2004). *Tankograd: History. People. Developments.* – Kharkov: National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", 236 p. (rus.).

Ustyantsev S.V., Kolmakov D.G. (2004). *Fighting vehicles of Uralvagonzavod. T-72.* – N. Tagil: Media-Print, 214 p. (rus.).

Vavilonsky E.B., Kuraksa O.A., Nevolin V.M. (2008). Reply to Opponents. *Equipment and weapons, yesterday, today, tomorrow*, No. 3, P. 12-24 (rus.).

Vavilonsky E.B. (2020). Past and thoughts. *Equipment and weapons, yesterday, today, tomorrow*, No.12, P. 24-29 (rus.).

Veretennikov A.I., Raskazov I.I., Sidorov K.V., Reshetilo E.I. (2007). *Kharkov Design Bureau for Mechanical Engineering named after A.A. Morozov*. Kharkov, 188 p. (rus.).

Without an author. (2008). Russia is not going to buy Ukrainian tanks. *Equipment and weapons, yesterday, today, tomorrow*, No. 6, P. 17-18 (rus.).

Kikavskiy A.

HISTORY OF T-72 TANKS MODERNIZATION IN UKRAINE

The article considers issues and some aspects of T-72 tanks modernization programs in Ukraine, preconditions for creating modernization options, their implementation and development, systematization and additions based on the memories of participants and the author's own. After the USSR collapse, Ukraine received a large tank fleet of major battle tanks with various power plants, chassis and weapon systems, only the fleet of T-72 tanks amounted about 800 units. The top management saw significant export potential not only in the basic version, but also in modernization projects development, both by the Ukrainian military-industrial complex and by involving foreign countries, which significantly improved combat and operational characteristics taking into account modern requirements for major battle tanks. The development and implementation of T-72 tank projects modernization provided an opportunity to attract significant funds and investments into home military-industrial complex, to preserve and develop research and production potential of Ukraine. Modernized T-72 tanks have been repeatedly demonstrated both in Ukraine and abroad, have become a base for testing design solutions, with components of home and foreign production. Eastern European countries could be the first potential customers to modernize their own T-72 fleet with the installation of a Ukrainian-made engine, but the lack of political will and intergovernmental agreements offset the technical advantage over Russian tank engines, which illustrates that Western countries saw the prospect of modernization in joint projects and programs. A number of projects were created both by specialized design bureaus and repair plants, which were commercially successful and were adopted by the Armed Forces of Ukraine.

Keywords: armored vehicles, modernization, Ukraine, T-72, Armed Forces of Ukraine.

УДК 069. 623.4 (327)

ПРОКІП А.В.

<https://orcid.org/0000-0002-7941-9909>

МИХАЛЬСЬКИЙ Ю.В.

<https://orcid.org/0000-0002-1504-2604>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.39.2023.204-213>

«АФРИКАНСЬКА» ГРУПА ПРЕДМЕТІВ ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ З НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІМ. КОРОЛЯ ЯНА ІІІ (ПРИВАТНА ЗБІРКА ЗИГМУНТА ХАРТЛЕСА) ТА ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

У статті розглянуто певні аспекти історії формування збірок африканських предметів у Національному музеї ім. короля Яна ІІІ (до 1940 р.) та Львівському історичному музеї (далі – ЛІМ). Наголошено, що бойове мистецтво африканців ще недостатньо вивчене й потребує подальших досліджень. Зазначено, що можливість для кращого розуміння, вивчення та ознайомлення з військовими традиціями африканців надає експозиція відділу «Музей-Арсенал», де представлені зразки африканської холодної зброї (клинкової, металевій, захисної, ударної та ін.) з колекції ЛІМ. З'ясовано, що деякі з них, можливо, походять з приватної колекції Зигмунта Хартлеса – львівського збирача предметів старовини, зброезнавця, автора низки досліджень, присвячених історії зброї, переданих у 1930-х роках до Національного музею ім. короля Яна ІІІ у Львові.

Ключові слова: З. Хартлєс, музей, колекція зброї та озброєння, Африка, африканська зброя.

Постановка проблеми. Африка подарувала світу величезне розмаїття традицій, значний культурно-цивілізаційний спадок. Цей континент є незвичним і завжди притягував до себе увагу. Племена та народності Африки вирізняються не тільки обрядами та контрастною культурою, а й своєю войовничістю. Історія знає багато війн, які відбувалися на цьому континенті з часів глибокої давнини і до сьогодення.

За такий значний проміжок часу африканські народи сформували власні оригінальні методики ведення бою. Кожен воїн проходив спеціальну підготовку та був навчений бойовим мистецтвом. Африканські майстри-зброярі виготовляли різноманітну холодну зброю, яка вирізнялася незвичним виглядом та призначенням.

Прокіп Андрій Володимирович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Львівського історичного музею, м. Львів.

Михальський Юрій Володимирович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії і філософії Львівського торговельно-економічного університету, м. Львів.

© Прокіп А.В., Михальський Ю.В., 2023

Мета статті – з'ясування історії походження, аналіз, подання характеристик предметів африканської холодної зброї та елементів озброєння з Національного музею ім. Короля Яна III, зокрема тих, які потрапили у 1930-х роках з приватної збірки З. Хартлеба, а також короткий огляд наявної у ЛІМ збірки африканської холодної (клинкової) зброї.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Основою до написання статті послужила інформація про африканську зброю з інвентарів Національного музею ім. короля Яна III у Львові та ЛІМ, складених у різні часи музейними працівниками (такими, як Рудольф Менкицький, Францішек Ковалішин, Борис Мельник). Ця проблематика частково розглянута у дослідженнях Олени Шевченко, Тараса Рака, Любомира Хахули, Юлії Олійник та ін.

Існує велика кількість різновидів африканської зброї, створеної як для ведення війн, так і для полювання. На сьогодні багато африканських сувенірів зроблені так, що нагадують справжню зброю. Такі елементи часто використовуються у домашньому інтер'єрі.

Африканська зброя має незвичний вигляд, і це притягує до себе увагу шанувальників усього незвичного. Однак навіть зараз африканські племена здійснюють войовничі напади або просто захищаються, займаються полюванням та використовують для цього списи, ножі та кинджали. Так у міжплемінному конфлікті у Руанді 1994 р. між тутсі та хуту, в якому загинуло до 1 млн осіб, одним із основних знарядь масових вбивств стала холодна зброя типу мачете (*Геноцид в Руанді... 2022*). Тому африканська холодна зброя та її застосування – це не тільки історична спадщина, а й, на жаль, буремне сьогодення.

У 20-30-х роках минулого століття можливість для ознайомлення з військовою культурою африканських народів надавали експозиційні зали Національного музею ім. короля Яна III у Львові. Так у залі «Зброярня I», у вітрині з європейськими, кавказькими, перськими кинджалами можна було оглянути також і марокканський ніж-ханджар та інше африканське озброєння (*Mejicki R., 1936: 52*).

Значна частина тодішньої «африканської» колекції Музею походила з приватної збірки Зигмунта Хартлеба – колекціонера, зброезнавця, автора таких досліджень, як «Наука про зброю. Сучасні піхотні рушниці» (1920), «Польська шабля» (1926) та ін.

Зокрема, у праці «Польська шабля» З. Хартлеб визначив типи шабель і методи їх консервації.

Мешкав по вул. Св. Марка (тепер вул. О. Кобилянської), 20 (1916 р.). За цією ж адресою, за даними адресної книги м. Львова, мешкав і Казимир Хартлеб – історик, журналіст, професор Львівського університету (*Księga adresowa król. stoł. miasta Lwowa na r. 1916, Lwów, 1916: 118*).

Цікаві, на наш погляд, відомості про одного з Хартлебів – Тадеуша Хартлеба подав у своїх спогадах про Львів періоду російської окупації 1914-1915 рр., виданих у Будапешті 1915 р., учасник львівського соціалістичного підпілля, єврейсько-угорський журналіст, громадсько-політичний діяч, член революційного уряду Угорщини 1919 р. Йозеф Погані, зазначивши, що Т. Хартлеб, з яким він перебував у львівській в'язниці по вул. Стефана Баторія (тепер вул. Князя Романа), був одним із лідерів «лемберзького робітничого руху» разом із Натаном Коркесом та Артуром Хасклером (*Pogany J., 1915: 48*).

У березні 1935 р., після смерті власника, Національний музей ім. короля Яна III у Львові придбав колекцію зброї З. Хартлеба. Були складені опис та оцінка збірки. Її оцінили у значну, як на той час, суму в 17701 зл.

Збірка З. Хартлеба нараховувала 1096 різних предметів і складалася з таких розділів:

I розділ «Захисне озброєння»;

II розділ «Панцирі»;

III розділ «Шоломи»;

IV розділ «Щити»;

V розділ «Зброя з Південної Америки»;

VI розділ «Зброя з Африки»;

VII розділ «Зброя з Океанії»;

VIII розділ «Зброя з Японії»;

IX розділ «Зброя з Китаю»;

X розділ «Зброя з Індії»;

XI розділ «Зброя з Гімалаїв»;

XII розділ «Гуцульська зброя»;

XIII розділ «Зброя Близького Сходу» (з Персії, Туреччини, Кавказу, Аравії – шаблі, ятагани, ножі, вогнепальна зброя);

XIV розділ «Західно-європейська зброя» (мечі, шпаги, палаші, шаблі, багнети, алебарди, списи, перначі та топірці, рушниця,

пістолети, револьвери, автоматичні пістолети, порохівниці, ладівниці тощо).

Отже, окрему групу (VI розділ) колекції З. Хартлеба (а це – 63 предмети) склали зразки африканської холодної зброї та озброєння, до яких, зокрема, увійшли африканські списи – 8 списів з чотирибічними вістрями XIX ст. (№ 67–74), 6 малих легких списів XIX ст. (№ 75–80), 2 важкі нубійські списи XIX ст. (№ 81, 82), 4 легкі списи з зубцями XIX ст. (№ 83–86), 2 широкі важкі списи XIX ст. (№ 87, 88), 2 дерев'яні луки (№ 89, 90) та 3 стріли (№ 91–93), дерев'яний, обтягнений шкірою колчан XIX ст. (№ 94), 6 стріл пігмеїв XIX ст. (№ 95–100), бойова дерев'яна палиця XIX ст. (№ 101), сокира племені фон (одне з племен Тропічної Африки. У XVII ст. фони разом із племенем аджа утворили державу Дагомея, яку в 1890-х роках завоювала Франція – П.А.) XIX ст. (№ 102), бойовий ріг зі слонового ікла XIX ст. (№ 103), довгий чотиристоронній кий XVIII ст. (№ 104).

У збірці З. Хартлеба була й африканська клинкова зброя, зокрема:

1) «меч нубійський» XIX ст., оправа з крокоділячої шкіри (№ 105);

2) «меч нубійський» XII–XIX ст.; вістря європейське XII ст., оправа з червоної шкіри (№ 106);

3) «меч нубійський» XIX ст., оправа з крокоділячої шкіри, піхви з арабської кольчуги, XIX ст. (№ 107).

Серед зразків африканської короткоклинкової зброї колекції З. Хартлеба можна згадати наступні:

1) короткий меч фонів XIX ст., руків'я дерев'яне, піхви зі шкіри ящірки (№ 108);

2) короткий меч з Абіссинії (Ефіопії) XIX ст., піхви з білої шкіри та ременем (№ 109);

3) ніж арабський XIX ст., кривий, руків'я з рогу, піхви металеві з пояском (№ 110);

4) ніж арабський типу «кунья» XIX ст., руків'я з дерева, піхви залізні у сріблі (№ 111);

5) ніж з Марокко, XIX ст. (№ 112);

6) ніж арабський, обосічний XIX ст. (№ 113);

7) ніж з чорним руків'ям, з піхвами з червоного дерева, XIX ст. (№ 114);

8) ніж «нубійський» (суданський) XIX ст., обосічний зі шкіряною петлею, руків'я з чорного дерева (ебену) (№ 115);

- 9) ніж «нубійський» (суданський) XIX ст., обосічний (№ 116);
10) ніж «нубійський» з оправою зі шкіри крокодила, XIX ст. (№ 117);
11) кривий «нубійський» (суданський) ніж, XIX ст. (№ 118);
12) малий ніж з різьбленим руків'ям з чорного дерева (ебену) XIX ст. (№ 119);
13) ніж обосічний, листовидний, без піхов, XIX ст. (№ 120) (*Oszacowanie zbiorów BRONI PALNEJ I SIECZNEJ SP. ZYGMUNTA HARTLEBA MUZEUM NARODOWY IM. KR. JANA III, LWÓW, 1935: 4-5*).

Більшість зразків африканської короткоклінкової зброї (за винятком районів Північної Африки) призначалися як для бойового, так і для господарсько-побутового використання. Характерна риса багатьох африканських кинджалів та ножів – це досить значні розміри, які дозволяють використовувати (класифікувати) один і той же зразок і як довгий кинджал, і як короткий меч (тесак).

До «африканської» частини колекції З. Хартлеба належали також фляга на воду XIX ст., виготовлена з верблюжого шлунка (№ 121), порохівниця з буйволячого рогу XIX ст. (№ 122), арабська острога XVIII ст. (№ 123), бердиш дєрвіша XIX ст. (№ 124) (*Oszacowanie zbiorów BRONI PALNEJ I SIECZNEJ SP. ZYGMUNTA HARTLEBA MUZEUM NARODOWY IM. KR. JANA III, LWÓW, 1935: 6*).

До 24.02.2022 р. познайомитися з африканською зброєю можна було в експозиції відділу «Музей-Арсенал» ЛІМ. Хоча ідентифікувати її походження саме з колекції З. Хартлеба зараз досить складно, але можемо припустити, що деякі африканські предмети у ЛІМ, які надійшли з Національного музею ім. короля Яна III, можливо, походили саме з цієї збірки.

Інвентарні описи африканських предметів холодної зброї склав провідний фахівець Музею, зброезнавець Б. Мельник, його роботу у ЛІМ продовжив Т. Рак. Серед зразків африканської короткоклінкової зброї у музейній колекції ЛІМ представлений кинджал (3-872) зі Східної Африки. Кинджал має листовидний обосічний клинок. З одного боку лезо клинка вигнуте сильніше. Посередині – ледь помітне ребро. Руків'я кинджала – 4-гранне з плоскими розширеннями на кінцях. Над нижнім розширенням є дві кістяні й одна латунна шайби, надягнені на черен. Піхви шкіряні.

Цей кинджал виготовлений у XVIII–XIX століттях. Його загальна довжина складає 38,3 см, довжина клинка – 22,4 см, ширина – 5 см. При виготовленні використовувалися залізо, ріг, дерево, шкіра, застосовувалася техніка куття, різьблення. До 1940 р. зберігався у фондах Національного музею ім. короля Яна III (*Архів ЛІМ: № 3-872*).

Окрему групу утворюють кинджали з прямим клинком. Наприклад, один із таких кинджалів XIX століття походить з Північної Африки (3-870). Дослідниця О. Шевченко зазначала, що Північна Африка здавна перебувала під значним культурним впливом арабських народів і саме цим можна пояснити створення на основі традиційних арабських зразків оригінального комплексу озброєння, зокрема клинкової зброї (*Шевченко О., 480*).

Кинджал має прямий клинок, з кожного боку якого ліва повздожня половина відкута вищою від правої. Руків'я кинджала дерев'яне, конічної форми із зображенням у вигляді стилізованої квітки. Піхви дерев'яні й складаються з двох повздожніх половинок. Загальна довжина кинджала сягає 43,2 см, довжина клинка – 31,6 см, ширина – 3 см. Для його виготовлення використовувалися сталь, дерево, застосовувалася техніка куття та різьблення. Теж переданий із фондів Національного музею ім. короля Яна III (*Архів ЛІМ: № 3-870*).

Кинджал XIX століття зі Східної Африки (3-873) має прямий, дещо асиметричної форми клинок за рахунок різної заточки лева. Клинок є двогострим і розширеним до вістря. Гриф чорного рогу, значно розширений на кінцях. Середня частина 4-гранна. Нижнє розширення – прямокутних окреслень, ромбовидне у перерізі з вузькою, вставленою шайбою. Верхнє розширення трапецієвидне у плані, на торці 12 шайб, наляганих на черен, а над ними – залізне тризубе завершення.

Піхви кинджала шкіряні, з ремінцем та пряжкою для підвішування. При виготовленні кинджала використовувалися такі матеріали, як залізо, ріг, шкіра, тканина, застосовувалася техніка куття, різьблення, інкрустування, шитво.

Загальна довжина кинджала складає 55 см, довжина клинка – 34,9 см, ширина – 3 см. До 1940 року кинджал зберігався у фондах Національного музею ім. короля Яна III (*Архів ЛІМ: № 3-873*).

Ще один кинджал з прямим клинком (3-864), ймовірно, походить з Північної Африки. У нього двосічний, посередині трохи

звужений клинок. Вістря клинка відкуте у вигляді голки. Рукоятка дерев'яна, посередині охоплена пояском зі шкіри акули. Поясок обрамлений полосками волокна. Голівка конічна. Піхви кинджала шкіряні, їх нижній кінець обшито шкірою акули. При виготовленні кинджала використовувалася техніка куття, обробка шкіри. Загальна довжина кинджала складає 32,2 см, клинка – 21,1 см. До 1940 року зберігався у фондах Національного музею ім. короля Яна III (*Архів ЛІМ: № 3-864*).

Цікаву вигнуту форму клинка має кинджал ХІХ століття (З 866), який, ймовірно, походить з Ефіопії. У ХІХ столітті Ефіопія (Абіссинія) залишалася чи не єдиною незалежною християнською країною, ще не підкореною європейцями. Ефіопське військо воювало не тільки з європейцями, але й з суданцями, туземними племенами, використовуючи рінومانітну холодну зброю, таку як суданські мечі «каскара», шаблі «шоталь», металеві списи «тор», короткоклинкову зброю та ін.

Клинок кинджала на середині вигнутий під тупим кутом, біля вістря розширений, двосічний, має невисоке обабічне ребро. Вістря на лінії леза. Середина клинка чорного воронування, на краях вузькі білі смужки. Рукоятка чорного дерева. Її закінчення дуговидні, сильно розширені, нижнє служить хрестовиною. Середина грифа оплетена прямим і крученим срібним дротом. Верхнє розширення зміцнено срібною орнаментованою пластинкою.

При виготовленні кинджала використовувалася різноманітна техніка: воронування, травлення, різьблення, куття. Загальна довжина кинджала – 31,1 см, довжина клинка – 21,1 см. Походить з фондів Музею до 1940 р. (*Архів ЛІМ: № 3-866*).

Неабиякий мистецький рівень африканських майстрів демонструє ніж ХІХ ст. з Марокко (З-31). Його клинок значної кривини, односічний та прикрашений різьбленим хвилястим орнаментом, латунною вставкою і сімома півкруглими заглибленнями. Хрестовина залізна, плоска. Її кінці загнуті в різні боки й закінчуються кульками. Кинджал має дерев'яну, сокировидну рукоятку. З правого боку вона інкрустована двома краплевидними і трьома круглими вставками червоної емалі, а також дротом та кружечками білої латуні, прикрашеними спіралевидним орнаментом. З лівого боку рукоятка прикрашена хвилястим орнаментом, інкрустованим дротом білої латуні. У нижній частині – латунна обоймиця. Піхви ножа дерев'яні. Устя, наконечник і три обоймиці латунні. З правого боку піхви прикрашені аналогічно рукоятці, з лівого боку – гладкі.

При виготовленні ножа використовувалася техніка куття, різблення, інкрустування. Його загальна довжина складає 54,7 см, довжина клинка – 38,5 см, кривина клинка складає 5,7/20,5. До 1940 року ніж зберігався у фондах Національного музею ім. короля Яна III. До 24.02.2022 р. його можна було оглянути в експозиції Музею «Арсенал» (*Архів ЛІМ: № 3-31*). Він складає пару з аналогічним ножом (3-30), який знаходиться у фондах ЛІМ (*Архів ЛІМ: № 3-30*). І цей предмет так само зберігався до 1940 р. у Національному музеї ім. короля Яна III. Ще два ножі XIX ст. з Марокко (3-22; 3-39) теж потрапили до ЛІМ з колишнього Національного музею ім. короля Яна III (*Архів ЛІМ: № 3-22; 3-39*). Можливо, що якийсь з них походить з колекції африканської зброї З. Хартлеба, адже у списку предметів цієї збірки фігурує «ніж з Марокко, XIX ст. (під № 112)» (*Oszacowanie zbiorów BRONI PALNEJ I SIECZNEJ SP. ZYGMUNTA HARTLEBA MUZEUM NARODOWY IM. KR. JANA III, LWÓW, 1935: 5*).

Висновки. Африканська зброя викликає інтерес як у науковців, так і звичайних поціновувачів холодної зброї. Вона демонструє високу майстерність африканців. Ця зброя стала не просто знаряддям для вбивств, але, як це прийнято у справжніх воїнів, символом воєнної доблесті та чоловічої сили.

Бойове мистецтво африканських народів, на наш погляд, ще недостатньо вивчене в Україні й потребує подальших досліджень. Можливість для кращого розуміння, вивчення та ознайомлення з військовими традиціями африканських народів надає, зокрема, експозиція «Арсеналу» (на жаль, після початку повномасштабної російської агресії 24 лютого 2022 р. Музей «Арсенал» тимчасово не приймає відвідувачів), де представлені найкращі зразки африканської зброї (короткоклинкової, металеві, захисної, ударної та ін.), що зберігаються у колекції ЛІМ, і деякі з них, можливо, походять з приватної колекції львівського збирача предметів старовини З. Хартлеба.

Використані посилання

Архів Львівського історичного музею (далі – ЛІМ). Фондова група «Зброя». Кн. 1. № 3-22.

Архів ЛІМ. Фондова група «Зброя». Кн. 1. № 3-31.

Архів ЛІМ. Фондова група «Зброя». Кн. 1. № 3-39.

Архів ЛІМ. Фондова група «Зброя». Кн. 2. № 3-863.

- Архів ЛІМ.* Фондова група «Зброя». Кн. 2. № 3-864.
Архів ЛІМ. Фондова група «Зброя». Кн. 2. № 3-866.
Архів ЛІМ. Фондова група «Зброя». Кн. 2. № 3-870.
Архів ЛІМ. Фондова група «Зброя». Кн. 2. № 3-872.
Архів ЛІМ. Фондова група «Зброя». Кн. 2. № 3-873.
 Геноцид в Руанді. URL: Режим доступу: <http://www.war.org.ua/?p=7528>.
 [Accessed date 26.07.2022].
- Шевченко О. (2021). Зброя народів Африки в колекції національного музею історії України *Науковий вісник Національного музею історії України*. Київ, № 7. 507 с.
- (1916). Księga adresowa krÓl. stoi. miasta Lwowa na r. 1916, LwÓw, 464 s.
- Mękicki R. (1936). Muzeum narodowe im. krla Jana III we Lwowie. Przewodnik po zbiorach. LwÓw, 130 s.
- (1935). Oszacowanie zbiorÓW BRONI PALNEJ I SIECZNEJ SP. ZYGMUNTA HARTLEBA MUZEUM NARODOWY IM. KR. JANA III. LWÓW, 33 S.
- Pogany J. (1915). Lemberg tiz honap az orosz carizmus uralma alatt. Budapest: Kiadja Nepszava-Konyvkereskedes, 143 old.

References

- Archive of the Lviv Historical Museum* (hereinafter – LHM). Fund group «Weapons». Book 1. No. Z-22.
- Archive LHM.* Fund group «Weapons». Book 1. No. Z-31.
- Archive LHM.* Fund group «Weapons». Book 1. No. Z-39.
- Archive LHM.* Fund group «Weapons». Book 2. No. Z-863.
- Archive LHM.* Fund group «Weapons». Book 2. No. Z-864.
- Archive LHM.* Fund group «Weapons». Book 2. No. Z-866.
- Archive LHM.* Fund group «Weapons». Book 2. No. Z-870.
- Archive LHM.* Fund group «Weapons». Book 2. No. Z-872.
- Archive LHM.* Fund group «Weapons». Book 2. No. Z-873.
- Genocide in Rwanda URL: Access mode: <http://www.war.org.ua/?p=7528>.
 [Accessed date 26.07.2022].
- Shevchenko O. (2021). The weapons of the peoples of Africa of the national museum of the history of Ukraine *Scientific bulletin of the National Museum of the History of Ukraine*. Collection of scientific works. Issue 7 / Resp. ed. B. K. Patrilyak. Kyiv, 507 p. [in Ukraine]
- (1916). Address book king. city Lviv on 1916, Lviv. 464 p. [in Poland]
- (1936). National Muzeum the name of king of Jan III in Lviv. Explorer on collections. Lviv. 130 p. [in Poland]
- (1935). Evaluation of collections of shooting-iron and secant weapons of Sigismund Hartleb of Museum National the name of King of Jan III. Lviv, 33 p. [in Poland]
- Pogany J. (1915). Lemberg ten days under the rule of Russian tsarism. Budapest: Published by Nepszava-Konyvkereskedes, 143 p. [in Hungary]

Prokip A., Myhalskyj Yu.
**«AFRICAN» GROUP OF COLD WEAPONS FROM THE NATIONAL
MUSEUM KING JAN III (PRIVATE COLLECTION OF ZYGMUNT HARTLEB)
AND LVIV HISTORICAL MUSEUM'S**

The article examines certain aspects of the history of the formation of collections of African objects in the National Museum named after King Jan III (until 1940) and the Lviv Historical Museum (LHM). It is emphasized that the martial art of Africans is not yet sufficiently studied and requires further research. It is noted that the peoples of Africa have formed their original methods of fighting. Each soldier underwent special training and studied martial arts. African gunsmiths made a variety of cold weapons, which differed in their unusual appearance and purpose. In its manufacture, craftsmen used various technologies – carving, inlaying, blueing, etching, ornamentation, and others. This shows the high skill of Africans. This weapon became not just an instrument of murder, but, as is customary among real warriors, a symbol of military prowess and male strength. African weapons arouse the interest of both scientists and ordinary connoisseurs of cold weapons. It is noted that the exposition of the «Museum-Arsenal» department, which presents samples of African cold weapons (with a short blade, throwing, defensive, impact, etc.) from the collection of the Lviv Historical Museum, provides an opportunity for a better understanding, study and familiarization with the military traditions of Africans. It has been established that part of the samples of cold weapons from Africa could have come from the private collection of Zygmunt Hartleb – Lviv antique collector, weapons expert, author of a number of studies devoted to the history of weapons transferred to the National Museum. named after King Jan III in Lviv. In March 1935, the National Museum named after King Jan III acquired Z. Hartleb's collection of weapons, the value of which was considerable, as at that time.

Keywords: Z. Hartleb, museum, collection of weapons and armaments, Africa, African weapons.

УДК 001:94(470+477+485)«17»

Ткачук П.П.

<https://orcid.org/0000-0002-7190-7887>

Паршин І.Л.

<https://orcid.org/0000-0003-0554-1335>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.39.2023.214-219>

ВЕЛИКА ПІВНІЧНА ВІЙНА: НОВИЙ ПОГЛЯД

Войтович Л. (2022). Велика Північна війна (1700–1721). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 370 с.

Північна війна в українській історіографії, насамперед асоціюється із постатями гетьманів Івана Мазепи, Пилипа Орлика, кошового отамана Костя Гордієнка, Полтавською трагедією та поступовою втратою незалежності, інкорпорацією до складу новоствореної імперії Романових. Ці справедливі оцінки, однак, дещо применшують загальне тло епохи, на якому розгорталися важливі для історії тогочасної Центрально-Східної Європи події. Пропоноване видання містить надзвичайно широкий огляд складних воєнно-політичних процесів, внаслідок розгортання яких змінилися регіональні лідери, а нещодавно сформована напівазійська держава чи не вперше отримала змогу безпосередньо втрутитись у європейську політику. Цією нагодою вона, зловживаючи, користується й досі, на горі своїм українським сусідам, що знову пізнають варварську натуру «старших братів».

Леонтій Вікторович Войтович (1951–2023) – доктор історичних наук, професор, відомий дослідник середньовічної історії, історії Русі, знавець генеалогії княжих і королівських династій Європи, спеціаліст з військової справи. Очевидно, інтерес до не зовсім медієвістичної тематики став наслідком роботи над

Ткачук Павло Петрович, доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч освіти України, начальник Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Паршин Ілля Леонтійович, кандидат історичних наук, завідувач відділу історії середніх віків, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, м. Львів.

© Ткачук П.П., Паршин І.Л., 2023

надзвичайно докладним виданням – «Історією війн та військового мистецтва». У другому томі Л. Войтович (співавтор – Віктор Голубко) присвятив Північній війні багато уваги, вважаючи цей тривалий конфлікт визначальним і таким, що вплинув на наступну військову історію на Сході Європи. Не дивно, що у нього сформувалась ідея окремих публікацій, частково виданих у вигляді статей для наукових журналів, але підсумованих в окремій монографії. «Велика Північна війна» стала останнім великим дослідженням Леонтія Вікторовича. Тяжка хвороба обірвала його життя і не дала змоги реалізувати інші задуми.

Роботи Л. Войтовича відрізняються своєрідним почерком: використанням чималої кількості наукової літератури, аналізом та верифікацією джерел, розумінням українського минулого крізь ширшу призму загальноєвропейських подій. Усі ці прикметні риси добре простежуються у рецензованій праці, ґрунтовній, інформативній і цікавій для прочитання. Уже з самої кількості невеликих розділів (загалом їх 54) можна зрозуміти бажання дослідника охопити усі можливі вияви Північної війни. Розмір таких структурних одиниць не перевищує 10-11 сторінок, а більшість частин зазвичай мають по 3-4 сторінки тексту. Дивна, на перший погляд, структура при докладнішому прочитанні, стає цілком логічною. Кожна частинка насичена інформацією. Щоби навіть підготовлений читач не розгубився у цілому «морі» імен козацької старшинської еліти, командирів, генералів, політичних та церковних діячів, дипломатів, відомості про них подані дозовано – невеликими порціями. Опис основних подій доповнено короткими біографіями, портретами (зазначаємо якісний кольоровий друк), ґрунтовною історіографією окремих проблем. Усе це створює справжню інформаційну мозаїку, яка потребує вдумливого ознайомлення. До того ж, потрібно зважати на географію Північної війни, яка торкнулася не лише Балтії чи українських земель, а й Башкирії, Поволжя, земель Священної Римської імперії німецької нації, Османської імперії тощо.

Перші розділи містять опис причин та військових сил основних учасників Північної війни (С. 12–89). Напевно, цей матеріал найбільш цікавий з точки зору історії дипломатії та військової справи. XVIII ст. було часом тріумфу невеликих професійних армій, які в руках досвідчених командувачів ставали непереможними.

Основна увага у книзі приділена формуванню та особливостям комплектування шведського війська (С. 83–89), яке разом із військово-морськими силами надавало королю Карлу XII чималі переваги. Водночас не оминув увагою автор і трансформації московських армій, які під впливом європейських векторів царя Петра I почали перетворюватися на керовану професійну силу (С. 36–49). Особлива увага звернена також на склад українського козацького війська (С. 50–79), де особливо вражають короткі біографічні відомості про багатьох представників старшини із докладною історіографією.

У наступних розділах (С. 90–178) мова йде про першу частину воєнних дій, в яких перевага перебувала на стороні Шведського королівства. Один із найбільших описів належить битві під Нарвою (С. 104–118). Л. Войтович справедливо вказав на тактичний план Петра I – швидко оволодіти містом, а потім вести перемовини із шведськими супротивниками. Цей маневр добре зарекомендував себе після азовської кампанії, тож цар мав на меті його повторити. Проте безініціативність вищого офіцерського корпусу московського війська, погана система управління і полководський хист шведського короля спричинили величезну катастрофу. Армія Петра I втратила чи не всю артилерію, 8 тис. вбитими та зниклими безвісти. На певний час царя припинили сприймати як серйозного супротивника.

Наступні огляди присвячені розгрому саксонського правителя Августа II Сильного (С. 185–191) та ваганням у антишведському таборі. Рекрутські заходи, до яких вдався московський цар, спричинили повстання у Башкирії, Астрахані та деяких інших московських регіонах (С. 179–182), які відволікли на себе частину уваги та боєздатних сил Петра I. Водночас, вирішення польського питання супроводжується розлогими українськими сюжетами. Поразки московського правителя спричинили вагання серед козацької еліти, насамперед гетьмана Івана Мазепи. Вдалим є припущення Л. Войтовича, що саме гетьман ознайомив старшину із текстом Гадяцької угоди 1658 р. для того, щоб повернути вектор політики до шведсько-польської сторони (після розбиття Августа II претендентом на польський престол став Станіслав Лещинський) (С. 200–203). Сам І. Мазепа мав інформацію про

можливу почесну відставку та заміну його на іноземних аристократів чи московських дворян, тож прагнув перемовин із шведським королем (С. 200). Водночас, антипольські настрої серед козацької старшини домінували, змінити їх можна було лише внаслідок союзу зі Швецією, якого усе ще не було. З цієї причини донос на гетьмана І. Мазепу на тлі Булавінського бунту на Дону та виступів у Башкирії не був сприйнятий московською владою (С. 211–224), оскільки для його визнання бракувало доказів.

Оригінальним сюжетом у книзі став опис битви під Головчином 14 липня 1708 р., на яку в українській історіографії Північної війни звертали мало уваги. Шведська армія розбила московське військо, яке відступило до Могильова. Л. Войтович акцентував на використанні тактики «випаленої землі», до якої вдавалися царські сили (С. 233). Спалено було цілі міста, шлях на Москву був ускладнений, і саме тому Карл XII вирішив повернути армію на українські землі. У радянській історіографії царські заходи щодо руйнування міст та розорення цілих земель виправдовували тим, що «населення, ненавидячи загарбників, не хотіло залишити ворогові не тільки харчів, а навіть будівель» (С. 233). Тактика, яку використовують росіяни навіть при веденні сучасних війн.

Л. Войтович доводить, що союзної угоди між І. Мазепою та королем Карлом XII не існувало до жовтня 1708 р., і навіть тоді козацький гетьман вагався. Із цього приводу автор справедливо писав: «Маючи гіркий досвід попередників у надзвичайно складних умовах і уже у поважному віці, коли рішення даються важко, він не зміг підготувати суспільство, в першу чергу козацтво, до реалізації цієї ідеї і використання сприятливої кон'юктури. Він показував старшині, яка підштовхнула його до рішучих дій, універсали короля Станіслава та листи його сподвижників, виправдовуючи свою нерішучість. Саме гетьманська нерішучість і збила з пантелику ту козацьку еліту, яка готова була боротися за козацьку державу» (С. 239–240).

Однак справедливо також визнати услід за автором, що проекти окремого українського князівства, яке обіцяв йому Станіслав Лещинський, ніколи не стали би реальністю. Так само гетьман знав, що у разі перемоги московських військ (а у боях під Раєвкою та під Лісним шведи зазнали кількох відчутних поразок)

Гетьманщина втратить рештки автономії. Союз із Карлом XII став останнім шансом для повного відродження незалежності України (С. 246). Проте відкритий виступ на боці шведів коштував дорого – у відповідь московські війська розорили Батурин. Новим гетьманом було обрано Івана Скоропадського, українськими землями прокотилася хвиля дезінформації та наклепів на І. Мазепу. Його звинувачували у підтримці звірств шведів, переході до унії тощо. Окрім 5 тис. козаків, що були при І. Мазепі, він більше не зміг привести допомоги Карлу XII (С. 247–249). Приєднання січовиків на чолі із Костем Гордієнком стало важливим символічним актом, але у протистоянні із московським військом не надало відчутної допомоги (С. 253–256). Абстрагуючись від аналізованої монографії, зазначаємо також традиційні методи сучасної російської пропаганди – викривлення реальності, нівелювання людських якостей ворогів, активне використання в агітації вірного Москві православного духовенства.

Передвісником катастрофи для Карла XII стала облога Полтави. Шведські міста не змогли взяти місто, зазнали втрат, а головне – не отримали належної ресурсної бази для продовження кампанії. Варто погодитися із Л. Войтовичем, що Полтавська битва була програна біля стін Полтави, а не на полі бою армії Петра І. Однак цю перемогу не слід глорифікувати услід за російською історіографією. На тлі битви біля Монса у вересні 1709 р. розмах Полтавської битви був скромнішим. Вступ у війну Османської імперії продемонстрував, що шведські сили були розбиті, але коаліція Карла XII продовжувала існувати. Увійшов до неї також Пилип Орлик, відомий в Україні укладанням першої конституції, але не своїми військовими успіхами (С. 284–285). Як доводить Л. Войтович, Північна війна тривала до випадкової та незрозумілої загибелі шведського монарха, і навіть його наступники, укладаючи заздалегідь нерівноправні договори, намагалися продовжувати це протистояння (С. 327). Московське військо також зазнавало розгрому (наприклад, у Прутському поході), і перемогу Петру І надали дипломатичні успіхи й кампанія у Прибалтиці (С. 298–318).

Важливими є висновки, які зробив дослідник (С. 330–344). Московія перетворилася на імперію, яка значно модернізувала свій мілітарний потенціал й отримала важливі прибалтійські

території. Натомість, найбільше втратила Гетьманщина, що стала ареною бойових дій. Втрата автономії і, що надзвичайно важливо, еліти, яка кинулася доводити московській владі свою вірність, стали відчутними ударами на шляху до повної інкорпорації українських земель, зведення їх до звичайно провінційного статусу (С. 330). Якщо не брати до уваги короткотермінові спалахи-винятки, у цьому статусі Україна перебувала до 1991 р.

Велика Північна війна 1701–1721 рр. у дослідженні Л. Войтовича постала багатобарвним полотном, на якому у чисельних деталях не губиться загальне тло минулої епохи. Дослідження стримане, виважене, не переважане патріотичними настроями, демонструє об'єктивні оцінки історичних постатей, якими б не були наслідки ухвалених рішень. Монографія доводить важливість перемоги ідеї не тільки метафізичної, але й утвердженої на полі бою. Добре, що книга надрукована у такий час, коли українці знову відстоюють свою свободу, навчилися не програвати в інформаційних кампаніях, вести успішні діалоги про допомогу та підтримку вчасно і без зайвих вагань.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Антонюк Я.М., Трофимович В.В.</i> Головний аналітик СБ ОУН із Донецька Василь Шеванюк («Залізний», «Сатурн», «202-Г», «263», «667») (1916 – 1950)	3
<i>Дем'янюк О.Й.</i> Волинська губернія у військово-політичному протистоянні ворогам української державності влітку 1919 року	15
<i>Кравець Н.П.</i> Громадська діяльність Василя Проходи в еміграції.....	29
<i>Соляр І.Я., Старка В.В.</i> Повсякдення матеріально-господарського забезпечення українського національно-визвольного руху на території Західних областей України у 1944 – 1953 рр.	42

ІСТОРІЯ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

<i>Виздрік В.С., Мельник О.М.</i> Ідеологія – інформаційна складова російської агресії	53
<i>Задунайський В.В.</i> Військові хитрощі українських та російських військ у перших боях 2022 р. на Миколаївщині та Сумщині	65
<i>Пащук Ю.М.</i> Організаційне вивчення і впровадження досвіду Збройних Сил України у міжнародних операціях із підтримання миру та безпеки	78
<i>Харук А.І., Скорич Л.В.</i> Військова періодика Італії про російську агресію проти України.....	90

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Друздєв О.В.</i> Скарга командування XI Армійського корпусу австро-угорської армії щодо перешкод у використанні екскостелу єзуїтів у Львові як гарнізонного храму	102
<i>Мазурін О.В.</i> Історичний досвід застосування Збройних сил США у вирішенні міграційних проблем у роки холодної війни.....	111
<i>Мельник В.В.</i> Еволюція армійської авіації США після завершення холодної війни	126
<i>Квятковський Р.В.</i> Протиборство в інформаційному просторі Азербайджану та Вірменії в період другої війни у Нагірному Карабаху	137

Олійник М.А., Пасічник М.С. Проблема професійності та реформи у війську Стародавнього Риму в 1-й пол. I ст. до н.е..... 154

Фуртес О.О. Ретроспектива військово-політичної обстановки у Польщі 1980-х років та її наслідки для країни 171

ІСТОРІЯ ОЗБРОЄННЯ ТА ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ

Кікавський А.Г. Історія модернізації танків Т-72 в Україні..... 187

Прокіп А.В., Михальський Ю.В. «Африканська» група предметів холодної зброї з Національного музею ім. короля Яна III (приватна збірка Зигмунта Хартлсба) та Львівського історичного музею 204

НАУКОВІ ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ, ХРОНІКИ

Ткачук П.П., Паршин І.Л. Велика Північна війна: новий погляд 214

C O N T E N T S

HISTORY OF UKRAINE

Antoniuk Ya., Trofymovych V. Chief analyst of the OUN SB from DONETSK: Vasyl Shevaniuk («Zaliznyi», «Saturn», «202-G», «263», «667») (1916 – 1950) 3

Demianiuk O. Volyn region in the military and political confrontation against the enemies of the ukrainian state in the summer of 1919 15

Kravets N. Public activity of Vasyl Prohoda in emigration 29

Soliar I., Starka V. Improvement of the material and economic security of the ukrainian national liberation movement on the territory of eastern Halichina in 1944 – 1953 42

HISTORY OF THE MODERN RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Vyzdryk V., Melnyk.O. Ideology - information component of russian aggression 53

Zadunaïskiy V. Military tricks of the ukrainian and russian troops in the first battles of 2022 in the territory of Mykolaiv region and Sumy region 65

Pashchuk Y. Organizational learning in peace support operations within the Ukrainian armed forces 78

Kharuk A., Skorych L. Military periodicals of Italy about russian aggression against Ukraine 90

WORLD HISTORY

Druzdiev O. Complaint of the command of the xi army corps of the austrian-hungarian army regarding obstacles in the use of the former church of the jesuits in Lviv as a garrison temple 102

Mazurin O. The US armed forces historical role in addressing migration problems during the cold war 111

Melnyk V. The evolution of US army aviation after the end of the cold war 126

Kviatkovskiy R. Confrontation in the information space between Azerbaijan and Armenia during the second war in Nagorno-Karabakh 137

Oliynyk M., Pasichnyk M. The issues of professionalism and reforms in the roman army of the First Part of the 1st Century bc 154

Furtes O. A retrospective of the military and political situation in Poland in the 1980s and its consequences for the country 171

HISTORY OF WEAPONS AND MILITARY EQUIPMENT

Kikavskiy A. History of T -72 tanks modernization in Ukraine..... 187

Prokip A., Myhalskyj Yu. «African» group of cold weapons from the National museum king Jan III (private collection of Zygmunt Hartleb) and Lviv historical museum's204

SCIENTIFIC REVIEWS

Tkachuk P., Parshin I. The great Northern war a new look..... 214

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

«Військово-науковий вісник» внесений до переліку наукових фахових видань України у галузі історичних наук. Збірник видається Національною академією сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного двічі на рік (весна – осінь). Статті публікуються українською та англійською мовами.

Статті, що подаються до публікації у Віснику, повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни. Вони мають бути структурно побудовані згідно з вимогами Постанови Президії ВАК України від 15.01.03 р. № 7-05/1. Тобто включати наступні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

Обов'язковими елементами статті є:

індекс УДК (універсальний десятковий класифікатор). Розташовують окремим рядком, у лівому верхньому куті;

прізвище та ініціали автора. Розташовують окремим рядком, у лівому верхньому куті, під УДК;

обліковий запис автора ORCID (має відповідати стандартам ORCID та мати вигляд повного URL (наприклад, <http://orcid.org/0000-0003-1856-0045>). У лівому верхньому куті, під прізвищем та ініціалами автора;

заголовок статті;

анотація українською мовою (не менше 600 знаків з пробілами);

ключові слова (не більше 5-ти) українською мовою;

текст статті (до 40 тис. знаків);

список використаних джерел та літератури;

references;

анотація англійською мовою (не менше 1800 знаків із пробілами).

Журнал використовує Harvard Referencing Style (варіант Великої Британії (GB)) для оформлення списку використаних джерел, а також для упорядкування внутрішньотекстових посилань. Приклади оформлення списку літератури можна знайти за посиланнями: <http://www.nbv.gov.ua/node/868> та <http://www.emeraldgroupublishing.com/authors/guides/write/harvard.htm?part=2>

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Автор несе відповідальність за додержання вимог чинного законодавства при підготовці матеріалів, норм авторського права та достовірність наведених фактичних даних, зокрема цитат, посилань на джерела, імен і назв.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації. Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису, відхилити його, якщо науковий рівень статті недостатній або не відповідає напрямку Вісника. Рукописи авторам не повертаються. Редакційна колегія не здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Інформація щодо надання матеріалів та вимоги до оформлення статей відображені на офіційному сайті видання vnv.asv.gov.ua.

Редакційна колегія «Військово-наукового вісника».

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІЙСЬКОВО-НАУКОВИЙ ВІСНИК

ВИПУСК № 39

Відповідальний за випуск *А. Харук*
Редактори: *Л. Актімова, Т. Животова, Н. Хмелюк*
Коректор *О. Міссєва*
Комп'ютерний набір і верстка: *Н. Кравець, М. Пукій*

Підписано до друку 10.05.2023 р.
Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Century Schoolbook. Офсетний друк.
Умов. друк. арк. 14,00
Обл.-вид. арк. 12,5
Тираж 100 прим.
Замовлення № 26

Видавець та виготовлювач – Національна академія
сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
79026, м. Львів, вул. Героїв Майдану, 32
тел.: (032) 258-44-12

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3939 від 14.12.2010 р.